

Magdalena Deptuła

Zjawisko *Fringe Belt* w strukturze morfologicznej miast polskich na przykładzie Radomia

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Zjawisko

Fringe Belt

**w strukturze
morfologicznej
miast polskich
na przykładzie**

Radomia

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Magdalena Deptuła

Zjawisko *Fringe Belt*

**w strukturze
morfologicznej
miast polskich
na przykładzie**

Radomia

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

Magdalena Deptuła – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Marek Koter

REDAKTOR INICJUJĄCY

Beata Koźniewska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Joanna Drzazga

KOREKTA JĘZYKOWA

Klaudia Kulmińska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuk

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/ArturBociarski

© Copyright by Magdalena Deptuła, Łódź 2020

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09920.20.0.M

Ark. wyd. 7,4; ark. druk. 8,125

ISBN 978-83-8220-073-7

e-ISBN 978-83-8220-074-4

<https://doi.org/10.18778/8220-073-7>

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

SPIS TREŚCI

1. Wstęp.....	7
1.1. Wyjaśnienia terminologiczne	8
1.2. Cele i hipotezy badawcze oraz zakres pracy	10
1.3. Materiały źródłowe i metody badawcze	11
2. Problem badawczy w świetle literatury	13
2.1. Rozwój conzenowskiej szkoły morfologii miast	13
2.2. Rozwój badań nad koncepcją <i>Fringe Belt</i> w literaturze przedmiotu	17
3. <i>Fringe Belt</i> jako ważny element struktury morfologicznej miasta	53
3.1. Specyfika zjawiska <i>Fringe Belt</i>	53
3.2. Charakterystyka centralnego, wewnętrznego oraz zewnętrznego <i>Fringe Belt</i>	56
3.3. Analiza czynników leżących u podstaw formowania się zjawiska <i>Fringe Belt</i>	59
3.4. Schemat rozwoju i przeobrażeń struktury przestrzennej <i>Fringe Belts</i>	62
4. <i>Fringe Belt</i> a strefa podmiejska – próba porównania	67
5. Ogólne uwarunkowania kształtowania się zjawiska <i>Fringe Belt</i> w miastach polskich	73
6. <i>Fringe Belt</i> w strukturze morfologicznej Radomia	81
6.1. Proces kształtowania zjawiska <i>Fringe Belt</i> na tle rozwoju struktury przestrzennej miasta	83
6.2. Charakterystyka poszczególnych stref <i>Fringe Belts</i> w przestrzeni Radomia	100
7. Wnioski końcowe	109
Bibliografia	115
Spis rysunków	127
Spis tabel	129

1. WSTĘP

Miasta, ich kompozycja, elementy składowe oraz poszukiwanie optymalnych rozwiązań przestrzennych odpowiadających potrzebom człowieka i funkcjom osiedli interesowały uczonych i filozofów prawie od początków ich istnienia. Z czasem stały się przedmiotem analiz opisowych, które objęły niemal każdy region świata o tradycjach miejskich. Jednak dążenie do zrozumienia i wyjaśnienia złożoności struktur urbanistycznych wykrystalizowało się stosunkowo niedawno. Stało się ono podstawą rozwoju wyspecjalizowanych gałęzi badań, zorientowanych na rekonstrukcję procesu rozwoju miast w ujęciu historycznym, w tym morfologii osiedli miejskich, która stanowi jeden z najstarszych kierunków badawczych geografii historycznej.

Morfologia miasta, będąca nauką o budowie zewnętrznej i wewnętrznej organizmu miejskiego oraz o pochodzeniu (genezie) składających się na ten organizm części, wywodzi się z niemieckiej tradycji badań krajobrazowych (Koter 1994). Jej początków można się dopatrywać w pracach niemieckich geografów, m.in. O. Schlütera, H. Hassingera czy W. Geislera, jednak za prawdziwego twórcę morfologii urbanistycznej uważa się M.R.G. Conzena (1907–2000), brytyjskiego geografa niemieckiego pochodzenia, który w Wielkiej Brytanii stworzył największy w świecie ośrodek badań morfologicznych. **Conzen**¹, prowadząc liczne badania terenowe, wypracował warsztat metodologii badawczej morfologii miast, kontynuatorzy podjętych przez niego badań zaś w dalszym ciągu, i to na dużą skalę, rozwijają tę dyscyplinę naukową, przyczyniając się do wyznaczania jej nowych kierunków badawczych i ich popularyzacji w świecie (Koter, Kulesza 2007). Pośród nich poważne miejsce zajmuje **konceptcja Urban Fringe Belt** (lub **Fringe Belt**) stanowiąca jedną z najważniejszych w brytyjskiej urbomorfologii. Zakłada ona, że w strukturze przestrzennej miast występuje dynamiczne zjawisko (**Fringe Belt Phenomenon**) obejmujące serię specyficznych **stref Fringe Belts** wyznaczających dawne oraz współczesne obrzeża miejskie. W planie miasta strefy te wyróżniają się ekstensywnym sposobem zagospodarowania lub użytkowania terenu oraz funkcją (głównie tereny instytucjonalne, otwarte, przemysłu i składowania). Kształtują się w różnych okresach historycznego rozwoju miasta, na obszarze jego ówczesnych peryferii,

¹ Jeżeli podano Conzen, to odnosi się to do M.R.G. Conzena. W innych przypadkach zaznaczono inicjały imienia.

po czym kolejno – wraz z ekspansją zabudowy – zostają przez nie wchłonięte (poza strefą aktualnych obrzeży). Co charakterystyczne jednak, najczęściej nie tracą swoich szczególnych cech, przeciwnie – na długo utrzymują odrębność względem otaczających terenów rezydencjonalnych, co pozwala stosunkowo łatwo zidentyfikować je w krajobrazie miasta. Analiza poszczególnych stref *Fringe Belts*, ich charakteru oraz czynników i procesów leżących u podstaw ich formowania umożliwia dogłębne zrozumienie specyfiki rozwojowej miasta w czasie i przestrzeni. Koncepcja *Fringe Belt* stanowi tym samym niezwykle ważne oraz pomocne narzędzie w procesie eksplikacji struktury urbomorfologicznej. To właśnie jej poświęcono niniejszą książkę, wyrażając nadzieję, że przybliżenie na gruncie polskim założeń teoretycznych koncepcji *Fringe Belt*, jej metodologii oraz możliwości aplikacyjnych wzbogaci rodzimy warsztat badań morfologicznych miast, a także spotka się z pozytywnym odzewem ze strony badaczy podejmujących powyższą problematykę.

Oddana do rąk Czytelnika publikacja powstała na podstawie wcześniejszych badań autorki. Stanowi wybór najważniejszych wątków badawczych poświęconych omawianej koncepcji, jej rozwojowi w światowej literaturze przedmiotu oraz próbę weryfikacji możliwości jej zastosowania do analizy struktury morfologicznej miast polskich, w tym przypadku na przykładzie Radomia. Układ książki obejmuje dwie zasadnicze części. Część pierwsza ma charakter wprowadzający w problematykę koncepcji *Fringe Belt*, ukazuje jej rozwój w badaniach morfologicznych, wyjaśnia genezę oraz założenia teoretyczne i metodologiczne. Część druga poświęcona została uwarunkowaniom rozwoju oraz analizie zjawiska *Fringe Belt* w przestrzeni miast polskich, ze szczególnym uwzględnieniem Radomia. Dała ogólny obraz procesu jego kształtowania w strukturze morfologicznej miasta oraz umożliwiła wychwytywanie podobieństw i różnic w odniesieniu do cech zjawiska w klasycznym rozumieniu koncepcji. Podsumowanie zawiera próbę syntezy prawidłowości, jakimi cechuje się *Fringe Belt* w przestrzeni miast polskich, oraz procesów i czynników prowadzących do jego formowania.

1.1. Wyjaśnienia terminologiczne

Przedmiotem badań jest **koncepcja *Fringe Belt* (w skrócie FB²)** i rozwój **zjawiska** o tej samej nazwie w **strukturze morfologicznej** miast. Spośród wszystkich pojęć związanych z analizowaną problematyką szczególnej uwagi

² Wprowadzony skrót FB oraz kolejne wskazane w niniejszym rozdziale mają na celu ułatwić posługiwanie się oryginalnymi terminami i zastosowane zostały w całej pracy.

wymaga wyjaśnienie znaczenia FB, terminu, który na dobre wpisał się w kanon światowych badań morfologicznych, a który nie posiada polskiego odpowiednika utrwalonego w literaturze krajowej³. Szczegółowe omówienie koncepcji oraz zjawiska FB zostało przedstawione w drugim i trzecim rozdziale pracy. Jednak – z uwagi na nowatorski na gruncie polskim charakter problematyki – warto już na tym etapie przybliżyć jego znaczenie.

Terminem FB, w odniesieniu do zjawiska, określane są **strefy reprezentujące historyczne i aktualne obrzeża miejskie w strukturze morfologicznej miasta, wyróżniające się m.in. stosunkowo niską intensywnością wyspecjalizowanego zagospodarowania o heterogenicznym charakterze użytkowania, obejmującego głównie tereny otwarte, instytucjonalne, użyteczności publicznej, składowania oraz szczególne rodzaje przemysłu**. Strefy te przyjmują z reguły charakterystyczny koncentryczny układ przestrzenny i, poczynawszy od rdzenia miasta, formują sekwencje FBs, rozdzielające tereny rezydencjonalne o różnej genezie, charakteryzujące się mniejszym rozmiarem działek oraz większą gęstością zabudowy i arterii komunikacyjnych (Baranowska 2007). Powstanie danego FB w strefie obrzeży miejskich, w określonym czasie, wiąże się z okresami spowolnionego tempa rozwoju obszarów zabudowy rezydencjonalnej, spowodowanymi szeregiem czynników, m.in. zmiennym potencjałem ekonomicznym miasta bądź występowaniem **ograniczeń progowych**⁴ (w terminologii anglosaskiej stosowany jest termin *fixation lines*, który ma tożsame znaczenie). W rezultacie w krajobrazie miast, najczęściej historycznych z czytelnym jądrem osadniczym, odczytać można centralny FB (**Inner Fringe Belt**, w skrócie **IFB**), którego powstanie wiąże się z oddziaływaniem murów miejskich, a następnie jeden lub więcej wewnętrznych FB (**Middle Fringe Belt**, w skrócie **MFB**) oraz zewnętrzny FB (**Outer Fringe Belt**, w skrócie **OFB**), wykształcony w strefie aktualnych obrzeży miasta. Analiza poszczególnych FBs umożliwia uchwycenie czynników i procesów, które zadecydowały o współczesnym obliczu miasta, oraz ułatwia dogłębne zrozumienie jego

³ Zaproponowany termin **wyspecjalizowanych obrzeży miejskich** (Baranowska 2007) oddaje charakter zjawiska, jednak zważywszy na fakt powszechnego stosowania w światowej literaturze przedmiotu oryginalnego nazewnictwa w odniesieniu do koncepcji oraz zjawiska, autorka zdecydowała się nie wprowadzać polskiego odpowiednika.

⁴ Termin zastosowany za S. Liszewski (1987, s. 70) rozumiany jako ograniczenie, zarówno naturalne, jak i antropogeniczne, na drodze swobodnej ekspansji przestrzennej terenów zurbanizowanych. Autorka zamiennie stosuje też określenie **barier** lub **progów** w rozwoju miasta. Problematyka ograniczeń progowych została szerzej omówiona w podrozdziale 3.3.

struktury morfologicznej jako zespołu cech mieszczących się w zakresie organizacji przestrzeni, będących wypadkową specyfiki środowiska naturalnego, warunków społeczno-gospodarczych, w jakich miasto się rozwijało, przede wszystkim zaś długości czasu, warunków jego historycznego rozwoju oraz wzorców kompozycyjno-estetycznych epoki.

1.2. Cele i hipotezy badawcze oraz zakres pracy

Podjęte badania miały na celu prezentację koncepcji FB, próbę jej przeniesienia na grunt polskiej geografii osadnictwa, a w szczególności morfologii urbanistycznej, oraz ukazanie jej możliwości aplikacyjnych i specyfiki zjawiska FB w przestrzeni miast polskich, na przykładzie Radomia.

Z uwagi na nowatorską na gruncie polskim problematykę realizacja celu głównego w pierwszej kolejności wymagała omówienia podwalin rozwoju koncepcji FB, jej istoty i założeń oraz przedstawienia uwarunkowań i procesów kształtujących zjawisko FB w historycznym procesie rozwoju organizmów miejskich. Kolejnym etapem badań była weryfikacja występowania zjawiska FB w strukturze morfologicznej miast polskich oraz analiza, na przykładzie Radomia, jego rozwoju i specyfiki na tle FB w klasycznym rozumieniu koncepcji.

Zakres terenowy pracy objął Radom, w którym czytelny jest proces kształtowania i przyrostu historycznych oraz współczesnych obrzeży miejskich. Wybór Radomia do analizy FB podyktowany był szeregiem jego cech, głównie zaś: **genezą ośrodka** – reprezentuje on przykład miasta historycznego z wykrystalizowanym średniowiecznym jądrem osadniczym, co w założeniu koncepcji Conzena sprzyja formowaniu FB o klasycznym, koncentrycznym układzie przestrzennym; **funkcją** – na różnych etapach swego rozwoju Radom pełnił ważne funkcje polityczne, administracyjne i gospodarcze, których przestrzennym odzwierciedleniem są heterogeniczne, wyspecjalizowane formy użytkowania ziemi, będące często komponentem⁵ zjawiska FB; **przeszłością historyczną** – Radom doświadczył zmiennej dynamiki rozwojowej będącej odzwierciedleniem niestabilnych warunków polityczno-ustrojowych kraju (najazdy, wojny, zmiany przynależności państwowej itp.). Wymienione uwarunkowania wywarły ogromny wpływ na strukturę przestrzenną miasta, ale też zdecydowały o specyficznym charakterze wykształconych w jego przestrzeni FBs.

⁵ Komponent FB rozumiany jest jako element jego struktury wewnętrznej, na którą składają się zespoły wyspecjalizowanego zagospodarowania lub użytkowania terenu o ekstensywnym charakterze, typowe dla zjawiska.

- Określenie celów badawczych umożliwiło sformułowanie dwóch hipotez:
- FBs występują w miastach polskich mimo zakłóconej ciągłości historycznego rozwoju ich struktury przestrzennej.
 - Istnieją wyraźne różnice pomiędzy FBs uformowanymi w przestrzeni miast polskich w porównaniu z klasycznym modelem zjawiska FB, wynikające z odmiennych uwarunkowań społeczno-politycznych i gospodarczych w rozwoju ośrodków miejskich w Wielkiej Brytanii i w Polsce.

Realizacja przyjętego tematu warunkowała dynamiczny charakter pracy, co pozwoliło na ukazanie procesu przemian w układzie przestrzennym analizowanego miasta. Badania objęły okres od początków kształtowania się intra- i ekstramuralnego FB w strukturze morfologicznej średniowiecznego Radomia do momentu zwracającego proces formowania najbardziej zewnętrznego FB (OFB) i jego utrwalenia we współczesnym krajobrazie miejskim.

Praca ma charakter interdyscyplinarny. Została opracowana na gruncie geografii osadnictwa i geografii historycznej, w szczególności morfologii miast, jednak w celu uzyskania dogłębnych informacji dotyczących jej przedmiotu badań zakres merytoryczny wkracza w tematykę historii, planowania, architektury i urbanistyki.

1.3. Materiały źródłowe i metody badawcze

Prezentowana praca ma charakter teoretyczno-empiryczny. Część empiryczna poprzedzona została wnikliwymi studiami literatury przedmiotu, głównie z zakresu geografii miast, podejmującej zagadnienia morfologii osiedli miejskich, szczególnie przemian morfologicznych oraz rozwoju koncepcji wyjaśniających strukturę morfogenetyczną współczesnych jednostek osadniczych. Z uwagi na nowatorską na gruncie polskim problematykę podjętą w pracy omówienie założeń, genezy i znaczenia koncepcji FB w światowych badaniach morfologicznych, jak i ukazanie specyfiki samego zjawiska było możliwe dzięki wnikliwym studiom zagranicznej literatury przedmiotu. Odrębnym zagadnieniem były studia literatury naukowej dotyczącej terenu badań, związanej z historią badanego miasta i jego rozwojem przestrzennym.

Realizacja celów przyjętych w pracy i zakres badań wymagały odniesienia do pewnych założeń metodycznych i doboru odpowiednich narzędzi badawczych. Przeszczepienie koncepcji FB na grunt polski wymagało zastosowania wachlarza metod geograficzno-historycznych, które pozwoliły na rozwojowe ujęcie zjawisk i uchwycenie procesu przemian oraz morfogenezy osadnictwa miejskiego, jednocześnie umożliwiły zrozumienie dawnej organizacji przestrzennej badanego obszaru, jej ewolucji oraz wpływu na stan obecny. Metodologia badań nad zjawiskiem FB w strukturze morfologicznej Radomia została

zaczepnięta przede wszystkim z conzenowskiej analizy planu miasta (Conzen 1960, 1969) i objęła rekonstrukcję jego rozwoju przestrzennego na podstawie analizy oraz porównania serii historycznych planów miast, uzupełnionej informacjami pochodzącymi ze źródeł archiwalnych i publikacji naukowych. Analiza planu miasta w ujęciu historycznym umożliwiła retrogresywne odtworzenie historii rozwoju młodszych warstw osadniczych badanej jednostki miejskiej. Z kolei w odniesieniu do starszych warstw osadniczych, dla których nie istniały już potrzebne materiały kartograficzne, zastosowano metodę rekonstrukcji kartograficznej, polegającą na odniesieniu faktów historycznych zaczerpniętych z dokumentów pisanych do najbardziej im odpowiadających miejsc w przestrzeni geograficznej. Wyjściowy materiał badawczy stanowiły źródła kartograficzne, mianowicie plany sytuacyjne miasta, przechowywane m.in. w Archiwum Państwowym w Radomiu. Porównanie historycznych i współczesnych planów miast pozwoliło na odtworzenie etapów formowania się poszczególnych FBs w jego układzie urbanistycznym oraz wskazanie ich współczesnego zasięgu i struktury. Analiza porównawcza planów miasta w czasie i przestrzeni pozwoliła jednocześnie na sformułowanie pewnych tez rozwojowych zarówno o znaczeniu szczegółowym, jak i bardziej ogólnym. Posługując się opisem wyjaśniającym, dokonano charakterystyki współczesnego układu przestrzennego miasta i jego ewolucji. Zwieńczenie części kameralnej stanowiły badania terenowe. Lustracja terenowa i wizja lokalna zachowanych w przestrzeni Radomia FBs umożliwiły wskazanie ich aktualnego zagospodarowania oraz specyfiki. Badania terenowe były także podstawą analizy geograficznej pozwalającej na wykrycie wpływu, jaki środowisko naturalne wywiera na rozwój przestrzenny miasta, zwłaszcza w kontekście roli ograniczeń progowych w procesie formowania FBs. Analiza procesu powstawania zjawiska FB w różnych okresach historycznego rozwoju miasta, ukazanie jego indywidualnych cech oraz zestawienie ich z klasycznym modelem FB pozwoliły na wskazanie jego odmienności rozwojowych i strukturalnych.

Wyniki badań przedstawione zostały w formie kartograficznej i tabelarycznej, jak również za pomocą wykresów oraz opisu porządkującego.

2. PROBLEM BADAWCZY W ŚWIETLE LITERATURY

2.1. Rozwój conzenowskiej szkoły morfologii miast

Badania podejmujące zagadnienia morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych mają długą tradycję, należą do często podejmowanych w krajowej oraz zagranicznej literaturze badawczej i zajmują ważne miejsce, zwłaszcza w studiach geograficzno-historycznych osadnictwa. Ich początki sięgają końca XIX w., a związane są z działalnością badawczą wybitnych geografów niemieckich, głównie zaś O. Schlütera (1899a, 1899b), F. Ratzela (1903), H. Hassingera (1916), W. Geislera (1924) oraz R. Martiny'ego (1928), którzy analizę form miejskich opierali głównie na planie miasta. Jednak za prekursora badań morfologicznych we współczesnym rozumieniu uznawany jest Conzen, który odegrał kluczową rolę w kształtowaniu ich podwalin, opracował ramy pojęciowe dla morfologii miast, jego osiągnięcia okazały się zaś kluczowe dla zrozumienia złożoności krajobrazu jednostek osadniczych (Conzen 1960, 1962, 1969). Szczególny wpływ na podejmowane przez Conzena kierunki badawcze wywarły prace O. Schlütera, opublikowane w 1899 r., prezentujące poglądy autora na szersze aspekty geografii osadnictwa oraz postulujące badania układów przestrzennych miast w ujęciu historycznym, jak i inne powstałe pod jego kierunkiem, z najważniejszą, poświęconą morfologii Gdańska autorstwa W. Geislera (1918). Na ich podstawie Conzen rozwinął złożone ujęcie morfogenetyczne oraz sformułował i empirycznie zweryfikował liczne koncepcje wyjaśniające ewolucję struktur miejskich, stając się jednym z najwybitniejszych geografów historycznych i morfologów miast drugiej połowy XX w. oraz twórcą najważniejszych nurtów badawczych nowocześnie pojmowanej (tj. nieograniczającej się do metod opisowych) morfologii urbanistycznej. W 1932 r. na Uniwersytecie w Berlinie Conzen zaprezentował swoją dysertację *Staatsexamen*, w której zawarł barwną mapę typów zabudowy dwunastu miast zlokalizowanych w pobliżu Berlina (Conzen 1932, por. Whitehand 2001a). Podobną, opublikowaną w 1958 r., wykonał wiele lat później dla miasteczka Whitby, Yorkshire, wyróżniając w planie miasta zabudowę rezydencjonalną pochodzącą z różnych okresów morfologicznych (Conzen 1958). Pierwsze prace Conzena dowodzą tym samym wagi, jaką od samego początku przykładał do wizualizacji (zwłaszcza kartograficznej) zjawisk i procesów zachodzących w przestrzeni

miejskiej. Conzen rozpoznał ponadto trójpodział krajobrazu miejskiego na plan miasta (obejmujący ulice, działki i bloki urbanistyczne), budynki oraz sposób użytkowania gruntów i budynków. Spośród licznych osiągnięć naukowych Conzena największy wpływ na rozwój badań morfologicznych miały sformułowane przez niego koncepcje i metody, w szczególności zaś metoda analizy planu miasta w ujęciu historycznym, która to metoda umożliwia prześledzenie procesu rozwoju oraz przemian miejskich układów przestrzennych (Whitehand 2001a, s. 104). Conzen wprowadził też do badań osadniczych problematykę morfologicznego cyklu rozwojowego działki miejskiej, wydzielając spośród procesów na niej zachodzących cztery fazy: inicjalną (wprowadzenie zabudowy), wypełniania (stopniowe zagęszczanie zabudowy), nasycenia (maksymalne wypełnienie) i recesji (zmniejszanie powierzchni zabudowanej działki). Metodę tę rozszerzył następnie na analizę cyklu rozwojowego całych bloków miejskich. Badania te umożliwiły mu identyfikację podstawowych etapów osadniczo-morfologicznych w rozwoju osiedli oraz wydzielenie genetycznie odmiennych części składowych ich planów (jądra przedlokacyjnego, obszaru miasta lokacyjnego, średniowiecznych przedmieść, dzielnic XIX-wiecznych itp.), które za M. Koterem można nazwać, zgodnie z terminologią polską, jednostkami morfogenetycznymi (Koter 1969, s. 8). W swych badaniach Conzen, podobnie jak jego poprzednicy, podstawowe znaczenie przypisywał planowi miasta. W związku z faktem, że każdy okres historyczny pozostawia w jego strukturze pewne materialne ślady, mocno podkreślał wagę szczegółowej analizy poszczególnych elementów planu w ujęciu ewolucyjnym, od formy pierwotnej po postać współczesną, co umożliwia wyjaśnienie genezy pojedynczych form oraz całego układu miasta (Koter, Kulesza 2008). Dla rozwoju badań morfologicznych miast kluczowe okazały się również poglądy Conzena na temat konieczności łącznego rozpatrywania aspektów morfologicznych i funkcjonalnych osiedli. Conzen podkreślał ich wzajemną rolę w określaniu charakteru miasta oraz tożsamą wagę każdego z nich w badaniach osadniczych. Postulował zatem konieczność rozpatrywania przemian przestrzeni miast w ujęciu morfologiczno-funkcyjnym.

Dziedzictwo naukowe Conzena bez wątpienia wywarło ogromny wpływ na morfologię miast, a jego nowatorskie opracowania zadecydowały o współczesnym obliczu tej dyscypliny w świecie. Ukazały nowe spojrzenie na miasto, najpierw w ramach geografii anglosaskiej, a następnie europejskiej i światowej. Zauważa to wyraźnie J.W.R. Whitehand, podkreślając, że już w ostatnim ćwierćwieczu XX w. metody morfogenetyczne, konceptualizacja historycznego rozwoju miast, terminologiczna precyzja i kartograficzna analiza, typowe dla twórczości Conzena, były coraz powszechniej uznawane za istotne dla rozwoju i znaczenia badań nad historycznym krajobrazem miejskim (Whitehand 2007).

Działalność naukowa Conzena zaowocowała utworzeniem w 1974 r. Urban Morphology Research Group (UMRG), skupiającej wybitnych badaczy podejmujących badania morfologiczne w duchu tradycji conzenowskiej, spośród których wymienić należy przede wszystkim J.W.R. Whitehanda i jego studia zorientowane na rozwój koncepcji Conzena (Whitehand 1967, 1972a, 1972b, 1974, 1975, 1977, 1981b, 1987, 1988, 1994, 2001a). Wzrost zainteresowań badaniami morfologicznymi w świecie doprowadził również do powstania międzynarodowej, interdyscyplinarnej grupy badaczy International Seminar on Urban Form (ISUF) z własnym czasopiśmie „Urban Morphology” oraz tradycją cyklicznych spotkań w ramach organizowanych przez ISUF konferencji.

W Polsce teorie i metody Conzena stały się znane w 1960 r., kiedy na symposium International Geographical Union w Lund w Szwecji zaprezentował on swoją pracę pt. *The Plan Analysis of an English City Centre*. Od tego momentu ujęcia conzenowskie znalazły trwałe miejsce w polskiej morfologii historycznej miast oraz przyczyniły się do znaczącego jej rozwoju w następnych dziesięcioleciach (Koter, Kulesza 2008). W pierwszej kolejności przedmiotem zainteresowania stała się metoda analizy planu miasta, w warunkach polskich pioniersko zastosowana przez zespół badaczy z Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem S. Golachowskiego, do wyjaśnienia genezy i rozwoju przestrzennego miast śląskich (por. Miszewska 2005). Z metodycznego punktu widzenia przełomowym wydarzeniem było również przeniesienie na grunt polskiej morfologii miast jednej z najbardziej znanych metod badawczych Conzena – metody cyklu rozwojowego działki miejskiej. Początkowo przedstawiona w sposób ogólny i fragmentaryczny przez S. Witkowskiego (1962, 1967) w pracach nad strukturą przestrzenną Radomia, została w pełni i z powodzeniem zastosowana przez M. Kotera (1974a, 1976, 1990) dla zobrazowania procesu ewolucji działek XIX-wiecznego miasta przemysłowego – Łodzi. Badania M. Kotera wykazały, że conzenowska metoda cyklu rozwojowego działek miejskich, stosowana dotychczas tylko w odniesieniu do miast średniowiecznych, ma charakter uniwersalny i może być wykorzystana w badaniach morfogenetycznych wszelkiego typu miast. Ponadto M. Koter, na podstawie metodologii Conzena, opracował cykl prac morfologicznych poświęconych Łodzi, zapoczątkowany rozprawą *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej* (1969), w których dokonał szczegółowej rekonstrukcji obszaru tzw. klucza łódzkiego u schyłku okresu feudalnego, wyjaśnił genezę rozplanowania Łodzi przemysłowej, a także sporządził oryginalną mapę współczesnej struktury morfogenetycznej miasta. Kolejne prace M. Kotera poświęcił wyjaśnieniu genezy poszczególnych jednostek morfologicznych i przemianom zagospodarowania przestrzennego obszaru Łodzi – od okresu średniowiecznego po czasy współczesne. Prowadzone przez niego badania empiryczne nie tylko wprowadziły do polskiej morfologii ujęcia

conzenowskie, lecz także pozwoliły na sformułowanie ogólnych założeń teoretyczno-metodologicznych polskiej morfologii miast oraz uporządkowanie zagadnień terminologicznych i pojęciowych (Koter 1974a, 1974b, 1976, 1979, 1980, 1984, 1990, 1994).

W ośrodku łódzkim badania M. Kotera kontynuował M. Kulesza, zajmując się przede wszystkim analizą morfogenetyczną miast obszaru Polski Środkowej o przedlokacyjnym rodowodzie. W jego obszarze zainteresowań znalazły się również zagadnienia metrologii historycznej (Kulesza 1994a, 1994b, 1996, 1999, 2001, 2009). Ponadto Kulesza wspólnie z A. Szajnowską-Wysocką dokonali analizy struktury morfogenetycznej Sosnowca, jako przykładu ośrodka przemysłowego (Szajnowska-Wysocka, Kulesza 2007).

Poza ośrodkiem łódzkim metoda cyklu rozwojowego działki miejskiej Conzena znalazła zastosowanie w badaniach prowadzonych w ośrodku wrocławskim, gdzie B. Miszewska posłużyła się nią m.in. do przedstawienia faz przemian bloku średniowiecznego Opola (1971) oraz przy analizie struktury morfologicznej Wrocławia (1979, 1993), ukazując różnicowanie przestrzenne obu tych miast w historycznym procesie ich rozwoju.

Jak wynika z powyższego przeglądu, badania morfologiczne jednostek osadniczych czerpiące z tradycji conzenowskiej od wielu lat cieszą się w Polsce dużym zainteresowaniem. Warto podkreślić, że aktualnie są również chętnie podejmowane przez młodych badaczy, czego wyrazem są opracowania o charakterze empirycznym poświęcone morfologii osiedli miejskich i ich fragmentów (np. Jasnosz, Kulesza 2005; Kotlicka 2008; Wojtkiewicz 2009; Deptuła 2014a, 2014b; Dragan 2014; Musiaka 2017; Chmielewska 2016; Sikorski 2009), jak i te podejmujące wątki teoretyczne (np. Jasnosz 2008; Baranowska 2007, 2009; Pirveli 2011; Chmielewska, Majchrowska 2014; Szymytkie 2014; Wszółkowska-Szewczyk 2016; Deptuła 2016).

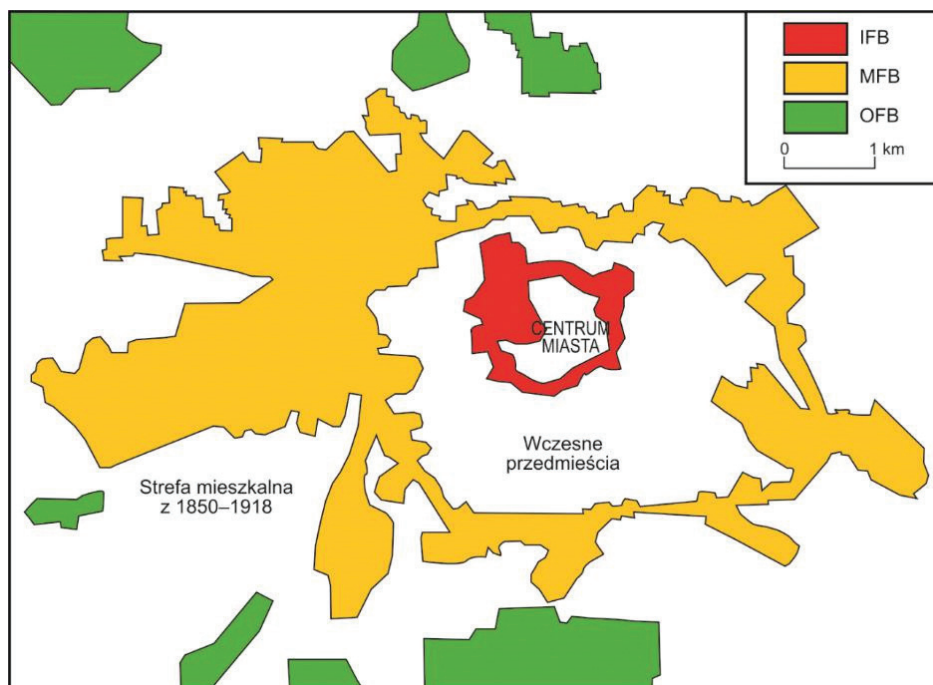
Mimo utrzymującej się popularności ujęć conzenowskich w krajowych badaniach morfologicznych koncepcja FB, będąca jedną z kluczowych w wyjaśnieniu i całościowym zrozumieniu procesów przeobrażeń struktur przestrzennych miast, nadal nie doczekała się należytej uwagi ze strony polskich badaczy. Jednocześnie za granicą cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem i z powodzeniem stosowana jest do analiz morfologicznych osiedli miejskich różnych regionów świata rozwijających się w odmiennych warunkach polityczno-gospodarczych, czego dowodzą omówione w kolejnym podrozdziale studia. Oprócz możliwości aplikacyjnych koncepcji ukazują one również ewolucję jej podwalin teoretycznych w czasie oraz najważniejsze założenia.

2.2. Rozwój badań nad koncepcją *Fringe Belt* w literaturze przedmiotu

Koncepcja FB jest szczególnie głęboko zakorzeniona w środkowoeuropejskiej (niemieckiej) tradycji badań morfologicznych, a w szczególności morfogenetycznych, sięgających wczesnych publikacji O. Schlütera z końca XIX w. (1899a, 1899b). Wywodzi się z badań nad rekonstrukcją przeobrażeń krajobrazu i analizą długotrwałego wpływu fizycznych ograniczeń w rozwoju przestrzennym miasta, szczególnie murów miejskich, wałów obronnych oraz otwartych stref, w których budownictwo, z wyjątkiem tego o charakterze obronnym, było zakazane (Whitehand 1987, 1988). Po raz pierwszy sformułowana została w 1936 r. przez niemieckiego geografa H. Louisa w studium zatytułowanym *Geograficzny rozwój Wielkiego Berlina*, w którym autor zastosował termin *stadtrandzone* w celu wyjaśnienia struktury morfologicznej Berlina (rys. 1). Terminem tym, który jest odpowiednikiem angielskiego FB, Louis określił strefy reprezentujące dawne obrzeża miejskie. Wyróżnił trzy ich rodzaje, mianowicie średniowieczne (centralne), renesansowe (wewnętrzne) i relatywnie najmłodsze *stadtrandzone*, położone na zewnętrznych obszarach miasta (zewnętrzne) (Whitehand 1974). Strefy te, otoczone późniejszymi przyrostami terenów zurbanizowanych, oddzielały starsze obszary rezydencjonalne od młodszych i obejmowały zróżnicowane rodzaje użytkowania ziemi, m.in. instytucje, duże posiadłości wiejskie z parkami, przedsiębiorstwa użyteczności publicznej, obszary rekreacyjne czy ogródki działkowe. Dwie ciągle strefy powiązane były z występowaniem dawnych fortyfikacji miejskich. Najbardziej zewnętrzna strefa była nieciągła i obejmowała mieszaninę terenów miejskich, quasi-miejskich i rolniczych (Whitehand 1988).

H. Louis fenomen *stadtrandzone* połączył z oddziaływaniem fizycznych ograniczeń w rozwoju miasta. Niemniej nie poświęcał mu zbyt dużo uwagi. Traktował go głównie w kategoriach pomocniczych jako jeden z elementów krajobrazu miejskiego, pozwalający zrozumieć prawidłowości leżące u podstaw rozwoju obszarów zurbanizowanych (Baranowska 2009).

Intensyfikacja badań nad *stadtrandzone*, już pod nową nazwą FB, oraz wzrost znaczenia koncepcji dla badań morfogenetycznych miast nastąpiły dopiero w latach 60. XX w. Przyczyniła się do tego publikacja wyników badań Conzena, brytyjskiego geografa niemieckiego pochodzenia, którego prace należą do najznakomitszych, wręcz klasycznych dzieł morfologicznych. Zaliczamy do nich m.in.: *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis* (1960), *The Plan Analysis of an English City Centre* (1962) oraz *Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography* (1966). Prace Conzena na długie lata ustanowiły trwałe schematy postrzegania i analizowania form miejskich

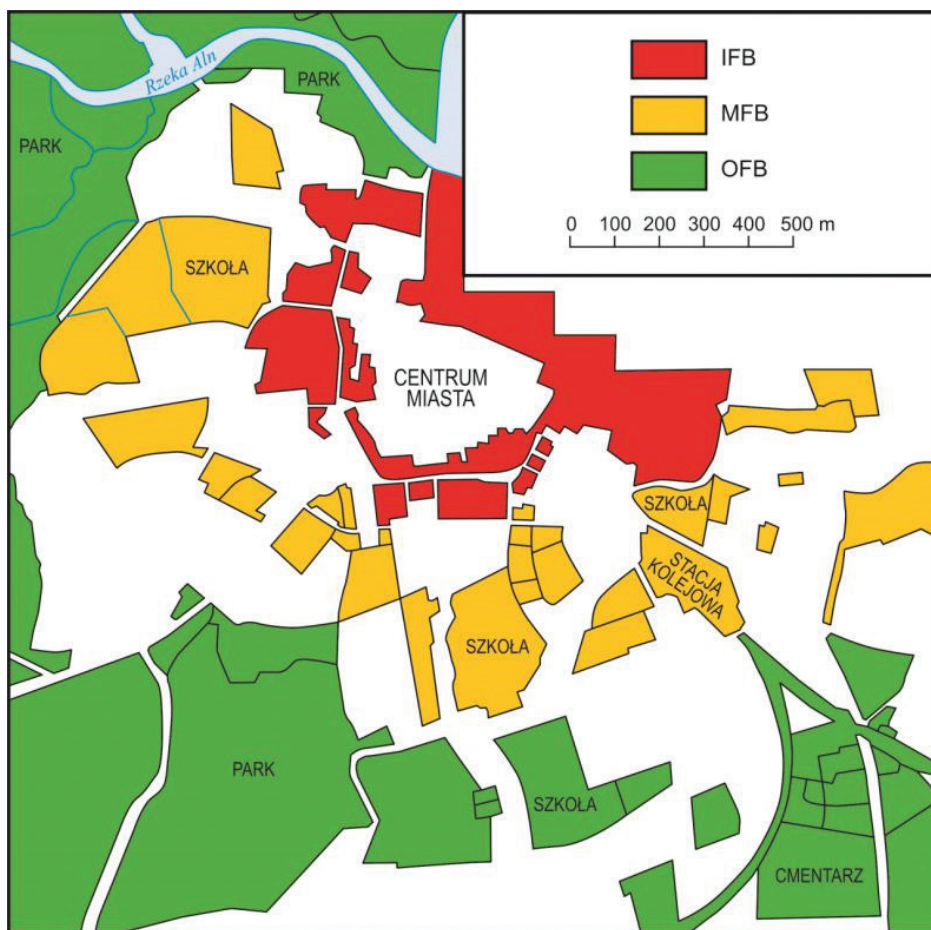
Rysunek 1. FB w Berlinie w 1936 r., Niemcy

Źródło: Louis 1936.

pod kątem licznych procesów morfologicznych zachodzących na obszarach zurbanizowanych (Whitehand, Morton 2006), natomiast rozwinięcie koncepcji FB jest uznawane za najważniejsze osiągnięcie Conzena w dziedzinie badań nad przestrzenią miejską. W jego rękach koncept H. Louisa nabrał zupełnie nowego znaczenia. Stał się metodą badań prowadzącą do uporządkowania złożonego procesu rozwoju obszarów miejskich (Baranowska 2009).

Podczas analizy planu średniej wielkości miasta Alnwick i centralnej części Newcastle upon Tyne Conzen zastosował koncepcję FB w celu wyjaśnienia rozwoju i przeobrażeń ich struktury przestrzennej (Conzen 1960, 1962, 1969). Poprzez rekonstrukcję kolejnych faz rozwojowych obszarów zurbanizowanych zidentyfikował zachodzące na ich peryferiach cykliczne procesy, które wpływają na powstawanie zjawiska FBs. Zdefiniował je jako „strefy o układzie koncentrycznym powstające w okresach zastoju bądź spowolnionego rozwoju obrzeży miejskich, składające się z charakterystycznej mieszanki form użytkowania ziemi poszukujących peryferyjnej lokalizacji” (Conzen 1969, s. 58). Obejmowały one wyspecjalizowane zagospodarowanie, głównie zaś tereny instytucjonalne, komunalne, wybrane rodzaje przemysłu oraz otwarte przestrzenie. W Alnwick zidentyfikował trzy FBs: centralny (IFB) i wewnętrzny (MFB), otoczone terenami

zabudowanymi, oraz zewnętrzny (OFB), zlokalizowany na współczesnych obrzeżach miasta (rys. 2). Ich powstanie powiązał przede wszystkim z występowaniem ograniczeń progowych w rozwoju miasta. IFB silnie powiązany z oddziaływaniem antropogenicznego ograniczenia w postaci murów obronnych i powielającą ich przebieg drogi (ang. *consequent streets*) uformował zwartą strefę rozdzielającą tereny intra- oraz ekstramuralne miasta, a także objął m.in. zamek i przyległe tereny zielone, kościół z cmentarzem oraz dawne obiekty przemysłowe (garbarnię i browar). MFB oraz OFB, mniej zwarte przestrzennie i o relatywnie większych działkach, objęły tereny przemysłowe i użyteczności publicznej, instytucje, ogrody działkowe, szkoły leśne, jak również przestrzenie otwarte. Na pewnych

Rysunek 2. FB w Alnwick w 1956 r., Wielka Brytania

Źródło: Conzen 1960.

odcinkach wykazywały związek z oddziaływaniem ograniczenia progowego w postaci linii kolejowej (Conzen 1969).

Z kolei w Newcastle Conzen przeprowadził szczegółową analizę rozwoju IFB w ujęciu historycznym (Conzen 1962, 1978). Porównując sekwencję dawnych planów miasta, dokonał, na poziomie działki, rekonstrukcji procesu przeobrażeń poszczególnych rodzajów użytkowania ziemi w jego obrębie od 1723 r. po współczesność. Stworzył w ten sposób kinetyczny obraz kształtowania się zjawiska i zmian, jakim podlegało w czasie. Studium Newcastle, z uwagi na poziom szczegółowości, w pełni oddaje istotę FB, wyznaczając standardy jego analizy.

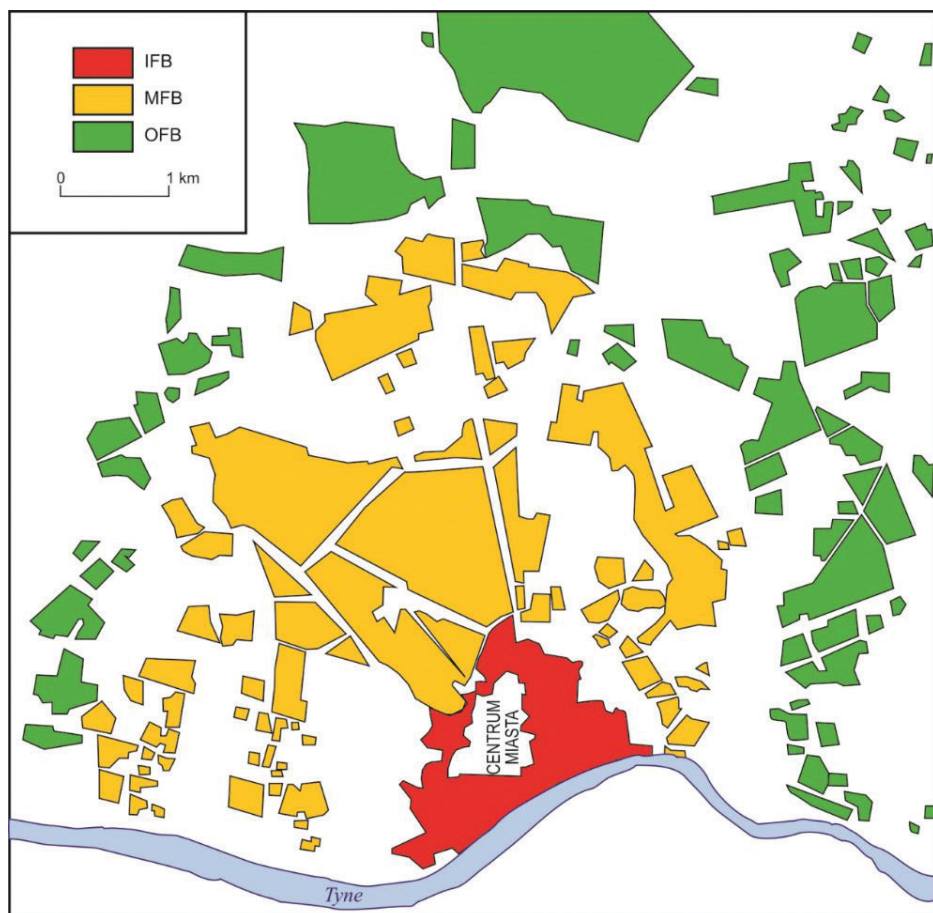
Conzen koncepcję FB traktował jako fundamentalną, nieodłączną i integralną część szczegółowej analizy morfogenetycznej ośrodków miejskich. W 1987 r. J.W.R. Whitehand opisał ją jako „prawdopodobnie najważniejszy wkład w morfologię miast wynikający z tradycji morfogenetycznej” (Whitehand 1987, s. 76). Conzen przyczynił się jednak nie tylko do jej rozwoju i upowszechnienia. Był, o czym już wspomniano, także założycielem Urban Morphology Research Group przy Uniwersytecie w Birmingham – przypuszczalnie najważniejszego ośrodka badań miast w ujęciu historycznym, zajmującego się m.in. problematyką FB. Poprzez swoją aktywność naukową Conzen znacząco wpłynął na wzrost zainteresowania koncepcją, mimo to przez długi czas pozostała ona przedmiotem badań niemal wyłącznie wąskiego grona brytyjskich geografów. Dopiero w latach 90. XX w. wzbudziła szersze zainteresowanie badaczy w świecie, m.in. w Hiszpanii, Francji i ponownie w Niemczech (Baranowska 2009).

Dziś mija przeszło pół wieku od momentu pierwszej prezentacji koncepcji FB przez Conzena. Przez ten okres przeszła ona znaczną ewolucję, uzyskała solidną podbudowę teoretyczną i stała się popularna w wielu zagranicznych ośrodkach badań morfologicznych nad miastami w ujęciu historycznym. Jednak warto nadmienić, że zanim przeszła do kanonu badań nad przemianami struktur miejskich, napotkała wiele przeszkód na drodze powszechnej akceptacji jej założeń. Jej prezentacja w anglosaskiej części świata miała bowiem miejsce w czasie, kiedy model Burgessa i Hoyta zyskiwał coraz większą popularność, a więzi geografii brytyjskiej ze Starym Kontynentem były stopniowo zastępowane przez te z Ameryką. Przeszkodą okazały się tym samym niemieckie korzenie koncepcji, co więcej – jej typowo morfologiczny charakter nie współgrał z modnym ówczesnie podejściem funkcjonalnym. Ponadto na tle wzrastającego zapotrzebowania na ujęcia teoretyczne założenia koncepcji FB wydawały się raczej słabe, poza tym sprawiała ona wrażenie odpornej na ujęcia ilościowe, podczas gdy te cieszyły się w świecie nauki coraz większym zainteresowaniem. Kolejnym argumentem wpływającym na powściągliwość środowiska naukowego wobec koncepcji Conzena była sama specyfika zjawiska FB.

Jego delimitacja w strukturze miasta, charakterystyka czynników prowadzących do jego powstania oraz heterogeniczność rodzajów użytkowania ziemi w jego obrębie sprawiały większe trudności w szybkim rozpoznaniu zjawiska w terenie bądź na mapie w porównaniu z bardziej homogenicznymi obszarami rezydencjonalnymi, które były przedmiotem modnych ówczesnie modeli, ukazujących prawidłowości rozwoju przestrzennego miast. Ostatnim zarzutem w odniesieniu do nowej koncepcji była ograniczona dostępność materiałów źródłowych, niezbędnych do prowadzenia badań nad zjawiskiem FB (Whitehand 1981b). Mając na uwadze obowiązujące w owym czasie trendy w badaniach przestrzennych miast, podjęto wysiłki zmierzające do poddania analizie ilościowej wszystkich głównych elementów składowych krajobrazu miejskiego wyróżnionych przez Conzena oraz podkreślenia roli dedukcyjnego postrzegania struktury morfologicznej miast. Jednak efekty tej pracy nie były widoczne od razu (Whitehand 1981b).

Pierwsze po Conzenie opracowanie dotyczące koncepcji FB pojawiło się dopiero pięć lat po opublikowaniu wyników jego badań nad częścią centralną Newcastle. Kontynuatorem badań Conzena stał się jego uczeń J.W.R. Whitehand, który wyniki swojej pracy zaprezentował w artykule *Fringe belts: a neglected aspect of urban geography* (1967). Whitehand traktował zjawisko FB jako ważny sam w sobie przedmiot badań, niekoniecznie będący częścią szerszego studium planu miasta, jak to zwykł czynić Conzen. Z pojedynczego miasta bądź jego części powiększył skalę badań do całej konurbacji Tyneside (rys. 3).

W jej przestrzeni dokonał delimitacji trzech FBs: centralnego, wewnętrznego oraz zewnętrznego i prześledził proces ich rozwoju. Pierwszy z nich zaczął się formować wraz z rozwojem miasta średniowiecznego, kiedy szczególne rodzaje użytkowania ziemi, głównie o funkcjach religijnych, zajęły peryferyjne tereny wzdłuż murów obronnych, zarówno w części intra-, jak i ekstramuralnej. Etap ten zapoczątkował proces, którego produktem jest dzisiejszy IFB, otaczający Central Business District (CBD). W okresie późnowiktoriańskim (1873–1901) IFB został otoczony przez przyrosty rezydencjonalnej tkanki miejskiej. Jednak zanim to nastąpiło, jeszcze w czasach wiktoriańskich (1837–1901) począł się kształtować kolejny FB (MFB), tym razem w większym oddaleniu od średniowiecznego rdzenia. Utworzyły go zróżnicowane instytucje (np. szpital epidemiologiczny, zakład dla obłąkanych), ale także zespoły rezydencjonalno-parkowe, cmentarze, stacje wodociągowe, kamieniołomy i cegielnie. W czasach edwardiańskich (1901–1910) MFB powiększył swój zasięg przestrzenny, ale jednocześnie został otoczony, w części wschodniej, przez tereny rezydencjonalne, na obrzeżach których rozpoczął się proces formowania OFB wraz z peryferyjną lokalizacją szpitala miejskiego, zakładów przemysłowych i linii kolejowej. Jego dalsza ekspansja nastąpiła dopiero po drugiej wojnie

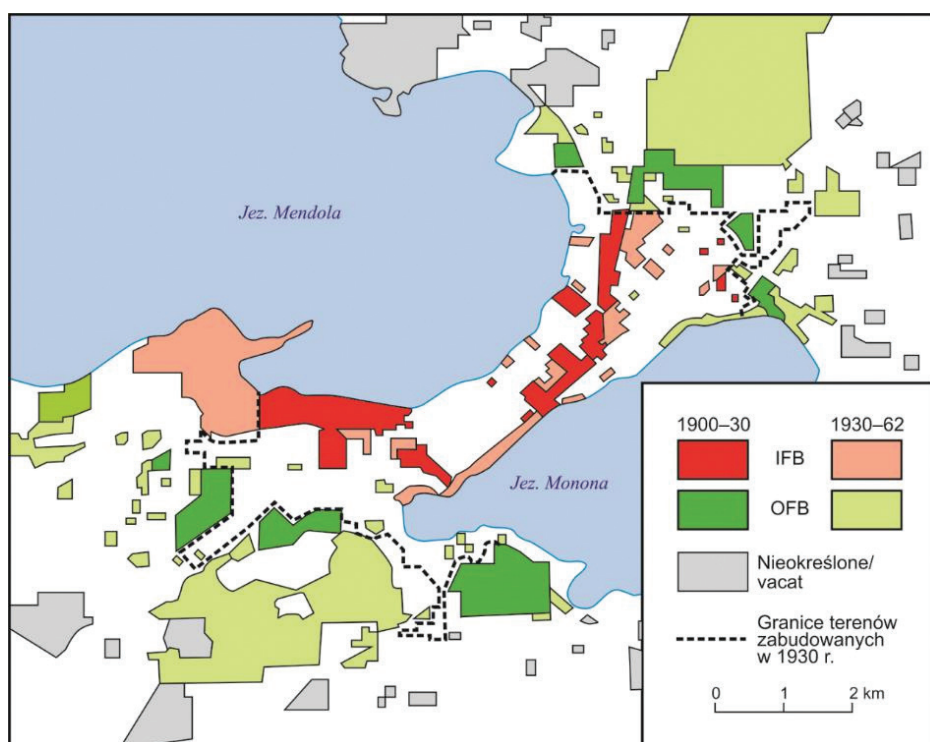

Rysunek 3. FB w Newcastle upon Tyne w 1965 r., Wielka Brytania
Źródło: Whitehand 1967.

światowej, kiedy został wzmocniony przestrzennie m.in. przez publiczne i prywatne tereny otwarte, kompleksy szkolne oraz instytucje rządowe. Natomiast MFB zachodniej części miasta w okresie międzywojennym został otoczony przez rozwijającą się żywiolowo zabudowę rezydencjonalną i równocześnie doświadczył znacznych przeobrażeń dotychczasowej struktury wewnętrznej, spowodowanych konwersją dawnego zagospodarowania FB na nowe. W swojej pracy J.W.R. Whitehand, w odróżnieniu od Conzena, przywiązywał zdecydowanie większą wagę do rodzajów użytkowania ziemi w obrębie FB niż do samego planu miasta. Dokonał szczegółowej analizy omawianego zjawiska, ukazał ogólne zasady leżące u podstaw jego formowania, uwydatnił cykliczność procesów je kształtujących, akcentując naprzemienne fazy przyrostu

stref rezydencjonalnych i rozwoju FBs, oraz zaprezentował przeobrażenia, jakim podlegają po wchłonięciu ich przez rozrastające się miasta. Tym samym podkreślił odmiennność koncepcji od modnego ówczesnie modelu Burgessa i Hoyta, charakteryzującego się podobną, koncentryczną formą przestrzenną. Whitehand zaprezentował nowe spojrzenie na istotę i założenia koncepcji, niemniej ton swojej pracy utrzymał w duchu tradycyjnego ujęcia conzenowskiego, traktując dorobek brytyjskiego geografa jako punkt wyjścia do swoich rozważań. Głównym celem jego opracowania było ukazanie zalet zastosowania koncepcji FB jako narzędzia wprowadzającego porządek do złożoności procesów i form obszarów zurbanizowanych.

Kolejnym ważnym wydarzeniem dla rozwoju koncepcji FB była prezentacja pracy M.P. Conzena, syna Conzena, na Corocznym Spotkaniu Stowarzyszenia Amerykańskich Geografów West Lakes Division (Annual Meeting of the Association of American Geographers West Lakes Division) w 1968 r., w której to pracy autor ukazał m.in. rozwój zjawiska FB w mieście Madison, w stanie Wisconsin (rys. 4). Niestety, była to nieudana próba wdrożenia koncepcji morfogenetycznej

Rysunek 4. FB w Madison w 1962 r., USA

Źródło: Whitehand 1981b.

na grunt amerykański, a opracowanie M.P. Conzena na długi czas pozostało odosobnionym przykładem zastosowania koncepcji FB w odniesieniu do miast amerykańskich. Praca M.P. Conzena nigdy nie została opublikowana, jednak odegrała ważną rolę w wyznaczaniu dróg rozwojowych koncepcji. Autor, kładąc duży nacisk na zmiany użytkowania ziemi w obrębie FBs, podkreślił potrzebę integracji koncepcji z teoriami ekonomicznymi i rozwojem obszarów zurbanizowanych, co w przyszłości stało się ważnym elementem w pojmowaniu złożoności procesów prowadzących do powstawania FBs (za: Whitehand 1981b).

Należy jednak podkreślić, że wpływ czynników ekonomicznych na kształtowanie zjawiska FB sugerował już w 1960 r. sam Conzen w studium miasta Alnwick, aczkolwiek dopiero w przedruku jego dzieła z 1969 r. autor zawarł „słownik terminów” (ang. *glossary of technical terms*), w którym wyjaśniał, że:

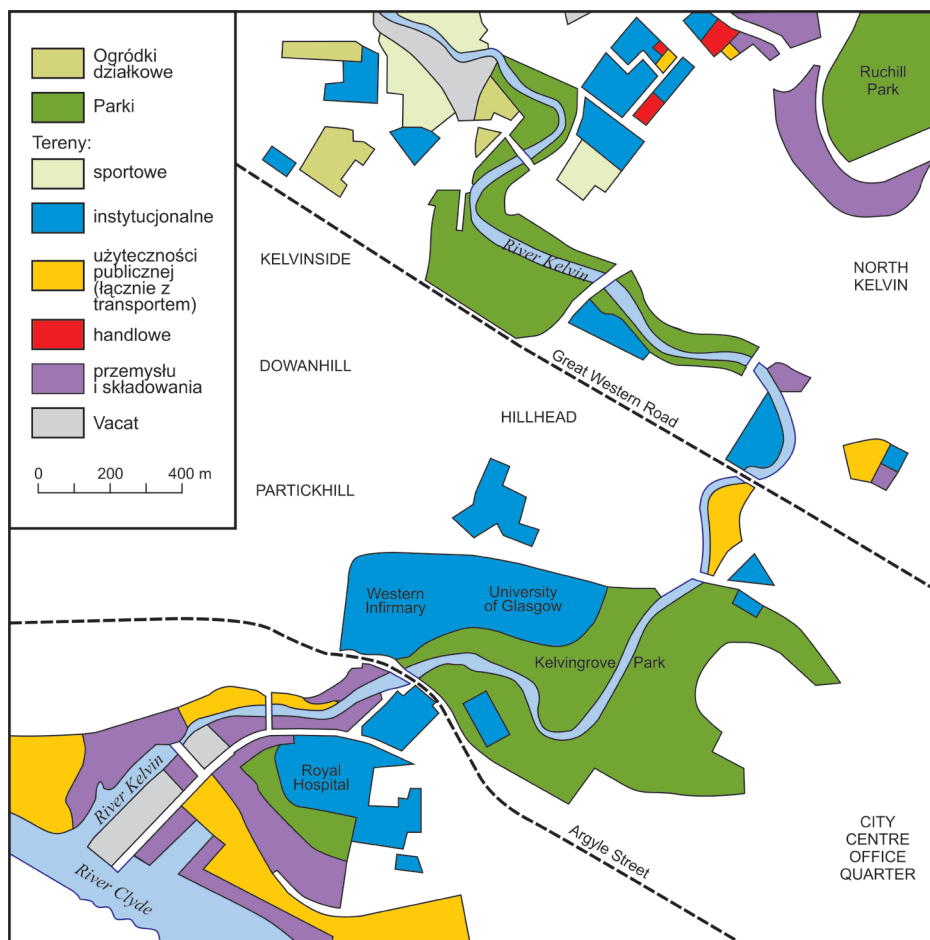
znaczące zmiany w rozwoju przestrzennym miast w całym kontekście cywilizacyjnym, takie jak wahania populacji, zmienny poziom rozwoju ekonomicznego bądź powtarzające się okresy nasilonego wdrażania różnego rodzaju innowacji, powodują okresowe zwalnianie tempa bądź postój rozwoju przestrzennego zewnętrznych obszarów miast, jak również znaczące zmiany w mozaice rodzajów użytkowania ziemi na jego obrzeżach. W miastach o długiej historii geograficznym rezultatem tych dynamicznych procesów jest formujący się stopniowo system następujących po sobie, w ogólnych zarysach koncentrycznych FBs, mniej lub bardziej oddzielonych od siebie innymi, zwykle rezydencjalnymi obszarami (cyt. za Conzen 1969, s. 125).

Powyższą myśl Conzena w kolejnych latach rozwinął J.W.R. Whitehand, a swoje przemyślenia zawarł w pracy *Building cycles and the spatial pattern of urban growth* (1972a), w której badania przemian struktur miejskich połączył z cyklem budowlanym, teorią renty gruntowej J.H. von Thünera⁶ oraz rentą położenia⁷. Na ich podstawie opracował model procesu przekształcania

⁶ J.H. von Thünen, niemiecki ekonomista, który pod koniec XIX w. rozwinął teorię renty gruntowej (obniżania się poziomu renty gruntowej w miarę wzrostu odległości gospodarstwa od rynku zbytu i związanych z tym kosztów transportu) oraz teorię lokalizacji produkcji rolniczej, będącą rezultatem poszukiwań racjonalnego układu stref rolniczych dla poszczególnych miast (tzw. pierścienie Thünera wskazujące, co i w jakich odległościach od miast powinno być uprawiane). Model Thünera jest wykorzystywany do wyjaśnienia struktury funkcjonalnej zagospodarowania, rozmieszczenia ludności w mieście oraz zróżnicowania intensywności użytkowania gruntów miejskich (Chądzyński i in. 2007).

⁷ Renta położenia to maksymalna wartość pieniężna, którą gotów jest zapłacić nabywca za dany obszar ziemi przy danej odległości od CBD, która to wartość zapewni mu utrzymanie pożądanego, stałego poziomu użyteczności (Chądzyński i in. 2007).

użytków rolnych po wchłonięciu ich przez obszary zurbanizowane, a jego poprawność zweryfikował na przykładzie północno-zachodniego obszaru Glasgow. Whitehand skupił swoją uwagę przede wszystkim na obszernej i heterogenicznej kategorii użytków o charakterze instytucjonalnym. Zauważył tendencję do ich lokalizacji na terenach miejskich o relatywnie niższej wartości w porównaniu z zagospodarowaniem o charakterze rezydencjonalnym. Zwrócił ponadto uwagę na stosunkowo większe zapotrzebowanie instytucji na znaczne zasoby przestrzeni otwartej, wynikające na ogół z dużej skali przestrzennej inwestycji. Już na tym etapie Whitehand postulował model naprzemiennych okresów ożywienia i stagnacji w budownictwie mieszkaniowym, powiązany

Rysunek 5. Rodzaje użytkowania ziemi w fragmencie MFB w Glasgow w 1968 r.,
Wielka Brytania
Źródło: Whitehand 1972a, 1972b.

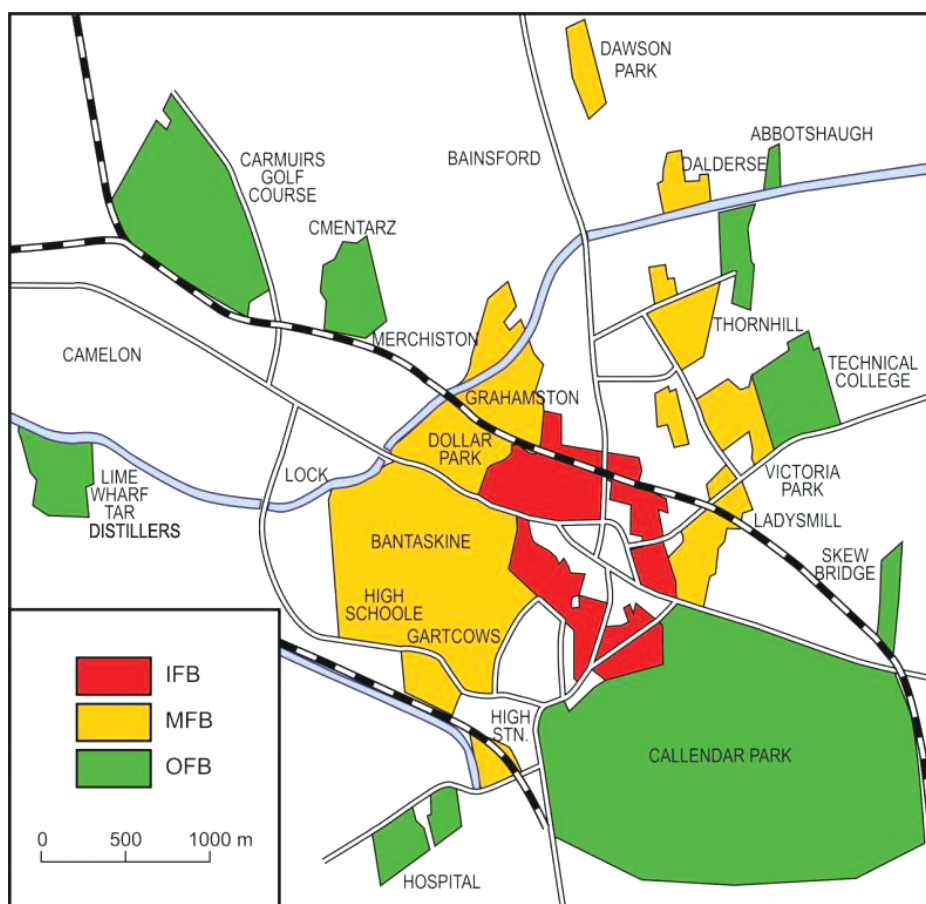
z wahaniem intensywności nowego zagospodarowania. W późniejszym okresie model wypracowany na przykładzie Glasgow (rys. 5) znalazł zastosowanie również w odniesieniu do analizy przeobrażeń strefy rezydencjonalnej zachodniego Londynu w latach 1826–1869 w pracy Whitehanda *Building activity and intensity of development at the urban fringe: the case of a London suburb in the nineteenth century* (1975).

Naturalnym rozwinięciem badań Whitehanda była analiza zmian, jakie zachodzą na obszarze FBs po wchłonięciu ich przez tereny zurbanizowane. Ich efektem było podważenie dotychczas przyjętego założenia, zgodnie z którym zjawisko FB nie tylko wykazuje tendencje do długotrwałego zapisywania się w przestrzeni miejskiej w niezmiennionej formie, lecz także, w sprzyjających warunkach, może rozszerzyć się na przyległe obszary. Posiłkując się mechanizmem renty położenia, Whitehand dowiódł bowiem, że zagospodarowanie instytucjonalne może zostać wyparte przez rezydencjonalne w czasie kolejnych boomów w budownictwie mieszkalnym, i poddał analizie czynniki, które mogą zdecydować o takim stanie rzeczy. Zauważył, że zagospodarowanie instytucjonalne przejawia także tendencję do relokacji na tańsze obszary peryferyjne. Podkreślił jednocześnie wpływ procesów decyzyjnych pojedynczych instytucji lub organizacji pozarządowych na sposób użytkowania ziemi w mieście i pośrednio na kształtowanie bądź przekształcania struktury przestrzennej FBs. Wyniki swoich badań zaprezentował w *Urban-rent theory, time series and morphogenesis: an example of eclecticism in geographical research* (1972b), kolejnej pracy akcentującej wpływ czynników ekonomicznych na powstawanie zjawiska FB.

Do publikacji Whitehanda, utrzymanych w podobnym tonie rozważań, należy również zaliczyć *The changing nature of the urban fringe: a time perspective* (1974). Praca stanowi rozwinięcie badań nad modelem użytkowania ziemi na obrzeżach miejskich i w pewnym stopniu jest kompilacją wyników wcześniejszych opracowań autora. Whitehand przywołał w niej wymieniony już przykład Glasgow, na którym ukazał poprawność autorskiego modelu rozwoju obszarów peryferyjnych na przestrzeni lat. Przedstawił rezultaty badań nad FB w Europie i Ameryce Północnej (Newcastle upon Tyne, Madison, Clermont-Ferrand), wskazał na występowanie rozbieżności w zakresie interpretacji założeń koncepcji i podkreślił potrzebę ich ujednolicenia.

W tym samym roku zostały opublikowane wyniki badań kolejnego brytyjskiego geografa, M. Barke'a – w *The changing urban fringe of Falkirk: some morphological implications of urban growth* (1974). W swojej pracy Barke przeanalizował szczegółowo niewielkie szkockie miasteczko Falkirk (rys. 6), w którego przestrzeni dokonał delimitacji trzech FBs i zbadał przeobrażenia, jakim podlegały ich poszczególne komponenty na skutek ekspansji obszarów zabudowanych tegoż

miasta. FBs w Falkirk objęły ekstensywne rodzaje użytkowania ziemi typowe dla zjawiska, m.in. wiejskie rezydencje w otoczeniu parkowym, duże instytucje, tereny sportowe oraz przemysłowe. IFB, o zróżnicowanej genezie i stosunkowo zwartym układzie, otoczył zabudowę jądra osadniczego, a jego wzmożony rozwój nastąpił w XVIII w. W XIX w. został otoczony przez zabudowę rezydencjonalną, która odcięła go od terenów rolniczych. Jednocześnie na jej obrzeżach zaczął się formować kolejny FB (aktualnie MFB). Jeszcze w końcu XIX w., zanim został on w pełni opasany zabudową rezydencjonalną, rozpoczął się rozwój OFB wraz z peryferyjną lokalizacją kompleksu cmentarnego. Jego największa ekspansja przypadła na okres po drugiej wojnie światowej. Dokonując analizy Falkirk, Barke wykazał, że niezamknięta faza rozwoju jednego FB nie uniemożliwia

Rysunek 6. FB w Falkirk w 1961 r., Wielka Brytania

Źródło: Barke 1974.

rozpoczęcia fazy formowania kolejnego, w większym oddaleniu od centrum miasta. Wyróżnił trzy zasadnicze okresy rozwoju zjawiska w Falkirk, mianowicie: koniec XVIII i początek XIX w. – związany ze słabym rozwojem przestrzennym jeszcze preindustrialnego miasta; koniec XIX w., który zbiegł się w czasie z zakończeniem dynamicznego rozwoju przemysłu ciężkiego; oraz okres po drugiej wojnie światowej.

O bardziej uogólniające wnioski Barke pokusił się w swych dwóch kolejnych pracach, podsumowując ostatnie badania nad koncepcją FB i zastanawiając się, w jaki sposób wielkość organizmów miejskich może wpłynąć na podstawowe procesy morfogenetyczne, a w szczególności na formowanie się i późniejsze modyfikacje zjawiska FB w strukturze miast (Barke 1976, 1990).

W latach 70. XX w. równoległe z wyżej omówionymi empirycznymi badaniami nad FB kolejny przedstawiciel brytyjskiej szkoły geograficznej – S. Openshaw (1974) – podjął próbę opracowania teoretycznej podbudowy dla koncepcji FB, wierząc, że może ona ustanowić klarowny schemat wyjaśniający strukturę morfogenetyczną i funkcjonalną miasta. Openshaw interesował się zarówno fazą powstawania FBs, jak i przeobrażeniami ich zagospodarowania po wchłonięciu przez obszary zurbanizowane. Jednak zdecydowanie najważniejszą uwagę poświęcił powiązaniom funkcjonalnym użytków FB z innymi częściami miasta. Uznając, że dotychczasowe badania zawężyły problematykę występowania zjawiska do przypadków miast średniowiecznych, posiadających jedno centrum i długą historię, Openshaw podkreślał potrzebę stworzenia bardziej ogólnego modelu FB, niezakładającego specjalnego kontekstu historycznego, ale jednocześnie zgodnego z obowiązującymi teoriami ekonomicznymi wyjaśniającymi procesy zachodzące w strukturze przestrzennej miast. W szczególności dużo uwagi poświęcił ośrodkom rdzeniowym FBs, które, jak uważał, niekoniecznie muszą być centrami miast. Zdaniem tego badacza spadek znaczenia jednego jądra, wokół którego rozwijał się dotychczasowy FBs, może doprowadzić do przechwycenia jego użytków przez nowo powstający rdzeń przejmujący funkcje centralne, co w efekcie spowodować może np. przeobrażenie IFB w MFB. W badaniach Openshawa różnorodność powiązań funkcjonalnych użytków FB z pozostałymi obszarami miasta odgrywała kluczową rolę, zwłaszcza w odniesieniu do konurbacji posiadających liczne centra. Postulaty Openshawa, mimo że niełatwe do empirycznego udowodnienia z uwagi na trudności w pozyskiwaniu danych źródłowych, stanowiły istotny wkład w teoretyczny rozwój koncepcji. Jego opracowanie zapoczątkowało ponadto powrót do bardziej zintegrowanej wizji analizy obszarów miejskich i ich przeobrażeń, nietraktującej zjawiska FB jako odrębnego przedmiotu badań.

Ten nawrót kompleksowego ujęcia został ponownie podkreślony przez J.W.R. Whitehanda w 1977 r., w pracy *The basis for an historico-geographical*

theory of urban form, będącej próbą stworzenia fundamentów pod historyczno-geograficzną teorię struktur miejskich. Mimo że nie była sformułowana wyraźnie w kategoriach rozwoju zjawiska FB, wykazywała znaczne podobieństwo, przynajmniej z niektórymi aspektami koncepcji. Zaprezentowany przez Whitehanda schemat łączył różnorodne idee oraz metody badań przeobrażeń struktur miejskich i stanowił wizję bardziej spójnego podejścia do problemu rozwoju przestrzennego miast. Zorientowany został na kompleksową analizę morfologiczną brytyjskiego miasta przemysłowego, głównie w kontekście oddziaływania zróżnicowanych innowacji, które autor zaklasyfikował do czterech kategorii: pierwszej, bezpośrednio nawiązującej do procesu budowy (np. materiały budowlane, przepisy budowlane); drugiej, obejmującej innowacje funkcjonalne (np. nowe metody produkcji i obrotu); trzeciej, ukazującej rolę innowacji w transporcie (będącym również elementem innowacji funkcjonalnych, niemniej z racji dużego znaczenia potraktowanych odrębnie); i ostatniej, odnoszącej się do innowacji w planowaniu miast. Autor zaprezentował również wpływ cykli koniunkturalnych na wahania natężenia ruchu budowlanego w sektorze prywatnym i publicznym, rolę procesów decyzyjnych w wyborze lokalizacji pod poszczególne rodzaje użytkowania ziemi charakterystyczne dla FB, a także wiele innych związków zachodzących na płaszczyźnie społecznej, ekonomicznej i planistycznej, mających odzwierciedlenie w strukturze przestrzennej miast.

Mniej więcej w tym samym czasie pojawiło się niemieckojęzyczne opracowanie Conzena (1978) poświęcone morfologii miast przemysłowych, w którym zaprezentował on m.in. szczegółową analizę rozwoju przestrzennego Manchesteru, akcentując w niej rolę koncepcji FB. Co charakterystyczne, Conzen opracował dla Manchesteru oryginalną mapę prezentującą sekwencję FBs wraz z genezą poszczególnych komponentów zjawiska do 1900 r. (Conzen 1978). Tak przedstawione ujęcie problemu ukazało nowy wymiar analizy FB w skali makro (obejmującej cały obszar danej jednostki osadniczej), prezentującej ponadto rodzaje inwestycji realizowanych w strefie obrzeży na różnych etapach historycznego rozwoju miasta.

Wraz ze wzrostem zainteresowania koncepcją FB w Wielkiej Brytanii pojawiły się dwa zupełnie nowe kierunki badawcze nad zjawiskiem. Były one reprezentowane przez postulaty T.R. Slatera zawarte w pracy *Family, society and the ornamental villa on the fringes of English country towns* (1978) oraz H. Cartera i S. Wheatley, przedstawione w *Fixation lines and fringe belts, land uses and social areas: nineteenth-century change in the small town* (1979). Obie prace do rozważań nad zawiłościami rozwoju FBs wniosły nowy, społeczny aspekt. Slater poddał analizie relacje zachodzące w małych miastach pomiędzy czasem powstania, przeobrażeniami i przebudową pojedynczego elementu zagospodarowania FB,

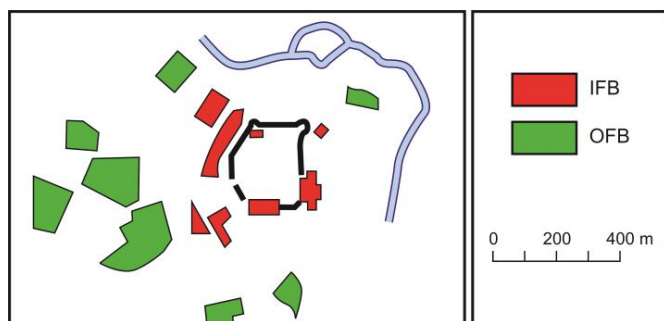
za sprawą XIX-wiecznej ornamentalnej willi, a znaczącymi etapami cyklu życiowego jej mieszkańców. Zauważył, że określone wydarzenia w życiu rodzinnym są istotnym czynnikiem determinującym przeobrażenia krajobrazu miejskiego i wpływają na sprzyjający bądź niesprzyjający klimat inwestycyjny. Zawarcie związku małżeńskiego traktował jako najbardziej istotny bodziec generujący proces powstawania zabudowy willowej na obszarach FB w miastach brytyjskich, będący konsekwencją tworzenia nowych gospodarstw domowych. Podążając tym tokiem rozumowania, za kolejny przełomowy moment, będący katalizatorem zmian, uznał śmierć właściciela willi, która częstokroć wiązała się ze zmianą tytułu własności, renowacją budynku, powiększeniem zasięgu przyległych gruntów, zmianą użytkowania bądź przebudową. W badaniach Slatera krajobraz miejski był postrzegany jako swoista wypadkowa interakcji między gospodarką, ziemią a cyklem życiowym pojedynczej rodziny.

H. Carter i S. Wheatley (1979), podobnie jak T.R. Slater, analizowali wpływ względów społecznych na rozwój FB, niemniej zdecydowanie większy nacisk kładli na przestrzeń społeczną niż na rolę pojedynczej rodziny. Autorzy zwracali szczególną uwagę na znaczenie w rozwoju miasta ograniczeń progowych, którym Conzen poświęcił dużo uwagi podczas studium nad Alnwick i centrum Newcastle. Połączyli przeobrażenia użytków zachodzące w obrębie FB ze zmianami rozmieszczenia klas społecznych. Ich praca stanowi pierwszą znaczącą próbę wdrożenia zagadnień społecznej struktury miasta do badań nad zjawiskiem FB.

Kolejny etap rozwoju badań nad FB wiąże się ze wzrostem zainteresowania tą tematyką wśród geografów spoza Wielkiej Brytanii. W Niemczech koncepcja, zapomniana na lata, powróciła w 1983 r. za sprawą Bussa von der Dollena. Renesans zainteresowania problematyką FB na gruncie niemieckim był efektem wzmagających się kontaktów naukowych z brytyjskim środowiskiem geograficznym zajmującym się rozwojem historycznym miast. Von der Dollen wpłynął na popularyzację koncepcji FB w niemieckich badaniach morfologicznych. Przybliżył jej istotę, założenia oraz rolę w studiach nad przeobrażeniami przestrzennymi miast, głównie preindustrialnych. Kontynuację swoich rozważań zawarł w pracy *An historico-geographical perspective on urban fringe-belt phenomena*, opublikowanej w 1990 r. w *The Built Form of Western Cities: Essays for M.R.G. Conzen on the Occasion of His Eightieth Birthday* pod redakcją T.R. Slatera. Podnosząc kwestię ujęcia genetyczno-funkcjonalnego w analizach FB i jego znaczenia dla zrozumienia procesu przeobrażeń terenów miejskich, von der Dollen dokonał rekonstrukcji struktury przestrzennej niemieckiego miasta Koblenca do 1792 r. Rozpoznał w niej dwa koncentryczne FBs, obejmujące głównie średniowieczne i nowożytne konwenty zakonne oraz założenie pałacowe z końca XVIII w., oraz zbadał przeobrażenia, jakim podlegały w czasie.

Rozważaniom czysto teoretycznym poddał też zagospodarowanie FB innych miast niemieckich, m.in. Bonn i Würzburg, próbując wskazać pewne prawidłowości w rozwoju miasta średniej wielkości (Dollen 1990). Jego praca stanowiła próbę przeszczepienia koncepcji FB do badań nad rozwojem przestrzennym miast środkowoeuropejskich i przyczyniła się do zwiększenia zainteresowania jej problematyką w Europie.

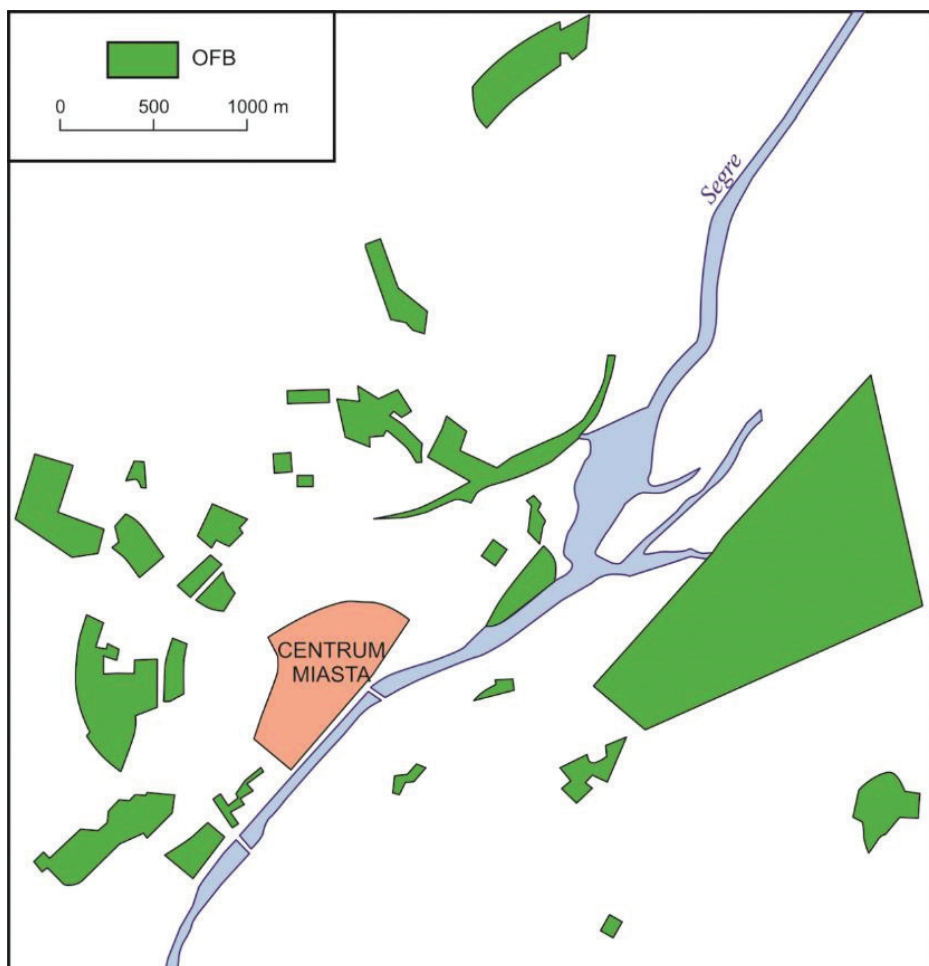
Wraz z intensyfikacją badań morfologicznych i morfogenetycznych nad miastami uwagę badaczy brytyjskich przyciągnęły również ośrodki polskie. W 1989 r. została opublikowana praca T.R. Slatera poświęcona średniowiecznej i renesansowej genezie miast północno-wschodniej Małopolski, ze szczególnym uwzględnieniem Lublina. Autor przeprowadził analizę morfologiczną planu miasta w ujęciu historycznym, koncentrując się głównie na fazach rozwoju planowanego. Omówił morfologiczny cykl rozwojowy średniowiecznej dziłki miejskiej oraz dokonał charakterystyki IFB i OFB dla 1762 r. (rys. 7).

Rysunek 7. FB w Lublinie w 1762 r., Polska
Źródło: Slater 1989.

Zauważył, że obydwa pierścienie wykształciły się w późnym średniowieczu oraz renesansie i objęły niemal wyłącznie zagospodarowanie o charakterze religijnym. IFB zaczął się formować w 1342 r. wraz z peryferyjną lokalizacją pierwszego założenia klasztornego, podczas gdy OFB swój kształt uzyskał w XVII i XVIII w. w rezultacie oddziaływania kontrreformacji. Praca Slatera była pionierską próbą zastosowania koncepcji FB w odniesieniu do miast polskich. Jednak nie zainicjowała dalszych badań i, w odróżnieniu od conzenowskiej analizy planu miasta oraz teorii cyklu rozwojowego dziłki miejskiej, przez lata pozostawała na marginesie zainteresowań polskich morfologów miast.

Kolejną, równie zaskakującą z uwagi na znikome dotychczas kontakty brytyjskich i hiszpańskich geografów, była praca autorstwa J. Vilagrasy, który zastosował koncepcję FB do badań nad rozwojem katalońskiego miasta Lleida w latach 1939–1986 (1990) (rys. 8). W opracowaniu Vilagrasa połączył

Rysunek 8. OFB w Lleidzie w 1990 r., Hiszpania

Źródło: Vilagrasa 1990.

koncepcję FB z cyklem budowlanym, nawiązując do badań prowadzonych w Wielkiej Brytanii w latach 70. XX w. Wskazał zależność pomiędzy peryferyjną lokalizacją ekstensywnego, instytucjonalnego zagospodarowania – obejmującego m.in. szkoły, koszar wojskowe, więzienie, szpitale, ale także tereny handlu hurtowego, bazy i targowiska – a okresami załamania koniunktury na rynku nieruchomości oraz niską ceną ziemi na obrzeżach miasta. Przybliżył również zagadnienia odnoszące się do roli organizacji bądź instytucji w zmianach krajobrazu miejskiego, której to roli do tej pory nie poświęcono wystarczającej uwagi w badaniach nad FB. Zauważył, że okresy bessy w budownictwie prywatnym wykorzystywane są w Hiszpanii przez władze miasta do poprawy

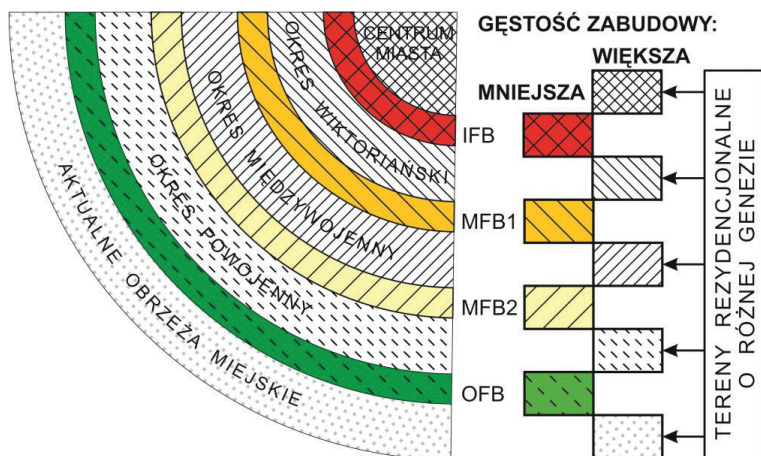
istniejących usług zbiorowych⁸, a przez to do kontroli przyszłego rozwoju przestrzennego terenów miejskich. Odbywa się to poprzez nabywanie przez miasto znacznych obszarów gruntów wtedy, kiedy ich cena jest niska. Obszary te stanowią rezerwy niezabudowanych terenów, które w zależności od potrzeby i koniunktury na rynku mogą być wykorzystane pod przyszłą rozbudowę infrastruktury, budownictwo komunalne bądź też odsprzedane prywatnym inwestorom. Realizowana w ten sposób strategia przyczynia się jednocześnie do formowania zjawiska FB na skraju obszarów zurbanizowanych.

Należy także zaznaczyć, że wraz ze wzrostem popularności koncepcji FB wśród zagranicznych geografów miast pojawiły się symptomy zainteresowania jej problematyką w innych dziedzinach nauki. W pierwszej kolejności znaczenie koncepcji docenili architekci oraz planiści brytyjscy, znalazła ona również swoje miejsce w edukacji. W 1987 r. opublikowano książkę J.W.R. Whitehanda poświęconą przeobrażeniom, jakie zachodzą w układach przestrzennych miast, pt. *The changing face of cities: a study of development cycles and urban form*, w której autor cały rozdział poświęcił zjawisku FB. Swą uwagę skierował przede wszystkim na ewolucyjny proces jego rozwoju w miastach brytyjskich, omawiając fazę formowania i modyfikacji FB. Zauważył m.in., że okresy rozwoju obszarów rezydencjonalnych oraz powstawania FBs trwają na ogół dłużej aniżeli boomy czy zastoje w budownictwie mieszkaniowym i niekoniecznie muszą się z nimi pokrywać. Jego zdaniem od czasu zamknięcia IFB (tj. otoczenia go przez zabudowę rezydencjonalną), czyli od połowy epoki wiktoriańskiej (ok. 1870 r.), do czasów współczesnych, większość miast brytyjskich doświadczyła czterech cykli wzmożonego budownictwa mieszkaniowego, podczas gdy wyniki przeprowadzonych badań dowodzą nie więcej niż trzech postępujących po sobie FBs. Whitehand podkreślił, że na końcowy obraz zjawiska FB ma wpływ szereg czynników, m.in. oddziaływanie ograniczeń progowych, skala i czas trwania boomu oraz zastoju w budownictwie mieszkalnym, cechy wcześniejszego wiejskiego układu przestrzennego czy tendencje poszczególnych rodzajów użytkowania ziemi do wzajemnego przyciągania się bądź odpychania. Zaznaczył, że nie należy utożsamiać każdego zastoju w budownictwie z powstaniem zjawiska FB – stanowi on co prawda bardzo ważny czynnik mogący stymulować jego rozwój, ale sam w sobie niewystarczający. Praca Whitehanda jest podsumowaniem, a zarazem uzupełnieniem wcześniejszych treści na temat analizowanej koncepcji FB.

⁸ Usługi świadczone przez instytucje rządowe i samorządowe, z których korzysta cała społeczność. Obejmują m.in. ogólne usługi publiczne, obronność, bezpieczeństwo i porządek publiczny, gospodarkę, ochronę środowiska oraz budownictwo i obiekty komunalne.

Publikacją w całości poświęconą problematyce FB jest *Urban fringe belts: development of an idea* (1988), w której J.W.R. Whitehand po raz kolejny opisał genezę i rozwój koncepcji, a także podkreślił jej związek z cyklem budowlanym, rentą gruntową, innowacją oraz cyklem życia pojedynczej rodziny. Ponadto zwrócił szczególną uwagę na rolę ograniczeń progowych w rozwoju zjawiska, ale również zaakcentował potencjał koncepcji w zarządzaniu krajobrazem miejskim, jako narzędzia pozwalającego na lepsze zrozumienie procesów leżących u podstaw jego kształtowania.

W aspekcie rozwoju koncepcji FB przytoczyć należy także kolejną pracę Whitehanda – *Development cycles and urban landscapes* (1994), w której autor, wychodząc od uproszczonego, addytywnego modelu prezentującego zewnętrzny rozwój terenów zurbanizowanych, stworzył schemat FB w przestrzeni miast brytyjskich (rys. 9), a następnie bardziej rozbudowany model procesu innowacji/cyklu budowlanego, odzwierciedlający rozwój przestrzenny osiedli miejskich w Wielkiej Brytanii (rys. 23) (Whitehand 1994). Model ten prezentuje wzajemne powiązanie serii boomów w budownictwie mieszkaniowym, charakteryzujących się występowaniem określonej fizjonomii zabudowy, z okresami rozwoju infrastruktury komunikacyjnej oraz formowaniem się poszczególnych FBs, w założeniu autora zaś podkreśla wpływ tempa wdrażania różnego rodzaju innowacji na rozwój przestrzenny miasta i jego krajobraz. Whitehand nawiązał tym samym do badań prowadzonych w Stanach Zjednoczonych w latach 40. XX w., które wykazały związki między adaptacją szeregu innowacji w transporcie, m.in. kanałów, autostrad, tramwajów oraz pojazdów silnikowych, a występowaniem boomów w budownictwie mieszkalnym.

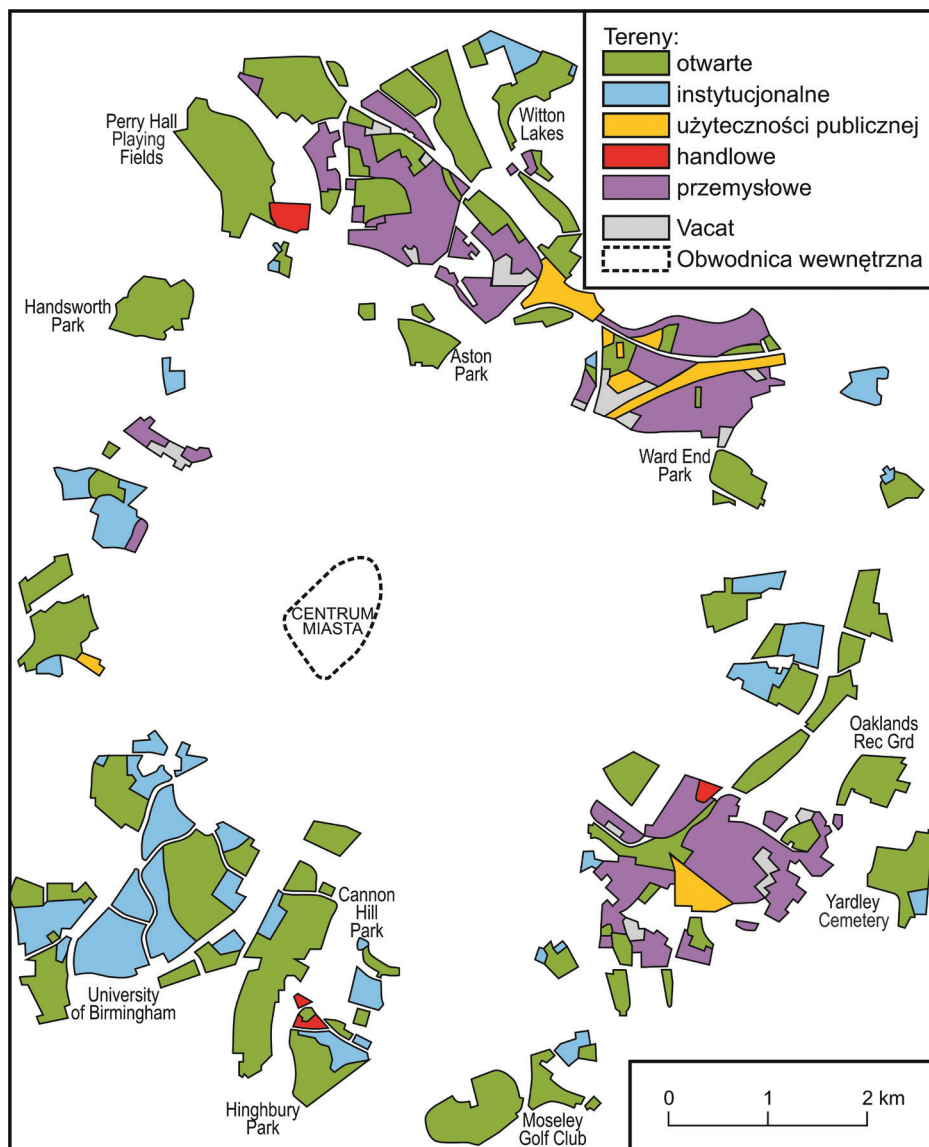

Rysunek 9. Schemat FB w miastach brytyjskich

Źródło: za Whitehand 1994.

W 2001 r. została opublikowana praca J.W.R. Whitehanda (2001a) podsumowująca osiągnięcia brytyjskich geografów w dziedzinie morfologii miast wywodzącej się z tradycji conzenowskiej, w której autor, obok wielu nurtów badawczych zainicjowanych przez Conzena, dużo miejsca poświęcił problematyce FB. Nowością na tle dotychczasowych publikacji było wskazanie wpływu procesów decyzyjnych na rozwój FBs, co sygnalizował już wcześniej J. Vilagrasa. Whitehand podniósł też kwestię potrzeby ochrony zjawiska FB w krajobrazie miast, która to potrzeba stała się przedmiotem dyskusji w ostatniej dekadzie XX w. Zaakcentował rolę koncepcji w planowaniu przestrzennym i racjonalnym zarządzaniu przestrzenią. Poruszył problem częstego przekształcania użytków FB na cele rezydencjonalne, będący efektem brytyjskiej polityki planistycznej dążącej do stworzenia bardziej zwartych miast kompaktowych (zwanych też miastami krótkich dystansów). Praca Whitehanda stanowiła wprowadzenie do cyklu jego publikacji we współautorstwie z N.J. Mortonem (2003, 2004, 2006), kładących główny nacisk na znaczenie FB w dziedzinie planowania przestrzennego. W pierwszej z nich autorzy podkreślili problem słabej komunikacji między morfologią miast a planowaniem przestrzennym w Wielkiej Brytanii, brak wspólnego dialogu i konceptualizacji, które mogłyby się przyczynić do wdrażania bardziej spójnej i kompleksowej polityki przestrzennej, oraz podjęli próbę ukazania koncepcji FB jako potencjalnie ważnego narzędzia planistycznego, argumentując, że koncentryczne sekwencje FBs w strukturze miasta nie tylko stwarzają możliwość łatwej orientacji w przestrzeni, lecz także stanowią solidną historyczno-geograficzną ramę odniesienia. Najwięcej miejsca autorzy poświęcili edwardiańskiemu FB na przykładzie miasta Birmingham, dokonali jego szczegółowej analizy i podkreślili jego specyfikę. Edwardiański FB stanowi bowiem najbardziej charakterystyczny pas reprezentujący dawne obrzeża miejskie w przestrzeni miast brytyjskich. Powstał w okresie pomiędzy końcem XIX a początkiem XX w., przede wszystkim zaś podczas zastoju w budownictwie mieszkaniowym w latach 1908–1925. Rozdziela on dwie strefy rezydencjonalne, kontrastujące ze sobą pod względem fizjonomii, mianowicie późnowiktoriańską i edwardiańską, charakteryzujące się występowaniem zabudowy szeregowej typu „*bye-law*” *terraced house*, od strefy rezydencjonalnej z okresu międzywojennego, zdominowanej przez klasyczną, bliźniaczą zabudowę dwurodzinną (*semi-detached houses*). Jeden z pierwszych FB o edwardiańskiej genezie zbadany został przez Whitehanda w 1967 r., na przykładzie Newcastle upon Tyne. W Birmingham wyróżnia się on niezwykle regularnością i dużym zasięgiem przestrzennym. Uformował się w odległości ok. 3–5 km od śródmieścia i obejmuje mozaikę heterogenicznych rodzajów użytkowania ziemi, głównie zaś tereny otwarte, instytucjonalne oraz przemysłowe (m.in. tereny sportu i rekreacji, ogrody działkowe, kompleksy szkolne, szpitalne i in.) (rys. 10). Stanowi jeden z najlepiej zbadanych FB omawianego okresu.

Kolejną publikacją z omawianej serii jest *Urban morphology and planning: the case of fringe belts* (Whitehand, Morton 2004). Ukazuje ona stosunek planistów, przedsiębiorców budowlanych i właścicieli nieruchomości do terenów FBs w przestrzeni Birmingham wchłoniętych przez miasto oraz podaje

Rysunek 10. Formy użytkowania ziemi edwardiańskiego FB w Birmingham w 1995 r., Wielka Brytania

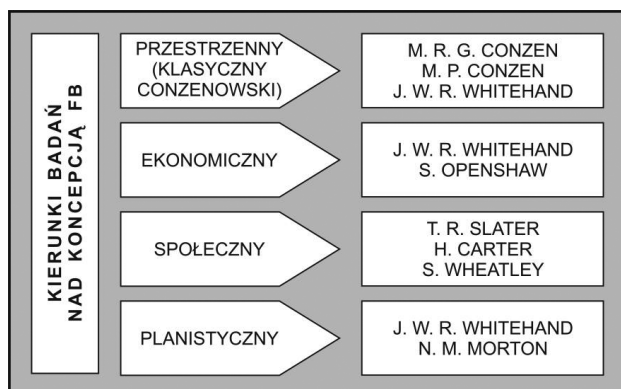
Źródło: Whitehand, Morton 2003.

czynniki (oddolne i odgórne) wpływające na modyfikacje pierwotnego charakteru ich zagospodarowania. Autorzy skupili uwagę przede wszystkim na zagadnieniach związanych ze zmianą rodzajów użytkowania ziemi w jego obrębie. Zbadali związki pomiędzy ustawodawstwem planistycznym a podejmowanymi decyzjami i wydawanymi pozwoleniami budowlanymi na realizację inwestycji w obrębie FB oraz ukazali ich wpływ na przeobrażenia krajobrazu na obszarze zjawiska. Z kolei w *The fringe-belt phenomenon and socioeconomic change* (Whitehand, Morton 2006) zwrócili szczególną uwagę na ewolucję charakteru użytków FB spowodowaną zmieniającą się sytuacją społeczno-ekonomiczną i polityczną w kraju, wzrostem komercjalizacji służb publicznych (np. szkolnictwa wyższego, opieki zdrowotnej) czy elementów życia codziennego (np. wypoczynku), silnie reprezentowanych w obrębie FB.

Podsumowując powyższy przegląd literatury badawczej, ukazujący ewolucję koncepcji FB w czasie i rozwój badań nad zjawiskiem, można pogrupować ją w kilka kategorii. Pierwsza obejmuje rezultaty badań nad koncepcją nawiązującą do nurtu zapoczątkowanego przez Conzena i jest reprezentowana m.in. przez M.P. Conzena (1968) oraz J.W.R. Whitehanda (1967). Do drugiej kategorii można zaliczyć próby powiązania tradycyjnego podejścia z ujęciem ekonomicznym i cyklem budowlanym, których rezultaty możemy odnaleźć w publikacjach J.W.R. Whitehanda (1972a, 1972b, 1974, 1977, 1994) i S. Openshawa (1974). Trzecią kategorię stanowią badania związków FB z cyklem życia rodzinnego i rozmieszczeniem klas społecznych w przestrzeni miejskiej prowadzone przez T.R. Slatera (1978) oraz H. Cartera i S. Wheatley (1979). Kolejną grupę tworzy seria prac J.W.R. Whitehanda i N.J. Mortona poświęconych potencjalnej roli FB w sferze planowania przestrzennego (Whitehand, Morton 2003, 2004, 2006) (rys. 11).

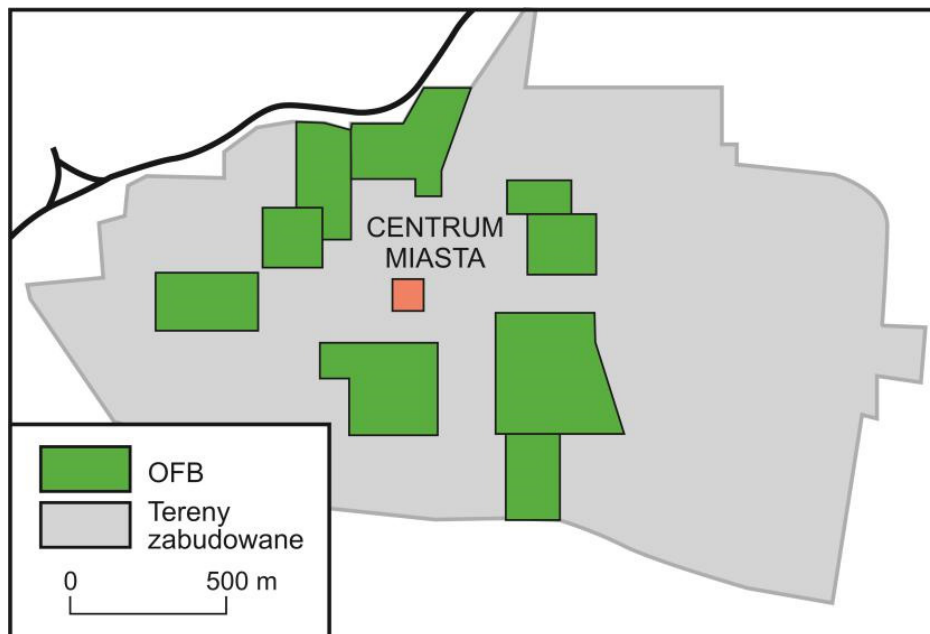
Osobną kategorię reprezentują publikacje zagraniczne, stanowiące studia przypadków miast, świadczące o wzroście zainteresowania koncepcją FB w świecie. Widoczny zwrot ku badaniom empirycznym i ich znaczny rozwój nastąpił pod koniec XX w., a zapoczątkowała go publikacja N.E. Rodrigó-Cervantes (1999), która zastosowała koncepcję FB w odniesieniu do średniej wielkości historycznego miasta meksykańskiego Morelia (rys. 12). Dokonując analizy struktury przestrzennej miasta (od XVI do XIX w.), autorka zidentyfikowała zjawisko FB, obejmujące ekstensywne zagospodarowanie reprezentowane głównie przez zespoły klasztorne, i wskazała trzy okresy morfologiczne zasadnicze dla jego kształtowania się: kolonialny (1541–1810), ruchów niepodległościowych (1810–1821) i rządów republikańskich (1857–1890). Skoncentrowała się na dwóch stadiach jego rozwoju: formowania i modyfikacji. Zauważyła, że kluczowym okresem dla jego powstania był XVI w., a uformowany wówczas FB przetrwał w nienaruszonym stanie do połowy XIX w., kiedy Kościół

oddzielony został od państwa. Tereny odebrane klasztorom sprzedano prywatnym inwestorom bądź przeznaczono pod instytucje publiczne, a z czasem, wobec ekspansji CBD, IFB zupełnie stracił swój pierwotny charakter. Praca Rodrigo-Cervantes była kolejną, po podjętej w 1968 r. przez M.P. Conzena, próbą wdrożenia omawianej koncepcji na kontynencie amerykańskim.

Rysunek 11. Główne kierunki badań nad koncepcją FB i ich czołowi przedstawiciele

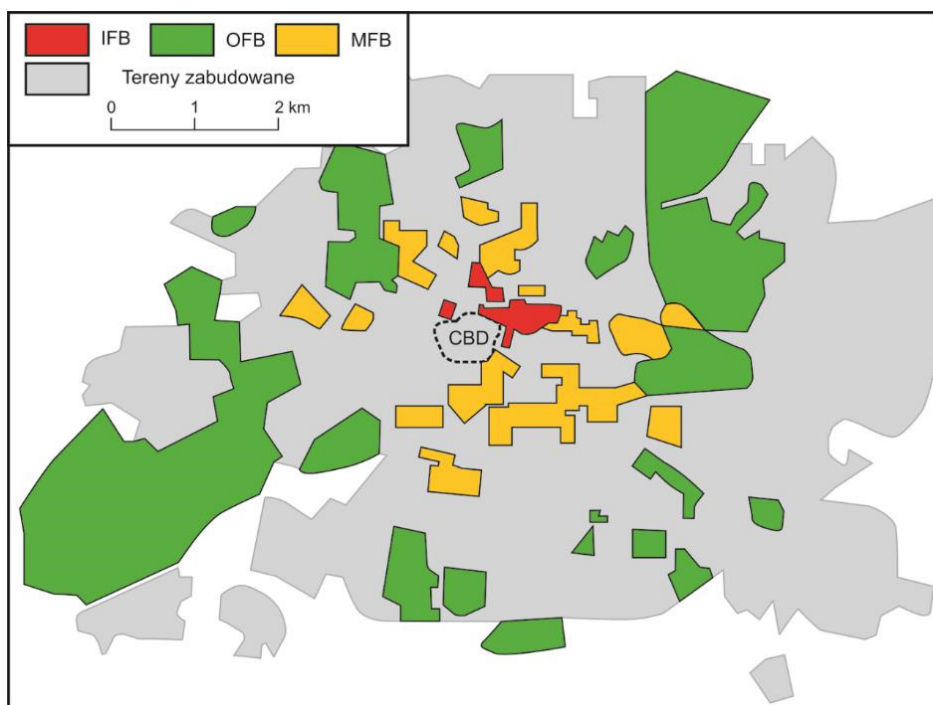
Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 12. FB w Morelii w 1700 r., Meksyk

Źródło: Rodrigo-Cervantes 1999.

Z kolei w 2003 r. w *Urban Morphology* opublikowano odnoszący się do związku pomiędzy koncepcją FB i planowaniem przestrzennym we Francji głos w dyskusji E. Ducom, który stał się przyczynkiem do opracowania serii prac poświęconych rozwojowi tego zagadnienia w miastach francuskich: Rennes (rys. 13), Nantes i Tours (Ducom 2005a, 2005b, 2008). Analiza ich rozwoju przestrzennego dowiodła występowania naprzemiennych stref o niskiej intensywności zabudowy, obejmujących wyspecjalizowane ekstensywne zagospodarowanie (m.in. zespoły klasztorne, kompleksy szpitalne, obiekty wojskowe, instytucjonalne, parki). Do ich delimitacji autorka zastosowała System Informacji Geograficznej (ArcGIS), który w planie miasta pomógł wskazać tereny wyróżniające się odpowiednią wielkością działek, intensywnością zabudowy i wielkością budynków⁹. Omówiła rolę ograniczeń progowych (murów miejskich, warunków topograficznych, dolin rzecznych, linii kolejowych, obwodnic i in.) w formowaniu zjawiska FB i zbadała przeobrażenia, jakim jego użytki podlegały w czasie. Praca Ducom akcentowała głównie

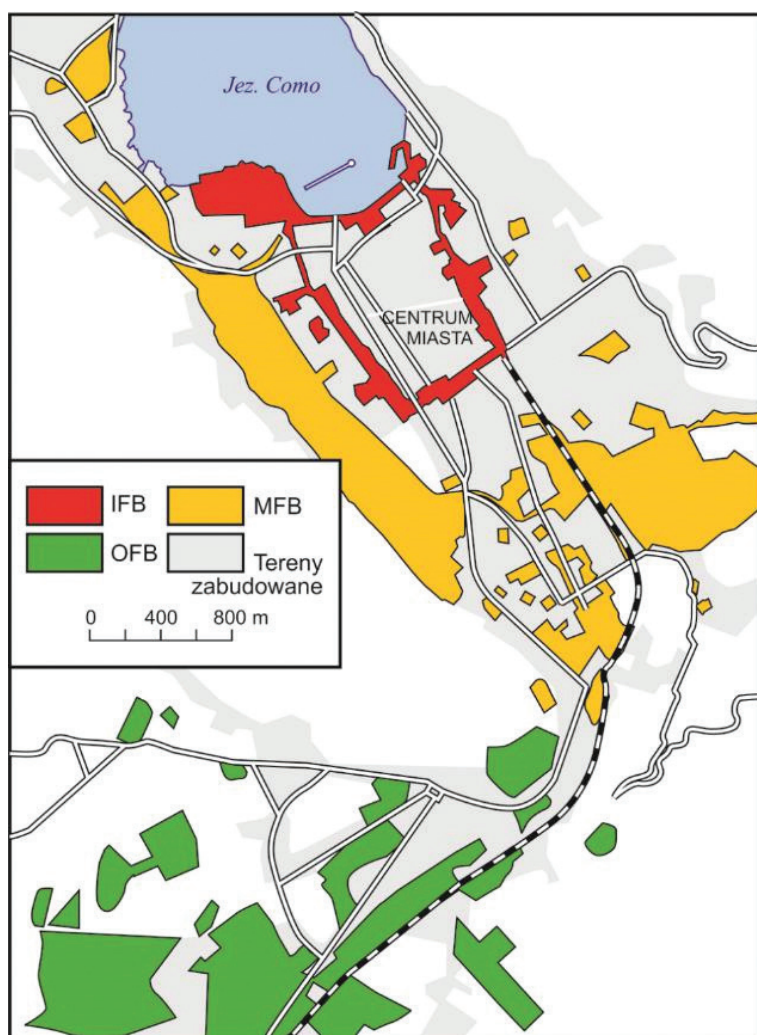
Rysunek 13. FB w Rennes w 2003 r., Francja

Źródło: Ducom 2003.

⁹ Autorka nie podaje jednak przyjętych do analizy parametrów wyjściowych.

potencjalną rolę, jaką koncepcja może odgrywać w bardziej spójnym planowaniu przestrzennym, zwłaszcza w świetle *Urban Solidarity and Renewal* (2000), promującym politykę miast kompaktowych, której realizacja zagrażała trwałości FB w krajobrazie miast francuskich.

W tym samym czasie, na konferencji ISUF w Newcastle upon Tyne, M.P. Conzen zaprezentował wyniki badań nad zjawiskiem FB we włoskim Como (rys. 14). Uformowany w strukturze miasta IFB objął zróżnicowane instytucje (klasztory, szkoły, sądy, urzędy miejskie i in.), zlokalizowane w większości

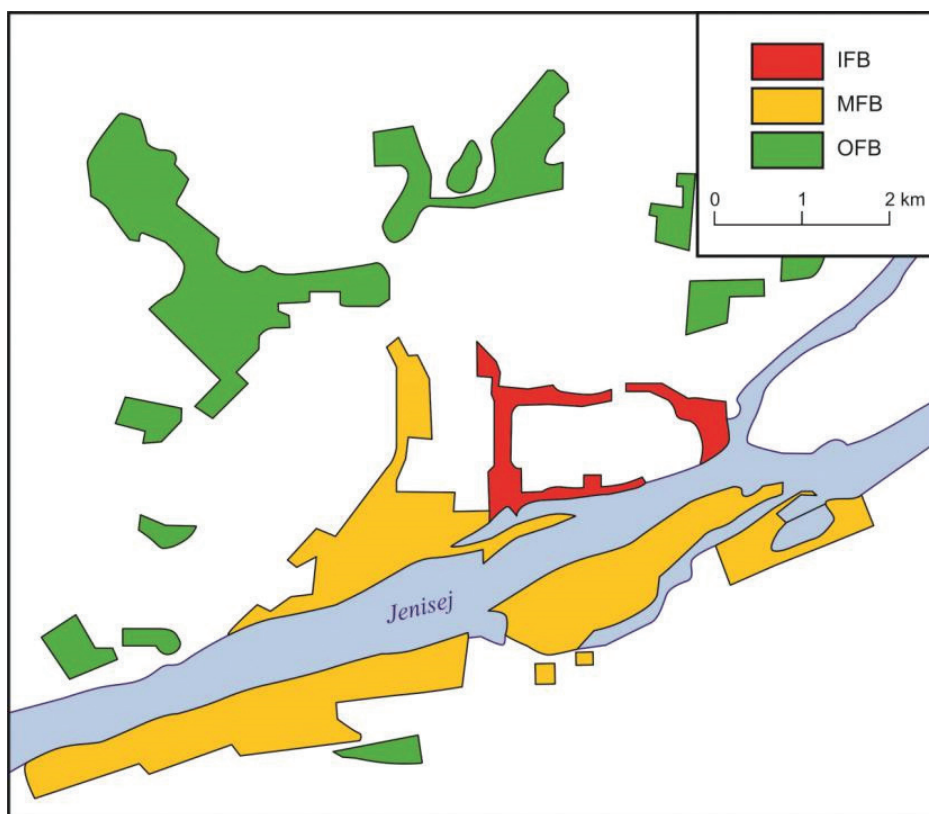

Rysunek 14. FB w Como w 2004 r., Włochy

Źródło: M.P. Conzen 2004.

wzdłuż linii fortyfikacji. Rozwój MFB M.P. Conzen powiązał z budową połączeń kolejowych w latach 70. i 80. XIX w., rozwojem przemysłu jedwabniczego i tekstylnego oraz rozbudową infrastruktury komunalnej. Objął on m.in. zlokalizowane peryferyjnie zakłady przemysłowe, stację kolejową, gazownię, cmentarz, szpitale i koszary. OFB w Como zaczął się kształtować wraz z budową sierocińca i kompleksu szpitalnego na obrzeżach miasta w pierwszej połowie XX w., a wzmocniony przestrzennie został przez późniejsze zagospodarowanie – m.in. magazyny i zakłady przemysłu lekkiego. Przykład Como doskonale demonstruje wpływ rzeźby terenu na lokalizację w strukturze miasta i kształt poszczególnych FB, które w odróżnieniu od klasycznych układów koncentrycznych, z uwagi na potężne łańcuchy górskie otaczające miasto, uzyskały charakterystyczny wydłużony kształt (M.P. Conzen 2004).

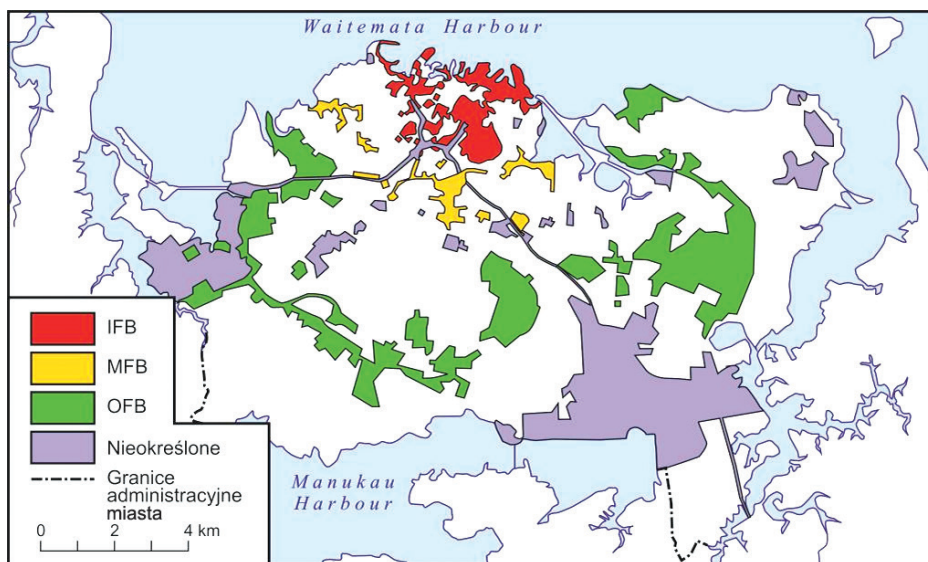
Problematyka FB została podjęta również w odmiennym kontekście cywilizacyjnym i kulturowym, w odniesieniu do przemian struktury przestrzennej

Rysunek 15. FB w Krasnojarsku w 2006 r., Rosja
Źródło: Kukina 2006b.

miast rosyjskich na przykładzie syberyjskiego miasta Krasnojarsk (rys. 15) (Kukina 2006a, 2006b, 2011). Osiedle to, do czasu budowy kolei transsyberyjskiej w 1895 r., charakteryzowało się niewielkim rozmiarem i w większości drewnianą zabudową. Po rosyjskiej rewolucji 1917 r. doświadczyło szybkiej industrializacji. Wówczas w jego przestrzeni uformowała się seria FBs z dominującym zagospodarowaniem o charakterze przemysłowym. Przykład Krasnojarska stał się przyczynkiem do rozważań nad rolą centralnego planowania w procesie formowania zjawiska FB oraz nad specyfiką FBs powstałych w warunkach odgórnej funkcjonalizacji i segregacji przestrzeni miejskiej.

Koncepcja FB dotarła również do Nowej Zelandii, gdzie K. Gu (2010), podkreślając jej rolę w pojmowaniu złożoności procesów kształtujących organizmy miejskie, poddał analizie centralny, wewnętrzny i zewnętrzny FB w mieście Auckland (rys. 16), obejmujący ekstensywne, wyspecjalizowane zagospodarowanie (m.in. gmachy sądów, parki, tereny uniwersyteckie), oraz zbadał rolę ograniczeń progowych (reprezentowanych głównie przez strefy nieczynnych wulkanów) w rozwoju przestrzennym miasta. Co charakterystyczne, dla procesu rozwoju struktury przestrzennej Auckland oraz kształtowania się FB Gu wyróżnił okresy morfologiczne, które są zasadniczo zgodne z wyróżnionymi przez Conzena dla miast brytyjskich, mianowicie rozwój początkowy (od 1840 r. do lat 80. XIX w.), późnowiktoriański i edwardiański (od lat 80. XIX w. do początków XX w.), międzywojenny (od lat 20. XX w. do lat 30. XX w.)

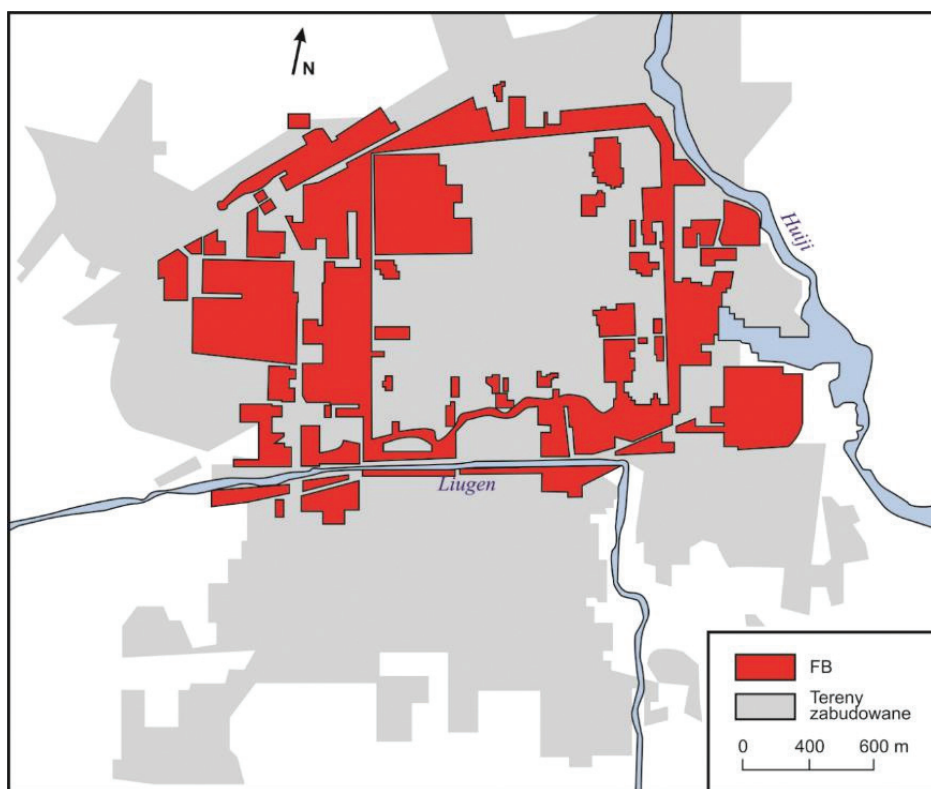

Rysunek 16. FB w Auckland w 2010 r., Nowa Zelandia

Źródło: Gu 2010.

i wczesnopowojenny (od lat 50. XX w. do lat 60. XX w.). Wskazał ponadto czynniki wpływające na stadium formowania FBs w Auckland, prześledził proces ich przeobrażeń oraz zaakcentował potencjalną rolę, jaką odgrywać mogą w polityce planistycznej i zarządzaniu krajobrazem.

Z kolei w 2011 r., wspólnie z J.W.R. Whitehandem i S.M. Whitehand, Gu zastosował koncepcję FB w odniesieniu do chińskiego miasta starożytnego Pingyao (rys. 17–18), powiększając w istocie zasięg dotychczasowych badań nad zjawiskiem i weryfikując poprawność koncepcji w stosunku do miast rozwijających się w odmiennych warunkach społeczno-politycznych i kulturowych (Whitehand i in. 2011). W Pingyao autorzy poddali analizie FB wykształcony w powiązaniu z murami obronnymi z XIV w. Przybliżyli jego średniowieczną genezę i pierwsze komponenty obejmujące instytucje religijne oraz quasi-religijne, które w planie miasta przetrwały w większości do XX w. Następnie wskazali trzy okresy morfologiczne sprzyjające powstawaniu zjawiska, mianowicie okres nowożytny (od 1842 do 1949 r.), socjalistyczny (od lat 50. XX w. do lat

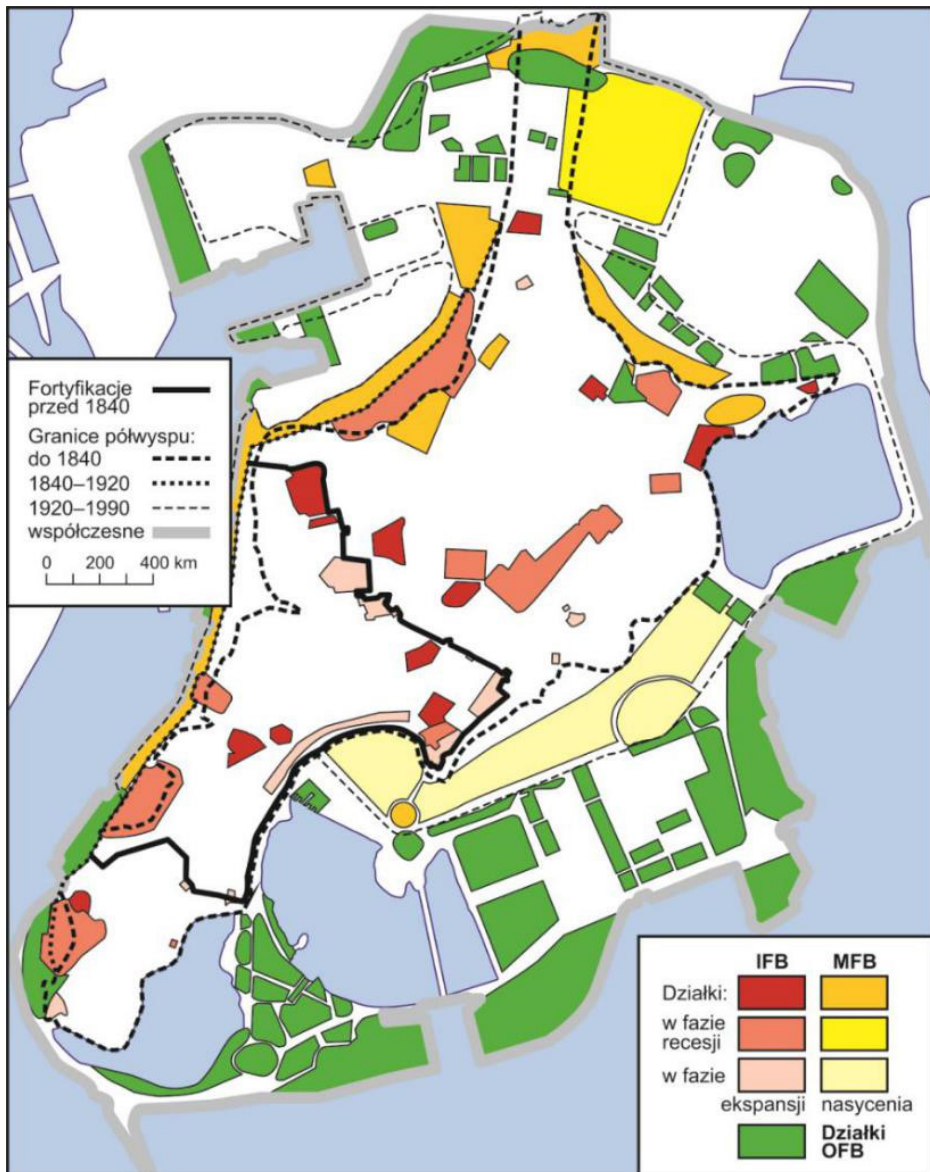
Rysunek 17. Pingyao, Chiny. FB powiązany z XIV-wiecznymi fortyfikacjami miejskimi
Źródło: Whitehand i in. 2011.

70. XX w.) oraz współczesny, związany z rozwojem turystyki (po latach 80. XX w.), a także omówili procesy i czynniki prowadzące do jego rozwoju. Najwięcej miejsca poświęcili roli kolei w kształtowaniu FB, która to kolej dotarła do Pingyao w latach 30. XX w., oraz szczególnemu komponentowi FB, będącemu rezultatem socjalistycznej industrializacji – jednostkom pracy zwanym *danwei* (funkcjonalnie samowystarczalne jednostki obejmujące zakłady produkcyjne, domy dla robotników, szkoły, sklepy i in.). Podnieśli również bardzo aktualną kwestię potrzeby konserwacji terenów historycznych FB i ich roli w rozwoju turystyki oraz przytoczyli przykłady realizacji polityki planistycznej w Pingyao, zmierzającej do rekonstrukcji ich unikalnych form zagospodarowania. Kontynuacją badań nad zjawiskiem FB w miastach chińskich były publikacje utrzymane w podobnym nurcie, poświęcone analizie rozwoju i ewolucji form jego zagospodarowania w przestrzeni Pekinu (Cao i in. 2012) oraz miasta Foshan (Lihua i in. 2019). Niemniej szczególnej uwagi, z racji odmiennego kontekstu cywilizacyjnego i historycznego, wymaga praca S. He (2018), prezentująca

Rysunek 18. Główne elementy krajobrazu miejskiego w obrębie FB w Pingyao

Źródło: Whitehand i in. 2011.

Rysunek 19. FB w Makau w 2018 r., Chiny

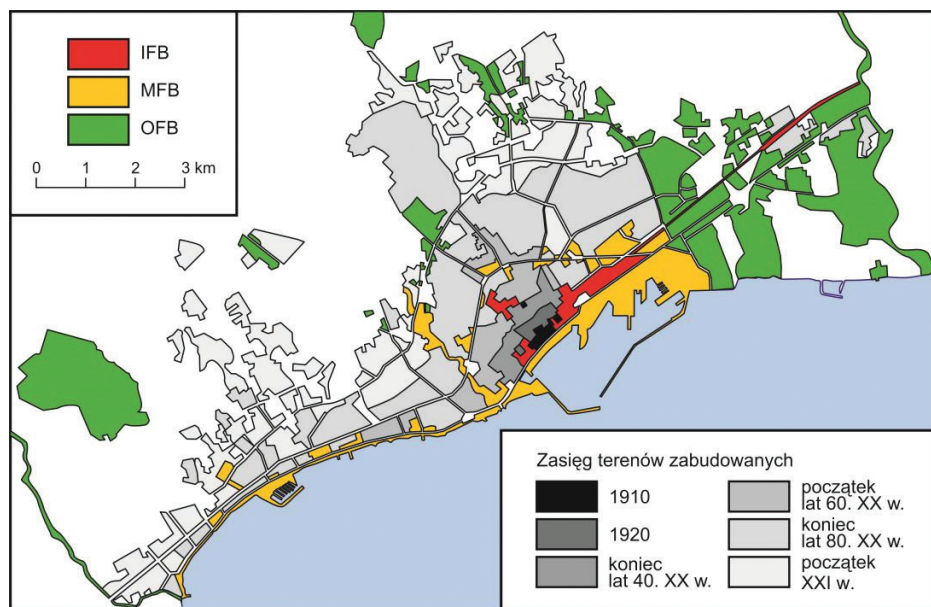
Źródło: He 2018.

rozwój zjawiska FB na obszarze półwyspu Makau (rys. 19), będącego najstarszą historyczną częścią Makau, Specjalnego Regionu Administracyjnego Chin. Makau było pierwszą i najdłużej istniejącą kolonią europejską na obszarze Chin. Od XVI w. do 1999 r. pozostawało w orbicie wpływów portugalskich,

jednocześnie od XIX w. doświadczało silnego napływu ludności chińskiej, która szybko zdominowała liczebnie jego strukturę społeczną. Charakter współczesnego zagospodarowywania Makau odzwierciedla tym samym bogatą przeszłość historyczną regionu, będącą wypadkową ścierania się różnych kultur, ale także, z uwagi na swoje położenie geograficzne, bardzo dobrze ukazuje rolę naturalnych ograniczeń progowych w rozwoju przestrzennym terenów zurbanizowanych oraz w procesie formowania się zjawiska FB w strukturze miasta.

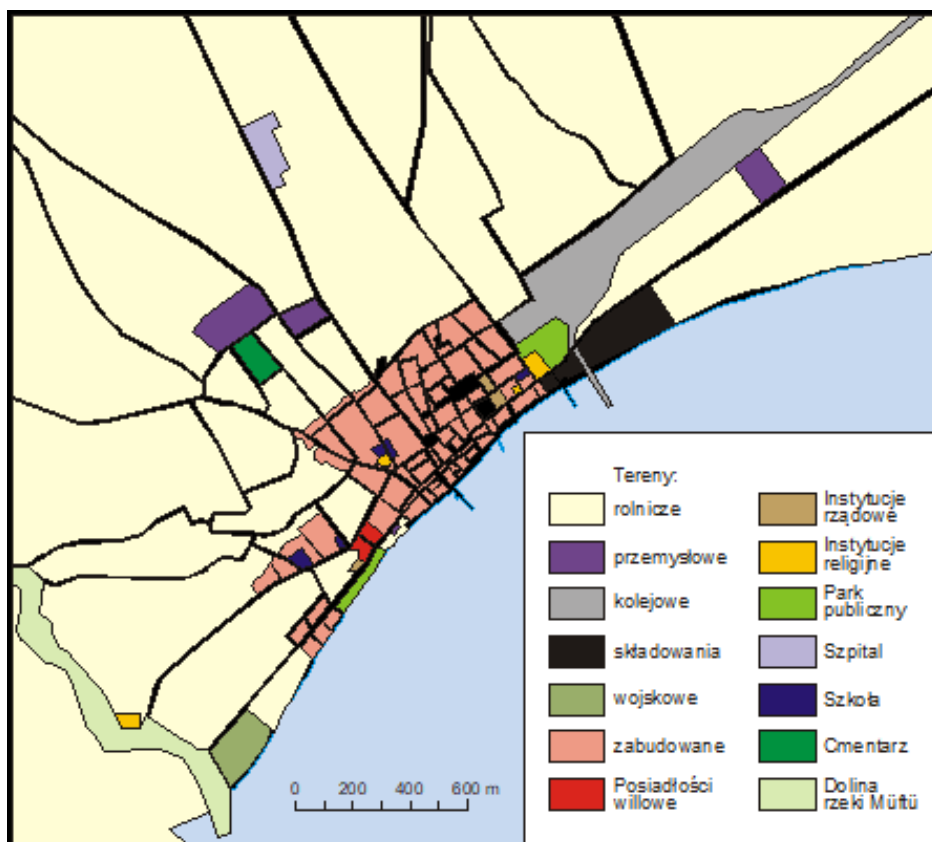
Koncepcja FB wzbudziła również zainteresowanie w Brazylii, gdzie powstało opracowanie poświęcone rozwojowi FB w przestrzeni nowego miasta Maringá założonego w 1947 r. (Pereira 2011). Autorzy, badając strukturę urbanistyczną tego ośrodka, dowiedli obecności zjawiska oraz przeanalizowali stadium jego formowania i modyfikacji. Potwierdzili tym samym, że FB powstaje nie tylko w przestrzeni miast historycznych, co więcej – wykazali, że młodsza metryka miasta koreluje z większą spójnością przestrzenną FB niż w miastach o odległej genezie.

W podobnym czasie w Turcji T. Ünlü zastosował koncepcję FB w odniesieniu do śródziemnomorskiego miasta portowego Mersin o XIX-wiecznej genezie (rys. 20–21) (Ünlü 2012). Analiza rozwoju przestrzennego tego miasta umożliwiła delimitację trzech FBs, a jednocześnie wskazała na specyfikę zjawiska przejawiającą się w rozproszonym układzie IFB, warunkowanym brakiem

Rysunek 20. FB w Mersin na tle rozwoju terenów zabudowanych

Źródło: Ünlü 2012.

Rysunek 21. Użytkowanie ziemi na obszarze FB w Mersin w 1920 r., Turcja
Źródło: Ünlü 2012.

czytelny ograniczenia progowego w postaci murów miejskich. Autor przedstawił procesy przeobrażeń, jakim podlegały poszczególne rodzaje zagospodarowania w różnych okresach historycznego rozwoju miasta, oraz zaakcentował potrzebę traktowania koncepcji FB w kategoriach integralnego elementu praktyki planistycznej. Rozwinięciem powyższych badań była szczegółowa analiza OFB – formującego rodzaj swoistego „parasola” nad policentrycznym obszarem metropolitalnym – w Mersin (Ünlü, Baş 2016).

Dotychczasowe, szeroko zakrojone badania nad zjawiskiem FB udowodniły, że występuje ono powszechnie w miastach niemal każdej szerokości geograficznej, niezależnie od ich wielkości oraz genezy, kontekstu społecznego, polityczno-ekonomicznego i historycznego. Ukazały jednocześnie, jak odmienne warunki rozwojowe miast wpływają na zróżnicowanie zjawiska pod względem jego skali, położenia oraz komponentów składowych. Różnorodność

ta i niesłabnące zainteresowanie koncepcją FB w światowych badaniach morfologicznych skłoniły w 2009 r. M.P. Conzena do podjęcia próby opracowania pierwszego studium porównawczego, a w istocie zestawienia kilkudziesięciu miast różnych regionów świata poddanych analizie FB. Publikacja M.P. Conzena otworzyła dyskusję na temat wpływu odmiennych systemów społeczno-polityczno-kulturowych oraz polityki planistycznej, jak również różnych specjalizacji funkcjonalnych miast na proces powstawania, specyfikę i przeobrażenia FB oraz zainicjowała badania z zakresu morfologii porównawczej w ujęciu globalnym.

Odpowiedzią na postawione przez M.P. Conzena postulaty była szczegółowa analiza porównawcza FBs chińskiego Pingyao i włoskiego Como zaprezentowana przez M.P. Conzena, K. Gu oraz J.W.R. Whitehanda w 2012 r. (M.P. Conzen i in. 2012). Autorzy pioniersko ukazali koncepcję FB jako potencjalną ramę odniesienia dla analiz porównawczych miast, ramę odniesienia umożliwiającą zrozumienie procesów, które nadają poszczególnym ośrodkom indywidualny charakter. Praca ta, uwzględniając aspekt morfologiczny, podniosła również rolę polityki planistycznej w ochronie szczególnego charakteru FB, w odmiennych kontekstach cywilizacyjnych.

W podobnym charakterze D. Hazar oraz A.S. Kubat (2015) zastosowały koncepcję FB do porównania IFB Stambułu i Barcelony. Podkreślając rolę obszarów FB jako stref buforowych o turystycznym potencjale, jak również wagę dziedzictwa, jakie reprezentują, autorki podniosły w pracy potrzebę upowszechniania koncepcji w dziedzinie planowania przestrzennego oraz wskazywały na konieczność rozpoznania wpływu różnych strategii planistycznych na obszary FB w strukturze miast i ich ochrony.

Powyższy przegląd literatury zagranicznej dowodzi, że badania morfologiczne osiedli miejskich opierające się na koncepcji FB cieszą się niesłabnącym zainteresowaniem. Ukazuje ponadto ewolucję jej podbudowy teoretycznej oraz znaczenie dla badań przestrzennych miast. Aktualnie koncepcja FB stanowi jedną z kluczowych we współczesnej morfologii miast. Jej walory poznawcze są powszechnie znane i doceniane, zwłaszcza przez geografów historycznych. Jest obiektem badań w ośrodkach miejskich na całym świecie, a także nieodłącznym elementem holistycznej analizy planu miasta w ujęciu historycznym. Ponieważ ma również odniesienie do czasów współczesnych, stała się interesująca także dla planistów (Baranowska 2007). Zastosowanie jej do analizy rozwoju struktury morfologicznej miast pozwala zrozumieć dynamikę procesów zachodzących na ich obszarze oraz pomaga przewidywać przyszłe przeobrażenia struktur urbanistycznych. Koncepcja staje się tym samym potencjalnym narzędziem, mogącym pomóc w realizacji bardziej zintegrowanego ustawodawstwa planistycznego oraz strategii zarządzania przestrzenią miejską, np. jako model wyjaśniający czy narzędzie w procesie decyzyjnym.

Szczegółowy wykaz dotychczasowych badań nad koncepcją i zjawiskiem FB prezentuje tabela 1. Prace w niej wymienione, a pominięte w tekście, w większości stanowią studia przypadków powstałe na podstawie klasycznych ujęć conzenowskich (przestrzennych). Nie przyczyniają się w sposób znaczący do rozwoju założeń koncepcji i jej podbudowy teoretycznej, ale powiększają zasięg prowadzonych badań oraz upowszechniają analizowaną koncepcję. Badania prowadzone nad zjawiskiem FB w strukturze miast różnych regionów świata dowodzą możliwości aplikacyjnych koncepcji, niezależnie od kontekstu cywilizacyjnego i warunków rozwojowych osadnictwa miejskiego. Znacząco wzbogacają dotychczasowy dorobek naukowy czerpiący z tradycji conzenowskiej, rzucając światło na bogactwo komponentów i różnorodność procesów kształtujących osiedla w różnych częściach globu. Ukazują odmienne podejścia do koncepcji FB, regionalną specyfikę zjawiska oraz rozwijają warsztat metodologiczny. Warto jednak zauważyć, że w większości omawianych prac dominuje klasyczne conzenowskie (przestrzenne), ewentualnie planistyczne ujęcie metodyczne, podczas gdy analiza FB uwzględniająca czynnik ekonomiczny, postulowany przez Whitehanda, należy do rzadkości. Powodów znikomej liczby badań nad zjawiskiem w ujęciu ekonomicznym należy upatrywać przede wszystkim w ograniczeniach materiałów źródłowych dokumentujących aktywność budowlaną w krajach nieangielskojęzycznych.

Tabela 1. Wykaz miast poddanych analizie FB w latach 1960–2019
(ujęcie chronologiczne z podziałem na kontynenty)

Miasto	Geneza	Liczba zbadanych FBs	Data publikacji	Badacz(e)
EUROPA				
1	2	3	4	5
Berlin, Niemcy	XIII w.	3	1936	Louis
Alnwick, UK	średniowiecze	3	1960	Conzen
Newcastle, UK	rzymska	3	1962	Conzen
Ludlow, UK	XI w.	1	1966	Conzen
Conwy, UK	XIII w.	1	1966	Conzen
Whithorn, UK	średniowiecze	1	1966	Conzen
Tyneside, UK	złożona	3	1967	Whitehand
Glasgow, UK	średniowiecze	1	1972a	Whitehand

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5
Falkirk, UK	średniowiecze	3	1974	Barke
Clermont-Ferrand, Francja	rzymska	1	1974	Whitehand
Cirencester, UK	rzymska	zjawisko FB	1976	Slater
Arundel, UK	XI w.	zjawisko FB	1977	Slater
Warwick, UK	X w.	zjawisko FB	1977	Slater
Manchester, UK	XVIII w.	3	1978	Conzen
Aberystwyth, UK	XV w.	2	1979	Carter, Wheatley
Lublin, Polska	X w.	2	1989	Slater
Koblencja, Niemcy	rzymska	1	1990	Dollen
Lleida, Hiszpania	rzymska	2	1990	Vilagrassa
Birmingham, UK	XII w.	1	2001	Whitehand i in.
Nantes, Francja	rzymska	3	2005a	Ducom
Rennes, Francja	rzymska	3	2005a	Ducom
Tours, Francja	rzymska	3	2005a	Ducom
Como, Włochy	rzymska	3	2004	Conzen MP
Haarlem, Holandia	średniowiecze	1	2004	Suurenbroek
Sligo, Irlandia	XIII w.	1	2004	Sligo Co.Council
Bromsgrove, Holandia	średniowiecze	1	2007	Bienstman
Alkmaar, Holandia	średniowiecze	1	2007	Bienstman
Reykjavík, Islandia	XVIII w.	zjawisko FB	2007	Kristjánsdóttir
Karlovac, Chorwacja	XVI w.	1	2008	Krajnik i in.
Osijek, Chorwacja	XII w.	1	2008	Krajnik i in.

1	2	3	4	5
St. Petersburg, Rosja	XVIII w.	1	2009	Whitehand
Upplands Väsby, Szwecja	XX w.	1	2009	Whitehand
Toruń, Polska	XIII w	1	2014b	Deptuła
Toruń, Polska	XIII w.	2	2014a	Deptuła
Barcelona, Hiszpania	rzymska	1	2015	Hazard, Kubat
Mediolan, Włochy	IV w. p.n.e.	3	2018	Kubat, Karaulan
AZJA				
Bagdad, Irak	VIII w.	3	1974	Al-Ashab
Krasnojarsk, Rosja	XVII w.	2	2006b	Kukina
Pingyao, Chiny	XIV w.	1	2011	Whitehand i in.
Mersin, Turcja	V w. p.n.e.	3	2012	Ünlü
Pekin, Chiny	I w. p.n.e.	1	2012	Cao i in.
Pingyao, Chiny	IX w. p.n.e.	1	2012	M.P. Conzen i in.
Stambuł, Turcja	VII w. p.n.e.	1	2014	Kubat i in.
Stambuł, Turcja	VII w. p.n.e.	3	2015	Hazar i in.
Stambuł, Turcja	VII w. p.n.e.	3	2016	Hazar i in.
Mersin, Turcja	V w. p.n.e	3	2016	Ünlü i in.
Makau, Chiny	XVI w.	3	2018	He
Foshan, Chiny	III w. p.n.e.	Zjawisko FB	2019	Lihua i in.
AMERYKA PÓŁNOCNA				
Madison, USA	XIX w.	2	1968	M.P. Conzen
Cambridge, USA	XVII w.	1	1977	Krim
Mineral Point, USA	XIX w.	2	1997	M.P. Conzen
Paris, USA	XIX w.	3	2001–2002	M.P. Conzen
Lantzville, Kanada	XX w.	1	2009	Whitehand

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5
AMERYKA ŁACIŃSKA				
Morelia, Meksyk	XVI w.	2	1999	Rodrigo-Cervantes
Ouro Preto, Brazylia	XVIII w.	2	2007	M.P. Conzen
Belo Horizonte, Brazylia	XIX w.	3	2011	Pereira Costa i in.
Maringá, Brazylia	XX w.	zjawisko FB	2011	Pereira
Belo Horizonte, Brazylia	XIX w.	zjawisko FB	2012	Castro Simão
AFRYKA				
Lusaka, Zambia	XX w.	1	2009	Whitehand
Rabat, Maroko	XII w.	3	2016	Safe i in.
AUSTRALIA				
Auckland, Nowa Zelandia	XIX w.	3	2010	Gu

Źródło: M.P. Conzen 2009, s. 36; własna aktualizacja.

W Polsce jedyne, jak dotąd, opracowania poświęcone koncepcji FB powstały w ośrodku łódzkim. Stanowiły one kontynuację badań morfologicznych w duchu conzenowskim, prowadzonych tu od lat 60. ubiegłego stulecia przez M. Kotera. Realizacji tych badań podjęła się autorka niniejszej książki (początkowo pod panieńskim nazwiskiem), a umożliwiły one wyjaśnienie genezy, założeń koncepcji oraz przybliżenie historii badań nad zjawiskiem FB w miastach różnych regionów świata (Baranowska 2007, 2009). Te pierwsze nieśmiałe próby przeszczepienia koncepcji na grunt krajowej morfologii miast doprowadziły w efekcie do podjęcia nad możliwościami aplikacyjnymi koncepcji w miastach polskich szerszych studiów, których efektem są dwa opracowania empiryczne poświęcone morfologii Torunia i rozwojowi zjawiska w jego przestrzeni (Deptuła 2014a, 2014b) oraz prezentowana książka.

3. *FRINGE BELT* JAKO WAŻNY ELEMENT STRUKTURY MORFOLOGICZNEJ MIASTA

3.1. Specyfika zjawiska *Fringe Belt*

Badania prowadzone od lat 60. XX w. dowodzą, że zjawisko FB występuje powszechnie w strukturze morfologicznej osiedli miejskich różnych regionów świata. Polega ono na sukcesywnym formowaniu się w przestrzeni miasta, na terenie jego aktualnych obrzeży, serii specyficznych stref charakteryzujących się m.in. brakiem zabudowy mieszkalnej, głównie na rzecz instytucjonalnej, przemysłowej i terenów otwartych. Strefy te układają się z reguły koncentrycznie i rozdzielają obszary rezydencjonalne o różnej genezie. Obejmują tereny ekstensywnego zagospodarowania pełniące określone, wyspecjalizowane funkcje, na ogół wyższego rzędu, przede wszystkim edukacyjne, religijne, wojskowe, zdrowotne i rekreacyjne, ale także noszące znamiona szkodliwych dla zdrowia i środowiska, które w trakcie rozwoju organizmu miejskiego szukają dla siebie dogodnej, peryferyjnej lokalizacji. W rezultacie zjawisko FB reprezentowane jest przez zbiór heterogenicznych użytków, do których zaliczyć należy m.in. zespoły klasztorne, cmentarze, szpitale z przyległymi rozległymi terenami, lokalizowane peryferyjnie ze względów zdrowotnych, tereny sportu i rekreacji (np. pola golfowe, korty tenisowe, boiska, stadniny, hipodromy), parki, ogródki działkowe, ogrody botaniczne, kampusy uniwersyteckie i kompleksy szkolne z infrastrukturą sportową, obiekty wojskowe, więzienia, tereny komunikacji (np. zajezdnie), przedsiębiorstwa użyteczności publicznej (np. elektrownie, gazownie, oczyszczalnie ścieków), szczególne rodzaje powierzchni magazynowych, terenów składowania czy przemysłu oraz duże posiadłości rezydencjonalne o niskiej gęstości zabudowy z przyległymi parkami (Conzen 1960, 1962, 1969; Whitehand 1967, 1974, 1981a; Whitehand, Morton 2006; Deptuła 2014b) (por. tab. 2).

Warto zauważyć, że zagospodarowanie FB charakteryzuje się zwykle niską potrzebą dostępności do centrum miasta, a jednocześnie jest rezultatem działania **sił odśrodkowych miasta**. M. Barke definiuje je jako strefy „składające się z form użytkowania ziemi będących produktem miasta, lecz niekoniecznie zlokalizowanych w jego obrębie” (Barke 1982, s. 111).

Tabela 2. Przykłady zagospodarowania FB

KOMPONENTY STRUKTURY FB	PRZYKŁADY
INSTYTUCJE	religijne (np. klasztory z ogrodami przyklasztornymi), wojskowe i policyjne (np. jednostki wojskowe, koszary, więzienia i zakłady karne), edukacyjne (np. tereny uczelni wyższych, kampusy, duże szkoły z boiskami, zespoły szkół), kulturalne (np. skanseny, parki kulturowe), medyczne (duże szpitale), obiekty administracji publicznej i in.
PRZEDSIĘBIORSTWA UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ (łącznie z transportem)	elektrownie, gazownie, elektrociepłownie, oczyszczalnie ścieków, zakłady utylizacji odpadów, radiostacje, zajezdnie, lotniska i in.
TERENY OTWARTE	parki publiczne, tereny sportu i rekreacji (kluby golfowe, obiekty sportowe i boiska, stadiony, tory żużlowe, stadniny, hipodromy, aquaparki), ogrody botaniczne, zoo, ogrody działkowe, cmentarze oraz inne tereny zielone, i in.
TERENY PRZEMYSŁU I SKŁADOWANIA	zakłady przemysłowe, tereny składowania, cegielnie, kopalnie, kamieniołomy, żwirownie i in.

Źródło: opracowanie własne.

Oprócz specyficznych form zagospodarowania znamienne dla FB są również cechy jego struktury wewnętrznej. Poszczególne FBs charakteryzują się bowiem **większym rozmiarem działek**, zwykle o mniej regularnym kształcie i **niższej gęstości zabudowy** w porównaniu z obszarami rezydencjonalnymi, które rozdzielają, a także **niewielkim procentowym udziałem dróg**, tym samym znikomym ruchem kołowym. Cechą szczególną FBs jest ponadto **znaczny udział terenów zielonych**. Często w swych granicach obejmują XIX- i XX-wieczne *green belts* bądź *parkland belts*, powstałe w miejscu dawnych systemów fortyfikacji miejskich, ale również tereny sportu i rekreacji lokalizowane w strefie aktualnych obrzeży (Whitehand 2001a; Whitehand, Morton 2006).

Częściowo z uwagi na heterogeniczność swoich użytków FBs są trudniej rozpoznawane w strukturze przestrzennej miast aniżeli bardziej homogeniczne tereny rezydencjonalne. To, co łączy poszczególne FBs, wynika bowiem nie tyle z podobieństw funkcjonalnych ich komponentów, ile z ich wspólnej tendencji do formowania się na terenach peryferyjnych miasta na różnych etapach jego historycznego rozwoju (Whitehand 1967, s. 223). Omówione charakterystyczne formy zagospodarowania FB kolonizują strefę aktualnych, w danym momencie, obrzeży miejskich, w okresach **czasowego postoju** bądź **bardzo powolnego rozwoju** zewnętrznych terenów zurbanizowanych, spowodowanych najczęściej rolą wspomnianych już **ograniczeń progowych** oraz/lub **słabszym potencjałem ekonomicznym miasta**¹, który zwykle wiąże się z zastojami w budownictwie rezydencjonalnym. W rezultacie dochodzi do swoistej „pauzy” w ekspansji zewnętrznej zabudowy rezydencjonalnej, podczas której wielkoskalowe formy zagospodarowania, głównie o charakterze instytucjonalnym, kolonizują peryferie miasta, co prowadzi do uformowania się charakterystycznego FB. Po jego utrwaleniu się w krajobrazie miejskim staje się barierą dla wznowionej ekspansji zabudowy rezydencjonalnej. Dalszy jej rozwój możliwy jest jedynie poza obszarem FB. W literaturze anglosaskiej, dla zobrazowania „przeskoku”, jakiego dokonuje zabudowa mieszkalna nad zagospodarowaniem FB, używane jest pojęcie *leapfrog* (w dowolnym tłumaczeniu „skok przez plecy” lub „żabi skok”). Powtarzający się naprzemiennie proces stagnacji oraz wzmożonego rozwoju zabudowy rezydencjonalnej prowadzi w rezultacie do wykształcenia się serii FBs, w której każdy **FB stanowi unikalną strefę reprezentującą zakłócenia w przyroście tkanki mieszkalnej**, podkreśla naprzemiennie występowanie obszarów o dużej i niskiej gęstości zabudowy, w strukturze morfologicznej miasta zaś **rozgranicza tereny zabudowy mieszkalnej o odmiennej genezie i fizjonomii**, np. w Wielkiej Brytanii zabudowę szeregową, zwaną *bye-law terraced houses*² z końca XIX w., od domów bliźniaczych (dwurodzinnych) z okresu międzywojennego (Conzen 1960, M.P. Conzen 2009, Whitehand, Morton 2003, Whitehand i in. 2011).

Kiedy z upływem czasu kolejne FBs zostają **wchłonięte przez rozrastające się miasto**, na ich obszarze zachodzą procesy, które w pewnym stopniu zmieniają ich charakter – FBs powiększają swój zasięg przestrzenny bądź przeciwnie, kurczą się³. Mimo to Conzen wykazał, że – poza rzadkimi wyjątkami

¹ Czynniki wpływające na rozwój FB zostały szerzej omówione w podrozdziale 3.3.

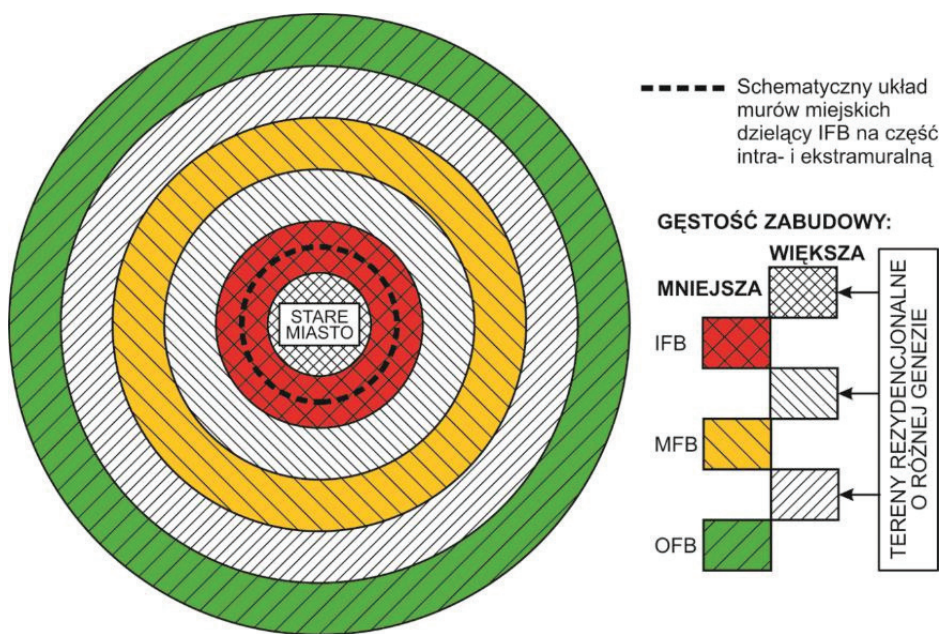
² Określenie *bye-law* odnosi się do ustawodawstwa budowlanego, które określało kształt i fizjonomię szeregowej zabudowy mieszkalnej powstającej głównie w latach 1870–1900 w wielu miastach angielskich. Określenie *terraced* jest odpowiednikiem amerykańskiego określenia *row house*.

³ Szczegółowy proces przeobrażeń FBs po wchłonięciu przez obszary zurbanizowane został omówiony w rozdziale 3.4.

– FBs na długo zachowują swoją specyfikę, stosunkowo trwale oddzielają starsze formy zagospodarowania od młodszych, a ich wewnętrzna struktura i stosunkowo duża skala utrzymują się, stanowiąc, w analogii do słoju drzewa, ślad historycznego przyrostu tkanki miejskiej (Conzen 1969).

3.2. Charakterystyka centralnego, wewnętrznego oraz zewnętrznego *Fringe Belt*

Conzen wykazał, że w miastach o długiej historii okresy morfologiczne i fazy wzrostu obszarów zurbanizowanych powiązane są z występowaniem serii historycznych FBs. Badając strukturę przestrzenną miasta Alnwick, wyróżnił kolejno IFB, MFB i OFB⁴ (Conzen 1960). Każdy z wymienionych posiada charakterystyczne, właściwe tylko sobie cechy przestrzenne oraz odmienne podstawy rozwoju (rys. 22).

Rysunek 22. Uproszczony model zjawiska FB w strukturze miast o średniowiecznej genezie
Źródło: opracowanie własne.

⁴ Liczba FBs uformowanych w strukturze przestrzennej miasta zależy od długości czasu i uwarunkowań jego rozwoju. Najczęściej miasta wykształcają nie więcej niż trzy FBs, w zależności od przypadku może być ich jednak mniej lub więcej.

IFB

IFB zajmuje szczególne miejsce w strukturze morfologicznej miasta. Jest to pierwszy, na ogół domknięty FB, zwykle o czytelnym układzie koncentrycznym, otaczający jądro osadnicze. W klasycznym ujęciu koncepcji IFB odznacza się na ogół najbardziej złożoną strukturą, jako że najdłużej pozostaje pod wpływem zróżnicowanych sił i procesów zachodzących w strukturze miasta. W przypadku miast o średniowiecznej genezie jego powstanie wiąże się zwykle z oddziaływaniem systemu fortyfikacji miejskich, które odgrywają rolę długotrwałego ograniczenia progowego dla rozwoju przestrzennego ośrodka, inicjując fazę formowania IFB i dzieląc go jednocześnie na część intra- i ekstramuralną. Klasyczny IFB⁵, powstający w rezultacie oddziaływania murów miejskich, wyraźnie różni się od stref, które rozdziela pod względem wewnętrznej struktury i form użytkowania ziemi (Conzen 1960, s. 125–126). Część intramuralna FB obejmuje zagospodarowanie, które zwykle przylega bezpośrednio do murów miejskich, charakteryzuje się dużym stopniem wypełnienia zabudową oraz tradycyjnym, często regularnym kształtem działki miejskiej. Po zewnętrznej stronie linii fortecznej znajduje się część ekstramuralna IFB, wyróżniająca się dużym udziałem otwartych przestrzeni, nieregularnym kształtem działek, rozproszoną zabudową i często ograniczonym systemem arterii. Wymienione cechy ekstramuralnego IFB są rezultatem większej przestrzennej swobody oraz wpływu pierwotnie występujących tu struktur o rolniczym charakterze (Conzen 1960; Whitehand 1981a).

Średniowieczne zagospodarowanie IFB formują najczęściej ogrody klasztorne, przytulki, szpitale, cmentarze, rzeźnie, garbarnie i in. lokalizowane w strefie przymurza ze względów sanitarnych, bezpieczeństwa lub wobec braku wolnej przestrzeni wewnątrz miasta. Zagospodarowanie to z czasem może podlegać procesom przekształceń strukturalnych i funkcjonalnych, niemniej zwykle nie traci specyficznego ekstensywnego charakteru użytkowania, co pozwala odróżnić je pośród otaczającej zabudowy miejskiej (Deptuła 2014b).

Zarówno H. Louis (1936), jak i Conzen (1960) dużą wagę przykładali do analizy związku pomiędzy zjawiskiem FB a murami miejskimi, stanowiącymi długotrwałą antropogeniczną barierę wpływającą na kształt i rozwój historycznych ośrodków miejskich. Znaczenie murów obronnych w procesie formowania się IFB podkreślają także przytoczone w pracy studia przypadków, m.in. miast Newcastle, Como czy Karlovac.

⁵ Termin użyty za Conzenem (2004, s. 248), odnoszący się do cech zjawiska FB w klasycznym rozumieniu koncepcji.

MFB

MFB to kolejny, z reguły nieciągły FB zapisujący się w krajobrazie miejskim. Występuje w miastach, które wykształciły w swej strukturze więcej niż dwie strefy dawnych obrzeży miejskich. Powstaje wtedy, kiedy wyspecjalizowane zagospodarowanie o ekstensywnym charakterze, zlokalizowane na aktualnych obrzeżach terenów zurbanizowanych, zostaje otoczone przez zabudowę rezydencjonalną, za obszarem której rozpoczyna się kształtowanie kolejnej strefy nowych obrzeży miejskich – OFB. W strukturze morfologicznej miasta położony jest zatem pomiędzy IFB i OFB oraz oddzielony od nich przestrzenią obszarami rezydencjonalnymi o różnej genezie. MFBs mogą formować się blisko jądra osadniczego, w miastach, które rozwijały się powoli (np. Alnwick, Lublin, Krasnojarsk), jednak najczęściej kształtują się w pewnym oddaleniu od centrum. Są na ogół słabiej powiązane z występowaniem ograniczeń progowych oraz, w porównaniu z IFB, odznaczają się mniejszą ciągłością i większym stopniem rozproszenia elementów swojej struktury (np. Birmingham, Berlin). Charakteryzują się występowaniem dużych, nieregularnych działek, większym udziałem terenów zielonych i mniejszą gęstością sieci drogowej.

OFB

Ostatni FB wyróżniony przez Conzena – OFB – jest krańcowy, uformowany w strefie aktualnych obrzeży miasta. Powstaje pod wpływem zmiennych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i nowych czynników wpływających na peryferyjną lokalizację określonych użytków. Definiują go podobne cechy przestrzenne do MFB (Conzen 1960). Składa się z dużych działek, zwykle luźno rozrzuconych w przestrzeni, i rzadko formuje zwarte kompleksy wyspecjalizowanego zagospodarowania. Charakterystyczne dla niego formy zagospodarowania to różnego rodzaju instytucje, kampusy uniwersyteckie, tereny rekreacyjne, sportowe, szczególne rodzaje przemysłu, tereny składowania, komunalne, żwirownie i in., w większości o XX-wiecznej genezie. Podobnie do MFB ma z reguły mniej ciągły charakter i wykazuje raczej słabe powiązanie z ograniczeniami progowymi, niemniej niekiedy przylega do linii kolejowych, obwodnic czy dolin rzecznych.

Wymienione atrybuty określają ogólny charakter OFB, jednak badania nad zjawiskiem prowadzone w miastach różnych regionów świata dowodzą jego dużej różnorodności, zarówno pod względem ogólnego układu oraz zasięgu przestrzennego, jak i kompozycji. Możemy wskazać przykłady OFB wyróżniające się dużym zasięgiem przestrzennym, a także wysokim stopniem spójności i ciągłości wewnętrznej struktury, np. w Berlinie (Louis 1936) czy w Auckland (Gu 2010), jak i te mocno rozproszone w przestrzeni miasta, np. w Bagdadzie (Ashab 1974).

3.3. Analiza czynników leżących u podstaw formowania się zjawiska *Fringe Belt*

Dotychczasowe badania wskazują na grupę czynników odgrywających szczególną rolę w procesie formowania FBs w strukturze przestrzennej miast. Dla większej przejrzystości zostały one podzielone na dwie kategorie: 1) ograniczenia progowe w rozwoju terenów zurbanizowanych; 2) czynniki o charakterze ekonomicznym wpływające na zmienną dynamikę rozwoju miast.

Pierwsza kategoria obejmuje wszelkie antropogeniczne oraz naturalne ograniczenia i bariery na drodze swobodnej zewnętrznej ekspansji przestrzennej miasta. Ich rola i wpływ na powstawanie FBs zostały dostrzeżone już w 1936 r. przez H. Louisa, aczkolwiek najwięcej uwagi poświęcił im Conzen w latach 60. ubiegłego stulecia. Antropogeniczne ograniczenia progowe, w ujęciu historycznym, są najczęściej rezultatem procesu innowacji, w pierwszej kolejności – wdrażania innowacji militarnych. Do najstarszych i najważniejszych antropogenicznych barier w rozwoju ośrodków miejskich należą zatem miejskie systemy fortyfikacji, które zamykają, w wymiarze urbanistycznym i architektonicznym, miasto na otaczający krajobraz oraz determinują kształt bloków urbanistycznych, działek miejskich i przebieg ulic części intramuralnej (Deptuła 2014b). Wraz z rozwojem sztuki wojennej fizjonomia oraz zasięg przestrzenny systemów fortyfikacji podlegały licznym przeobrażeniom. Do przełomu XVIII i XIX w. wybrane elementy umocnień lokalizowano często nawet w odległości kilkuset metrów od linii głównych obwarowań, ponadto narzucano restrykcje budowlane, w formie rejonów fortecnych wolnych od zabudowy. Wówczas, poza pełnioną funkcją obronną, system fortyfikacji miejskich odgrywał również rolę silnej społeczno-ekonomicznej bariery, oddzielającej miasto od przedmieść i uniemożliwiającej jego ekspansję, niekiedy aż do początku XX w. Kiedy fortyfikacje utraciły swoją funkcję obronną, zajmowane przez nie obszary nabrały nowego znaczenia. Ich miejsce zajęły bulwary i promenady, pełniące funkcje komunikacyjne, ale będące również terenem wypoczynku i rekreacji ówczesnych mieszkańców miast (np. Paryża czy Wiednia). Równolegle, w rezultacie wdrażania innowacji planistycznych, na terenach pofortecznych realizowano modne wówczas koncepcje *green belts*, *green girdles*, *parkland belts* czy *parkways*, mające zapewnić strefę zieleni w miastach o wysokim stopniu zagęszczenia zabudowy (Whitehand 1988). Zasięg linii fortyfikacji miejskich determinował także przebieg i kształt przyszłych obwodnic. W XX w. stały się one trwałym elementem krajobrazu największych miast europejskich, pełniąc jednocześnie funkcję bariery rozwojowej oddzielającej centrum miasta od przedmieść.

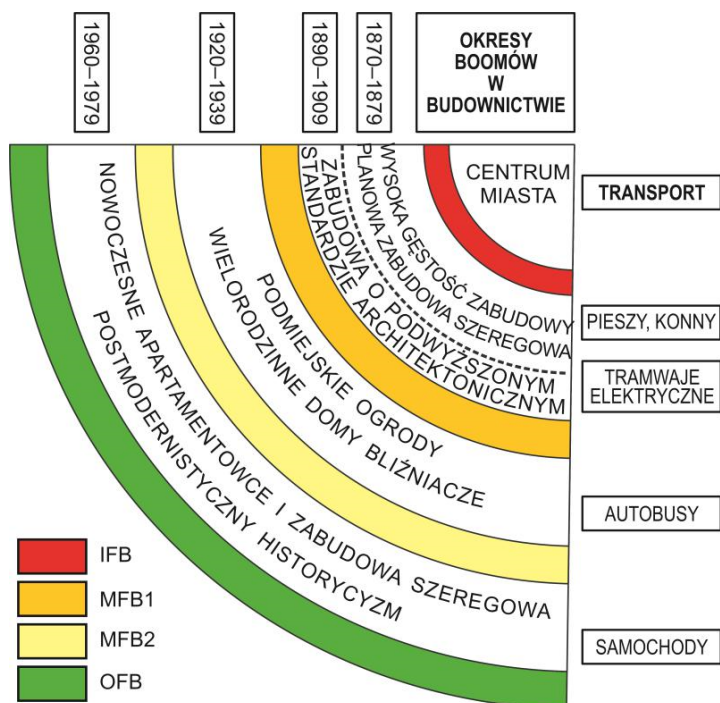
Rolę ograniczeń progowych w swobodnej dyfuzji zabudowy rezydencjonalnej odgrywać mogą również inne elementy struktury miasta o antropogenicznej

genezie, takie jak np. linie kolejowe, obwodnice budowane na obrzeżach miasta czy nawet granice administracyjne. Każdy z nich, wstrzymując w danym momencie rozwojową ekspansję zewnętrzną terenów miejskich, przyciągać może jednocześnie zagospodarowanie charakterystyczne dla zjawiska FB, przyczyniając się do jego formowania.

Drugą grupę ograniczeń progowych stanowią naturalne bariery środowiskowe, takie jak doliny rzeczne, strome zbocza, wysokie wzgórza czy inne formy terenu utrudniające naturalny, zewnętrzny rozwój miast (Whitehand 1967). Ich obecność w strukturze urbanistycznej powoduje często przerwanie ciągłości zagospodarowania miejskiego, a jednocześnie, podobnie jak w przypadku progów antropogenicznych, przyciąga określone formy użytkowania, inicjując proces powstawania FB o odmiennych aniżeli rezydencjonalne funkcjach i niższej gęstości zabudowy.

Oprócz omówionych wyżej czynników o charakterze antropogenicznym i fizycznogeograficznym w procesie powstawania FBs ważną rolę odgrywają również te o charakterze ekonomicznym, stanowiące odrębną kategorię. Zaliczamy do nich m.in. zmienny rozwój ekonomiczny miasta, wpływ renty gruntowej, cykle budowlane, zmiany własności ziemi, wahania populacji, procesy decyzyjne.

Rynek nieruchomości jest zjawiskiem cyklicznym, natomiast wyraźne cykle ekonomiczne, które dzielą rozwój miasta na fazy silnej i słabej ekspansji zewnętrznej, sprzyjają powstawaniu zjawiska FB. Jak udowodnił J.W.R. Whitehand (1967), przestrzennym odzwierciedleniem okresów koniunktury w budownictwie mieszkaniowym, charakteryzujących się stosunkowo wysoką ceną ziemi, są czytelne, zwarte i gęsto zabudowane tereny rezydencjonalne, podczas gdy okresy bessy w budownictwie mieszkaniowym, charakteryzujące się niższą wartością ziemi, determinują powstawanie w strefie aktualnych obrzeży miejskich FBs – luźnych, ekstensywnie zagospodarowanych obszarów o dominującym instytucjonalnym charakterze i szerokim wachlarzu wyspecjalizowanych użytków. Innymi słowy, każdy FB wyznacza w terenie okres dekonunktury w budownictwie mieszkaniowym. Zdaniem Whitehanda (1972a, 1972b) szczególną rolę w tym procesie odgrywa renta gruntowa, która wpływa zarówno na intensywność wykorzystania, jak i na strukturę użytkowania terenów miejskich. W latach 70. XX w. Whitehand połączył teorię renty gruntowej z cyklem budowlanym, tworząc w ten sposób teoretyczną podbudowę dla conzenowskiego, przestrzennego ujęcia koncepcji. Posiłkując się analizą J.H. von Thüнена, skonstruował **model innowacji/cyklu budowlanego** ukazujący relacje pomiędzy realną wartością cen gruntu, wpływającą na okresy koniunktury w budownictwie mieszkaniowym, rozwojem transportu a procesem powstawania FBs w miastach Wielkiej Brytanii (rys. 23).

Rysunek 23. Model innowacji/cyklu budowlanego wg J.W.R. Whitehanda
Źródło: Whitehand 1994.

Skonstruowany przez Whitehanda model uwypuklił klasyczny, naprzemienny układ FBs i stref mieszkalnych, będący rezultatem spowolnionego bądź wstrzymanego procesu rozwoju obszarów rezydencjonalnych. W odróżnieniu od Conzena Whitehand przyczyn swoistej „pauzy” w rozwoju przestrzennym miasta upatrywał bardziej w czynnikach ekonomicznych aniżeli w roli ograniczeń progowych na drodze jego ekspansji. Podczas gdy Conzen zawilości rozwoju i przeobrażeń FBs badał głównie w powiązaniu z planem miasta oraz jego komponentami, Whitehand swą uwagę kierował przede wszystkim na warunki budowlane i rodzaje użytkowania ziemi. Poprzez analizę procesów ekonomicznych wpływających na zmienną dynamikę rozwoju przestrzennego miast znacząco rozwinął klasyczne (conzenowskie) ujęcie koncepcji FB, dowiódł jej złożoności oraz przyczynił się do rozpowszechnienia badań nad zjawiskiem (Whitehand 1967, 1974).

Do czynników ekonomicznych, potencjalnie inicjujących formowanie zjawiska FB, Whitehand zaliczył również procesy decyzyjne różnego szczebla, zarówno odgórne, będące elementem szerszych strategii rozwojowych obszarów miejskich, jak i indywidualne, podporządkowane panującym trendom,

tudzież spontaniczne (Whitehand 1975). Przykładem zagospodarowania FB, będącego rezultatem przemysłanego planowania, są wspomniane już strefy rekreacyjne realizowane na terenach pofortecznych w XIX i XX w. czy też lokalizowane poza granicami miasta cmentarze wraz z wprowadzeniem ustawodawstwa sanitarnego w Wielkiej Brytanii. Należy jednak pamiętać, że zdecydowana większość FBs rozwijała się spontanicznie. Charakterystyczne dla nich rodzaje użytkowania ziemi i późniejsze ich przeobrażenia były często rezultatem pojedynczych decyzji indywidualnych właścicieli bądź inwestorów w odniesieniu do poszczególnych działek; decyzji podyktowanych w większości czynnikami ekonomicznymi i sytuacją rynkową, m.in. zastojem w budownictwie mieszkaniowym, wzajemnym przyciąganiem się określonych rodzajów użytkowania ziemi bądź zwyczajnie lokalizacją w danym miejscu wobec braku opcji alternatywnej. Nie można zatem wskazać jednej odgórnej reguły, procesu czy czynników prowadzących do powstawania czytelnego FB w strukturze morfologicznej miasta (Whitehand 2001a). Rozpoczęcie stadium formowania zjawiska i późniejsze jego przeobrażenia są niemal zawsze rezultatem nałożenia się kilku determinant, których działanie, niekiedy rozłożone w czasie, prowadzi do peryferyjnej – w danym momencie rozwojowym miasta – lokalizacji charakterystycznych dla niego rodzajów użytkowania ziemi.

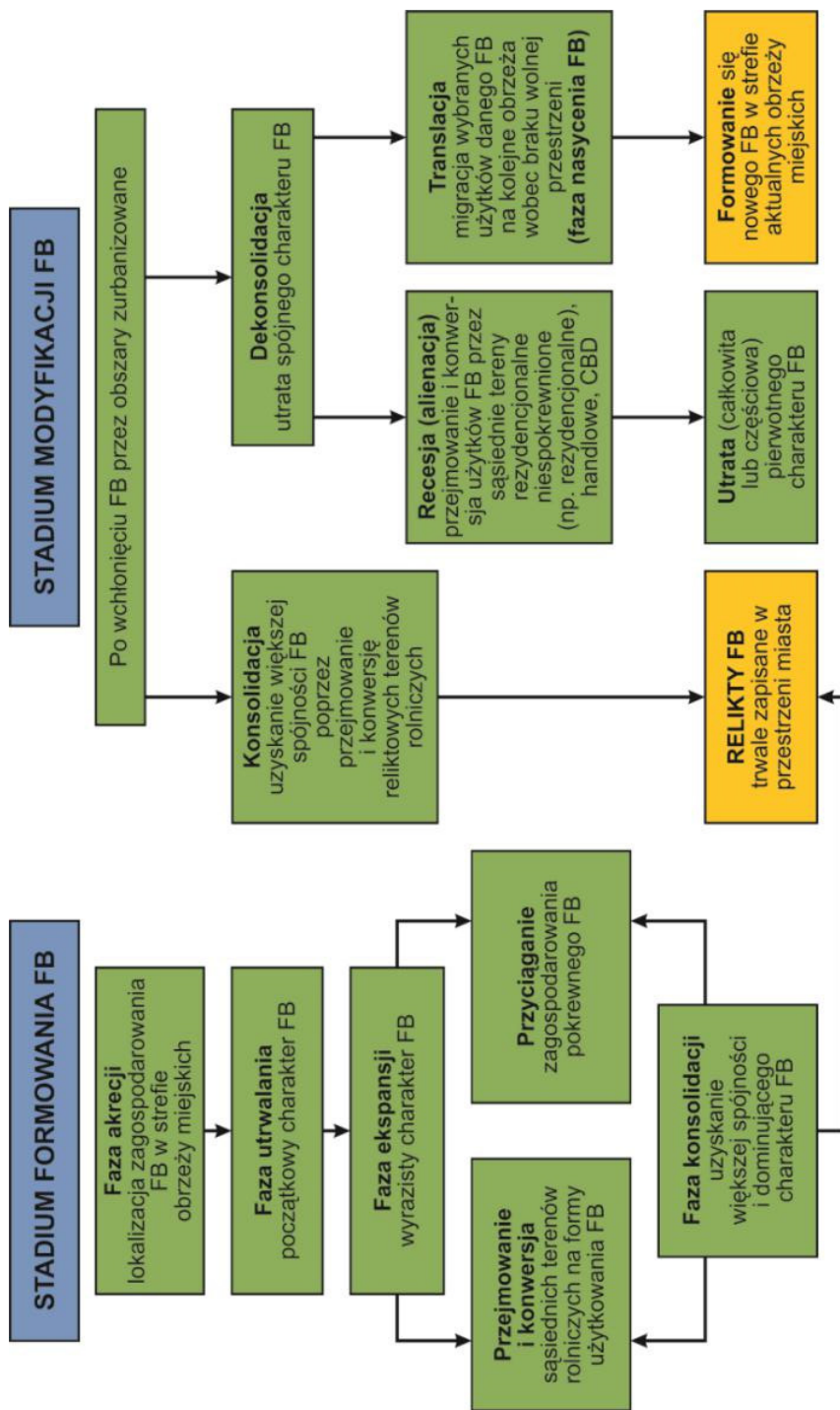
3.4. Schemat rozwoju i przeobrażeń struktury przestrzennej *Fringe Belts*

FBs w trakcie swojego rozwoju przechodzą dwa zasadnicze stadia: **formowania** (ang. *formation stage*) i **modyfikacji** (ang. *modification stage*). Stadium formowania obejmuje na ogół ewolucyjny proces, który, według Conzena, rozpoczyna **faza akrecji** (ang. *accretion phase*), polegająca na peryferyjnej lokalizacji pierwszych użytków charakterystycznych dla FB, powiązana z **fazą utrwalania** (ang. *fixation phase*), w której ważną rolę odgrywa obecność silnie oddziałującego ograniczenia progowego. Po niej następuje **faza ekspansji** (ang. *expansion phase*), polegająca na przejmowaniu i konwersji sąsiednich terenów (najczęściej rolniczych) oraz przyciąganiu zagospodarowania pokrewnego do FB. Faza ekspansji przyczynia się do większej wyrazistości przestrzennej FB i prowadzi w efekcie do **konsolidacji zjawiska** (ang. *consolidation phase*), czyli wzmocnienia jego wewnętrznej spójności (Conzen 1962, s. 406).

Raz uformowany FB w strefie aktualnych obrzeży miejskich stosunkowo czytelnie i trwale zapisuje się w strukturze morfologicznej miasta, co pozwala na ogół na jego łatwą identyfikację w terenie. Niemniej z czasem, wraz z rozwojem terenów zurbanizowanych, zostaje on otoczony przez zabudowę rezydencjonalną i zaczyna podlegać zróżnicowanym procesom (np. zmiennej dynamice

wykorzystania gruntów miejskich czy spekulacji gruntami na rynku nieruchomości), które mogą wpływać na przeobrażenia jego wewnętrznej struktury. Rozpoczyna się tym samym drugi etap rozwoju FB – **stadium modyfikacji**. Na potencjalne zmiany, jakim podlegać może zagospodarowanie FB, uwagę zwracał Conzen już w latach 60. XX w., analizując strukturę przestrzenną Newcastle upon Tyne (Conzen 1962). Zauważył on m.in., że w toku historycznego rozwoju miasta pewne ekstensywne rodzaje użytków IFB **migrują** na kolejne, bardziej odległe FBs. Proces ten zachodził często **po zakończeniu fazy utrwalania**, kiedy wybrane zagospodarowanie IFB, ściśle już otoczonego przez zwarte XIX-wieczne przyrosty rezydencjonalne, zmuszone było, wobec braku wolnej przestrzeni, do zmiany swej lokalizacji. Innym procesem, który dostrzegł Conzen, było przejmowanie terenów sąsiednich przez IFB i ich konwersja na tereny instytucjonalne oraz proces odwrotny, wynikający np. ze wzrastającego zapotrzebowania na tereny mieszkalne (Conzen 1962). Proces przeobrażeń FB był również przedmiotem badań M.P. Conzena, który analizując FBs w strukturze morfologicznej Madison (rys. 4), wykazał m.in., że mają one tendencję do przyciągania użytków o zbliżonym charakterze i pokrewnych formach zagospodarowania (Conzen M.P. 1968). Najwięcej uwagi zagadnieniu przeobrażeń wewnętrznej struktury FBs poświęcił J.W.R. Whitehand (1975), poddając szczegółowej analizie zasadnicze stadia rozwojowe zjawiska (stadium formowania i modyfikacji). W jego ujęciu stadium formowania stanowi, w ogólnych zarysach, odpowiednik fazy utrwalania i ekspansji Conzena. Rozpoczyna się wraz z przejmowaniem terenów aktualnych obrzeży miejskich przez ekstensywne formy użytkowania ziemi i trwa dopóty, dopóki zagospodarowanie FB graniczy z terenami rolniczymi (Whitehand 1987). Sąsiedztwo obszarów wiejskich umożliwia stosunkowo swobodny rozwój zewnętrzny FB poprzez dodawanie nowych działek. Natomiast po opasaniu FB przez obszary rezydencjonalne jego dalsza ekspansja przestrzenna staje się niemożliwa. Od tego momentu ewolucja charakteru FB może mieć jedynie charakter wewnętrzny i zachodzić poprzez zmianę form użytkowania terenu.

Whitehand stadium modyfikacji rozpatrywał dwutorowo. Uważał, że – w zależności od warunków – może ona doprowadzić do utraty (częściowej lub całkowitej) pierwotnego i spójnego charakteru FB (dekonsolidacja) lub przeciwnie – przyczynić się do wzmocnienia spójności struktury FB i utrwalenia się zjawiska w przestrzeni miasta (konsolidacja). Skala i kierunek potencjalnych zmian w obrębie danego FB zależą od jego indywidualnego charakteru oraz uwarunkowań rozwojowych miasta. Konsolidacja FB zdarza się często w sytuacji, gdy po otoczeniu FB przez tereny zurbanizowane w jego najbliższym sąsiedztwie pozostają nadal fragmenty terenów rolniczych. Z czasem może dojść do ich przejęcia przez FB i konwersji na zagospodarowanie kompatybilne, co prowadzi do zwiększenia spójności FB oraz wzmocnienia charakteru zjawiska.

Rysunek 24. Zasadnicze stadia rozwoju i możliwe fazy przeobrażeń struktury FB

Źródło: opracowanie własne na podstawie Conzen 1962; Barke 1974; Whitehand 1967, 1987.

Proces odwrotny – dekonsolidacja – oznacza natomiast zmianę sposobu zagospodarowania i użytkowania działek w obrębie FB i jest zwykle powiązany ze wzrastającym zapotrzebowaniem na tereny rezydencjonalne rozrastającego się miasta. Zdaniem Whitehanda w warunkach brytyjskich zachodzi on głównie w przypadku inwestycji niskokapitałowych, obejmujących m.in. ogródki działkowe czy parki sąsiadujące z posiadłościami wiejskimi (Whitehand 1987). Wówczas dochodzi do przejmowania i konwersji użytków FB przez sąsiadujące zagospodarowanie, a w rezultacie do utraty pierwotnego charakteru FB. Proces ten w literaturze przedmiotu zwany jest **recesją** lub **alienacją**. Odmiennej specyfiką cechuje się tzw. **translacja**, oznaczająca migrację użytków danego FB na tereny aktualnych obrzeży miejskich, wobec braku wolnej przestrzeni do rozwoju w dotychczasowej lokalizacji. Proces ten, w zależności od uwarunkowań, może zainicjować powstanie nowego FB lub wzmocnić FB już istniejący. **Zasadnicze stadia rozwoju FB i możliwe przeobrażenia jego struktury** przedstawia rysunek 24.

Omówione wyżej czynniki i procesy prowadzą do przekształceń charakteru FBs, niemniej skala zmian, jakie zachodzą w obrębie każdego z nich, jest różna. Przyjmuje się, że im „starszy” FB, tym większe są relatywne zmiany jego struktury. Jednocześnie należy podkreślić, że raz uformowany FB tworzy własne, specyficzne środowisko, które często wpływa na charakter późniejszego zagospodarowania, narzucając m.in. kształt i rozmiar działek, rodzaje użytkowania ziemi czy przebieg dróg i stopień dostępności komunikacyjnej. Mimo zmian, jakich doświadcza, w większości przypadków zachowuje swoją specyfikę, co pozwala odróżnić go od przyległych obszarów o odmiennej genezie (Conzen 1960).

4. FRINGE BELT A STREFA PODMIEJSKA – PRÓBA PORÓWNIANIA

Z uwagi na nowatorski na gruncie polskim charakter podjętej problematyki ważne jest dogłębne zrozumienie specyfiki zjawiska FB. Pozwoli to nie tylko wyzbyć się wątpliwości co do jego zakresu, lecz także odróżnić je od obszarów pozornie podobnych w strukturze urbanistycznej osiedli. Ponieważ w procesie formowania każdego FB kluczowy jest moment kolonizowania aktualnych obrzeży miejskich przez typowe dla niego formy zagospodarowania, może on zostać mylnie powiązany, a nawet utożsamiony z obszarem strefy podmiejskiej. Aby tego uniknąć, warto przytoczyć najważniejsze cechy strefy podmiejskiej oraz, na tej podstawie, wskazać elementy łączące i różniące te dwa zjawiska.

Strefa podmiejska stanowi zorganizowaną część przestrzeni geograficznej, która przylega do terenów zainwestowanych miasta centralnego (Liszewski 1987). Stanowi jego społeczne oraz przestrzenne przedłużenie i znajduje się jednocześnie w strefie jego bezpośrednich wpływów. Jest obszarem zmiennym w czasie i przestrzeni, nieustabilizowanym fizjonomicznie, funkcjonalnie i demograficznie (Maik 1985, Dziewoński 1987). Występowanie strefy podmiejskiej związane jest z gwałtowną urbanizacją, spowodowaną głównie znacznym rozwojem w dziedzinie komunikacji, który to rozwój zbliżył do siebie nawet bardzo odległe tereny miejskie, tworząc jednocześnie rozległą strefę przejściową. Strefę tę określa charakterystyczny, zróżnicowany sposób zagospodarowania, w którym wzajemnie przenikają się formy i funkcje odpowiednie zarówno dla miasta, jak i obszarów wiejskich (Straszewicz 1985). I choć wydawałoby się, że specyfika strefy podmiejskiej bez trudu pozwala odróżnić ją od otaczających obszarów, to w rzeczywistości nie jest ona łatwa do delimitacji, co wynika w głównej mierze z trudności związanych z ustalaniem zasięgu miasta. Ponadto strefę podmiejską określają pewne niezmiennie, charakterystyczne tylko dla niej cechy, będące podsumowaniem koncepcji wielu geografów, m.in. L. Straszewicza (1955, 1985), K. Dziewońskiego (1987), S. Liszewskiego (1985, 1987), M. Kotera (1985), A. Jelonka (1985), W. Maika (1985), W. Rakowskiego (1985), J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (1988), A. Matczaka (1981), J. Słodczyka (2003) czy J. Bańskiego (2008, 2012):

- strefa podmiejska tworzy integralną część organizmu miejskiego i rozwija się dzięki wpływom miasta;

- strefa podmiejska obejmuje wsie i rozległe obszary rolnicze, na których zachodzi proces intensyfikacji gospodarki (rozwój gospodarki ogrodniczo-rolnej na potrzeby miasta), jak również osady i osiedla satelitarne, zamieszkane przez ludzi związanych z miastem (praca, szkoła); tym samym na jej obszarze występują obok siebie wiejskie formy morfologii oraz specyficzna zabudowa podmiejska z przewagą budownictwa jednorodzinnego o zmiennej gęstości;
- strefa podmiejska pełni określone funkcje (np. żywicielskie, rolnicze, mieszkaniowe, sypialniane, komunalne, komunikacyjne, przemysłowe, wypoczynkowe, letniskowe, uzdrowiskowe, sportowe bądź naukowe), zapewniając miastu należyty rozwój, a nawet egzystencję;
- strefa podmiejska niejednokrotnie jest docelowym obszarem lokalizowania zakładów przemysłowych, często pracujących na potrzeby miasta, np. cegielni, żwirowni (z uwagi na dostępność surowców, konieczność posiadania rozległego terenu, uciążliwość dla otoczenia itp.);
- strefa podmiejska jest częstym miejscem budowy urządzeń infrastrukturalnych działających na potrzeby całego miasta, a nawet regionu, np. elektrowni, urządzeń komunalnych, komunikacyjnych, zajezdni, wielkich stacji przeładunkowych, lotnisk, portów, radiostacji, warsztatów samochodowych;
- cechą charakterystyczną strefy podmiejskiej jest duże zróżnicowanie struktury użytkowania ziemi, wyrażające się mozaiką gruntów o ekstensywnym i intensywnym użytkowaniu (z gruntami rolnymi lub leśnymi często sąsiadują tereny usługowe, produkcyjne, mieszkalnictwo i handel o intensywnym charakterze);
- strefa podmiejska stanowi formę przejściową w kontinuum miasto-wieś, przy czym przejście z miasta do typowej wsi ma charakter płynny; w miarę oddalania się od miasta strefy podmiejskie mają w sobie coraz mniej miejskości, a coraz więcej wiejskości, co przekłada się na stopniowanie różnorodności i intensywności zjawisk społecznych oraz gospodarczych wraz z odległością od granic miasta;
- występowanie stref podmiejskich łączy się głównie z funkcjonowaniem dużych miast¹, z którymi są one organicznie powiązane.

Powyższe elementy w dużym stopniu określają specyfikę strefy podmiejskiej. Należy jednak podkreślić ewolucyjną zmienność jej cech i specyfiki w czasie, uwarunkowaną przemianami społeczno-ekonomicznymi. Od kilkunastu lat charakterystyczny dla strefy podmiejskiej jest intensywny ruch budowlany związany z rozwojem jednorodzinne budownictwa mieszkaniowego,

¹ Według L. Straszewicza (1985) nie mniejszych niż 100 tys. mieszkańców.

przekładający się na coraz większy popyt na ziemię i wzrost ceny gruntów. Wiąże się on m.in. z dynamicznym rozwojem motoryzacji, podczas gdy podmiejska sieć komunikacyjna opiera się najczęściej na istniejących arteriach wylotowych z miast, pełniących rolę tras tranzytowych, co intensyfikuje ruch kołowy i powoduje wiele niekorzystnych zjawisk. Dynamika zmian, jakie zachodzą na terenie strefy podmiejskiej, sprawia, że stała się ona obszarem niekontrolowanego, nadmiernego rozwoju, cechuje się brakiem spójności oraz zasad kształtowania zabudowy.

Przegląd najważniejszych cech strefy podmiejskiej i ich porównanie ze specyfiką zjawiska FB, omówioną szczegółowo w poprzednich rozdziałach, wskazują na pewne analogie. Obie strefy stanowią integralną część organizmu miejskiego. Powstają na terenie aktualnych obrzeży miejskich i cechują się koncentrycznym układem przestrzennym oraz zmienną heterogenicznością struktury wewnętrznej. Są miejscem lokalizacji ekstensywnych form zagospodarowania, co wynika z potrzeby dostępności do rozległego i taniego gruntu (np. urządzenia związane z gospodarką komunalną, uciążliwy przemysł). Jednocześnie stanowią zupełnie różne obszary w strukturze morfologicznej miasta, są rezultatem odmiennych procesów i czynników, różnią się zasadniczo specyfiką, zasięgiem przestrzennym, fizjonomią, położeniem w planie miasta oraz stopniem trwałości w jego krajobrazie. Zestawienie najważniejszych różnic między analizowanymi obszarami ilustruje załączona tabela 3.

Tabela 3. Zestawienie wybranych cech różniących FB i strefę podmiejską

FB	STREFA PODMIEJSKA
1	2
Występowanie	
W miastach różnej wielkości.	Na ogół w dużych miastach.
Specyfika	
FBs obrazują swoistą „ pauzę ” w wewnętrznym rozwoju terenów zurbanizowanych, podkreślając pulsację rozwoju miast w ujęciu historycznym.	Strefa podmiejska stanowi społeczne i przestrzenne przedłużenie miasta oraz jego bezpośrednie zaplecze.
FBs mają charakter graniczny (rozdzielają strefy rezydencjonalne o różnej genezie).	Strefa podmiejska ma charakter przejściowy pomiędzy miastem a obszarem wiejskim.

Tabela 3 (cd.)

1	2
Uwarunkowania rozwoju	
FBs powstają podczas stagnacji lub spowolnionego rozwoju terenów zurbanizowanych , szczególnie w okresach słabszej koniunktury na rynku nieruchomości.	Strefa podmiejska rozwija się w warunkach boomu gospodarczego i gwałtownej urbanizacji .
Są rezultatem działania sił odśrodkowych miasta (składają się z form użytkowania ziemi będących produktem miasta, lecz niekoniecznie zlokalizowanych w jego obrębie).	Jest rezultatem działania zarówno sił odśrodkowych, wywołujących migracje ludzi i zagospodarowania z centrum w kierunku obszarów peryferyjnych, jak i sił dośrodkowych, utrzymujących jej spójność z miastem (strefa podmiejska ciąży ku miastu).
Istotną rolę w procesie ich formowania odgrywają ograniczenia progowe i czynniki ekonomiczne (szerzej omówione w rozdziale 3.3).	Ważnym czynnikiem jest rozwój komunikacji podmiejskiej .
Skala zjawiska	
Na obszarze jednego miasta może występować kilka FBs .	Każde miasto wykształca własną, pojedynczą strefę podmiejską .
Struktura wewnętrzna	
FBs obejmują tereny ekstensywnego zagospodarowania o niskiej gęstości zabudowy ze znikomą ilością dróg, z ograniczonym ruchem kołowym oraz ze znacznym udziałem otwartych przestrzeni.	Mozaika ekstensywnego i intensywnego zagospodarowania. Obecność rozległych terenów zielonych i rolniczych oraz intensywnej zabudowy osiedli jednorodzinnych , gdzie gęstość zabudowy jest funkcją wielkości miasta i odległości od niego. Sieć komunikacyjna oparta na tranzytach wylotowych z miasta i komunikacji wewnętrznej .

Stopień trwałości struktury i położenie w planie miasta	
Kolejne FBs, mimo wchłonięcia przez miasto, stosunkowo trwale zapisują się w jego strukturze urbanistycznej , formując charakterystyczną serię FBs.	Obszary strefy podmiejskiej wchłonięte przez miasto tracą swój pierwotny charakter .
<p>Lokalizacja FBs powinna być rozpatrywana dwojako:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) jako niezmienna z punktu umiejscowienia w przestrzeni miejskiej – wraz z rozwojem miasta kolejne FBs zostają otoczone przez obszary zurbanizowane, nie zmieniając swojego położenia; 2) jako zmienna pod względem wewnętrznych relacji przestrzennych – wraz z ekspansją terenów zurbanizowanych oraz otoczeniem danego FB przez zabudowę rezydencjonalną w strefie aktualnych obrzeży rozpoczyna się proces formowania się kolejnego FB; tym samym OFB przekształca się w MFB i zaczyna podlegać innym niż dotychczas procesom. 	Lokalizacja i zasięg strefy podmiejskiej zmieniają się w czasie wraz z rozrostem obrzeży miejskich, które „spychają” tę strefę na zewnętrzne obszary ^a .

^aW procesie historycznego rozwoju miasto powiększa swój zakres terytorialny kosztem zewnętrznych obszarów. Rozwój ten jest skorelowany z dyfuzją zabudowy miejskiej na kolejno przyłączane tereny i zmianą charakteru ich dotychczasowych form użytkowania, czyli sukcesją. W konsekwencji strefa podmiejska, funkcjonalnie powiązana z miastem, stopniowo przesuwana się na tereny coraz bardziej oddalone od centrum, jednocześnie „kurcząc” się na linii styku z miejskim charakterem użytkowania.

Źródło: opracowanie własne.

Powyższe porównanie dowodzi odmienności zarówno rozwojowych, strukturalnych, jak i funkcjonalnych występujących pomiędzy FB a strefą podmiejską. Podkreśla ich indywidualną specyfikę oraz akcentuje najważniejsze cechy. Niemniej nie wyklucza związku przestrzennego i relacji, jakie zachodzą między jednym a drugim zjawiskiem. Należy bowiem zauważyć, że FBs i strefa podmiejska stanowią rodzaj zachodzących na siebie zbiorów. Jednak

do ich wzajemnego przenikania dochodzi tylko w określonym czasie i miejscu – w stadium formowania FB i na skraju obszarów zurbanizowanych, pod warunkiem, że dane miasto wykształciło swoją strefę podmiejską. Wówczas wybrane, wyspecjalizowane formy zagospodarowania FB osadzają się w strefie aktualnych obrzeży miejskich, znajdujących się często w orbicie strefy podmiejskiej. Stąd – w danym momencie rozwojowym miasta – wybrane tereny pełniące określone funkcje, np. instytucjonalne (szpitale, szkoły itp.), komunalne (oczyszczalnie ścieków, elektrociepłownie itp.), komunikacyjne (dworce, zajezdnie itp.), rekreacyjne (parki, stadniny, pola golfowe itp.) czy przemysłowe (fabryki, cegielnie itp.), mogą należeć zarówno do FB, jak i do strefy podmiejskiej. Ten potencjalny związek ustaje jednak wraz z wchłonięciem FB przez rozrastające się miasto i otoczeniem go przez zabudowę rezydencjonalną. Podczas gdy strefa podmiejska zostaje „zepchnięta” na dalsze obszary przejściowe o miejsko-wiejskim charakterze, FB, jako relikw przeszłości, zapisuje się, stosunkowo trwale, w strukturze przestrzennej miasta.

5. OGÓLNE UWARUNKOWANIA KSZTAŁTOWANIA SIĘ ZJAWISKA *FRINGE BELT* W MIASTACH POLSKICH

Wstępne badania rozwoju FB w strukturze przestrzennej wybranych miast polskich (m.in. Krakowa, Lublina, Zamościa, Tarnowa, Torunia, Piotrkowa Trybunalskiego, Kalisza, Łodzi) oraz analiza ich planów pozwoliły sformułować pewne wnioski o charakterze ogólnym odnoszące się w pierwszej kolejności do poszczególnych **okresów historycznych** sprzyjających powstawaniu zjawiska.

Każdy okres historycznego rozwoju miast w Polsce pozostawił po sobie czytelne ślady w postaci ekstensywnych form użytkowania ziemi, reprezentowanych przez heterogeniczne zagospodarowanie pełniące wyspecjalizowane funkcje. Jego skala, specyfika funkcjonalna, położenie i stopień zachowania w planie miasta stanowią wypadkową panującej w kraju sytuacji społeczno-polityczno-gospodarczej, dominujących trendów urbanistycznych oraz długości trwania poszczególnych okresów. Odzwierciedlają też indywidualny charakter określonych ośrodków miejskich, m.in. ich warunki fizycznogeograficzne, pełnioną funkcję, znaczenie w sieci osadniczej na różnych etapach rozwoju.

W średniowieczu skala wyspecjalizowanych ekstensywnych inwestycji realizowanych w przestrzeni intra- i ekstramuralnych miast polskich była często odzwierciedleniem ich wielkości, stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego, funkcji i znaczenia w sieci miejskiej. To one warunkowały liczbę fundacji klasztornych, szpitali, przytułków i cmentarzy, wpływały na charakter gospodarczy przedmieść, na których lokalizowano uciążliwe dla miasta warsztaty (np. kuźnie, smolarnie, farbiarnie, rzeźnie, garbarnie) oraz cegielnie, oddające natężenie ruchu budowlanego. Niestety, spośród licznych średniowiecznych komponentów FB do czasów współczesnych przetrwało niewiele, a brak odpowiednich źródeł uniemożliwia wskazanie ich dawnej lokalizacji. W większości zachowały się jednak dawne kompleksy klasztorne bądź ich pozostałości, pozwalające na stosunkowo łatwą ich delimitację we współczesnym planie miasta.

W zasadzie od początku, zupełnie wyraźnie zaś od końca XVI w., rozpoczął się upadek znaczenia politycznego miast polskich¹, co zadecydowało o odmiennych, w stosunku do Europy Zachodniej, dalszych tendencjach rozwojowych (Dziewoński 1990, s. 60). Z kolei najazdy szwedzkie w latach 1655–1660 i 1702–1709 przyniosły wielu miastom polskim ogromne zniszczenia. Niektóre z nich utraciły ekonomiczne podstawy istnienia, inne doświadczyły znacznych zniszczeń zabudowy (niekiedy do 90%). Wojny szwedzkie zbiegły się w czasie z okresem wyraźnego regresu gospodarczego, który rozpoczął się w XVI w. i trwał nieprzerwanie przez XVII i XVIII w., utrudniając odbudowę miast. Wkrótce zaś rozbiory Polski (1772, 1793 i 1795 r.) podzieliły kraj pomiędzy Rosję, Prusy i Austrię. Ostatni z nich ostatecznie wpłynął na rozejście się dróg rozwojowych miast polskich.

Odmierna polityka zaborców oraz początki uprzemysłowienia w XIX w. przyniosły duże zmiany w sieci osadniczej oraz nadały nowy kształt miastom polskim. Celowa polityka okupanta prowadząca do osłabiania podstaw gospodarczych ich rozwoju hamowała procesy urbanizacji (Kalinowski 1986). Jednocześnie rewolucja przemysłowa, postęp w zakresie komunikacji oraz nowe zasady zabudowy, podyktowane przemianami funkcjonalnymi, prowadziły do znacznych różnicowań regionalnych. W rezultacie ówczesnych stosunków politycznych w miastach realizowano inwestycje, których charakter i skala odzwierciedlały pełnioną przez nie funkcję (np. wojskową czy administracyjną). W krajobrazie urbanistycznym, często w strefie ówczesnych obrzeży miejskich, pojawiło się zagospodarowanie wojskowe w postaci dużych kompleksów koszarowych i infrastruktury towarzyszącej (m.in. lotniska, place ćwiczebne, składy i magazyny) oraz nowe zagospodarowanie instytucjonalne. W zależności od polityki okupanta miasta doświadczały też odmiennej dynamiki i skali oddziaływania odgórnych koncepcji planistycznych regulujących ich przestrzeń (planowe regulacje). Okres zaborów w większości miast polskich zapisał się powstaniem czytelnego zjawiska FB odznaczającego się stosunkowo dużym zasięgiem przestrzennym, będącym rezultatem polityki zaborców oraz długiego czasu, w którym nasz kraj pozbawiony był suwerenności. Wyspecjalizowane zagospodarowanie o ekstensywnym charakterze lokalizowane w strefie peryferyjnej miast uformowało stosunkowo trwałą „podstawę”

¹ K. Dziewoński (1947) załamania cyklu rozwojowego miast polskich upatrywał przede wszystkim w przejściu całkowitej władzy politycznej i gospodarczej przez szlachtę – kategorię społeczną posiadającą ziemię – oraz we wstrzymaniu rozwoju podstawy ludnościowej miast w Polsce, spowodowanym głównie wprowadzeniem pańszczyzny, uniemożliwiającej napływ nadmiaru ludności wiejskiej do miast, co spowalniało urbanizację kraju.

FB, przyciągającą z czasem kolejne użytki o podobnym charakterze, niemniej młodszej genezie.

Odzyskanie niepodległości otworzyło nowy rozdział funkcjonowania miast polskich. Nastąpiła gwałtowna aktywizacja wszystkich czynników ich rozwoju – zaczął się rozwój przemysłu (głównie zbrojeniowego), handlu i usług – oraz dalsza specjalizacja stref funkcjonalnych. Rozwijały się peryferyjne dzielnice mieszkaniowe, reprezentowane przez budownictwo wielorodzinne i jednorodzinne, stymulowane migracją ludności ze wsi do miast, a także koniecznością odbudowy zniszczeń wojennych. Podstawą prawną planowania stało się prawo budowlane z 1928 r., w którym sformułowano m.in. ramy prawne rynku oraz wprowadzono swobodę obrotu nieruchomościami. Dla poszczególnych miast zaczęły powstawać plany regionalne, dające podstawy do wykupywania gruntów na cele publiczne. Rezerwowano odpowiednią ilość terenów na cele sportu i rekreacji oraz zieleni urządzonej, dla których przeznaczano najczęściej tereny nadrzeczne, leśne oraz pozostałe po rozbiórce fortyfikacji miejskich. Rozwijano i modernizowano istniejące fabryki oraz realizowano nowe inwestycje przemysłowe. Uruchomiło to procesy wpływające na kształtowanie się zjawiska FB w strukturze urbanistycznej miast polskich, aczkolwiek ich skala w poszczególnych ośrodkach była różna. Wynikało to z silnych na obszarze kraju zróżnicowań regionalnych w poziomie urbanizacji, które były schedą okresu zaborów, zniszczeń wojennych, ale też znaczenia poszczególnych jednostek osadniczych w planach odbudowy i przebudowy systemu społeczno-gospodarczego niepodległego państwa.

Ambitne międzywojenne plany budowy potencjału społeczno-gospodarczego kraju zatrzymał wybuch drugiej wojny światowej. Ponowne przerwanie ciągłości życia miejskiego, dotkliwe zniszczenia wielu miast w rezultacie działań wojennych, konieczność ich odbudowy oraz nowa powojenna rzeczywistość polityczna w warunkach panującego ustroju komunistycznego pogłębiły przepaść dzielącą rodzime ośrodki miejskie od miast zachodnioeuropejskich. Jednak mimo złamania racjonalnych, rynkowych podstaw gospodarką przestrzenną analiza rozwoju przestrzennego Radomia oraz wybranych planów miast polskich dowodzi dużej roli okresu Polski Ludowej w kształtowaniu czytelnych stref wyspecjalizowanego zagospodarowania o funkcjach przemysłowo-składowych, komunalnych i instytucjonalnych. Były one w większości rezultatem realizacji programu forsownej industrializacji, sterowanej potrzebami ideologii komunistycznej. Ich lokalizację w przestrzeni miast cechowała często nadmierna funkcjonalizacja wynikająca z „porządkujących” założeń ówczesnych planów zagospodarowania przestrzennego, w rezultacie których uformowały one często swoiste, nietypowe strefy OFB wyznaczające aktualne obrzeża miejskie.

Należy jednak podkreślić, że okres PRL-u, w którym państwo wrogo nastawione do inicjatywy prywatnej przejęło rolę głównego inwestora niemalże na wszystkich płaszczyznach, przysparza znacznych trudności w kontekście analizy FB. Zastąpienie procesów rynkowych centralnie sterowanym rozdzielnictwem, ignorowanie znaczenia renty gruntowej i wartości lokalizacyjnej ziemi w sensie ceny oraz brak prawa własności spowodowały zaburzenia w strukturach przestrzennych miast, nieracjonalną gospodarkę terenami oraz unifikację jakościową terenów miejskich (Liszewski 2008). Warunki, w jakich rozwijały się miasta PRL-u, zdecydowały o ich odmiennościach w porównaniu z miastami zachodnioeuropejskimi, jak również o specyfice zjawiska FB uformowanego w ich przestrzeni, odnoszącej się głównie do cech przestrzennych i funkcjonalnych. Pierwsze spowodowane są w dużej mierze zniszczeniem dawnych układów własnościowych i zatarciem pierwotnych granic działek wraz z realizacją, na szeroką skalę, wielkich socjalistycznych osiedli mieszkaniowych o zabudowie blokowej, co stwarza poważną przeszkodę na drodze delimitacji zjawiska w planach miast polskich. Znaczna intensyfikacja pionowa zabudowy osiedlowej, nierzadko luźno rozmieszczonej na obszarze bloków urbanistycznych i dużych, nowo wydzielonych działek, uniemożliwia wskazanie komponentów zjawiska FB jedynie na podstawie atrybutu wielkości działek i intensywności zagospodarowania. Tym samym strefy rezydencjonalne, w warunkach polskich obejmujące zarówno gęstą zabudowę jednorodzinna, jak i ekstensywne osiedla blokowe, muszą być traktowane w sposób szczególny. Po drugie, w okresie PRL-u specyfika funkcjonalna komponentów FB była odzwierciedleniem ówczesnej polityki planistycznej podporządkowanej priorytetom ideologicznym i nadmiernej funkcjonalizacji zagospodarowania przestrzennego, a nie sił odśrodkowych miasta wypychających określone zagospodarowanie na tereny obrzeży w następstwie naturalnego rozwoju przestrzennego w warunkach gospodarki rynkowej.

Należy jednak zauważyć, że – mimo odmiennych podstaw rozwojowych rodzimych ośrodków względem Zachodu – analiza rozwoju ich struktury przestrzennej w okresie komunizmu pozwala wysnuć wniosek, że poprzez założenie strefowania funkcjonalnego był to czas sprzyjający powstawaniu zagospodarowania FB w strefie obrzeży miejskich. Większość miast polskich doświadczyła rozmachu inwestycyjnego w warunkach gospodarki centralnie sterowanej, jednak skala realizowanych przedsięwzięć była zróżnicowana, zależna od szeregu czynników, m.in. rangi miasta w sieci osadniczej, jego dotychczasowego zainwestowania, ale także od celów ideologicznych oraz interesów partyjnych.

Transformacja ustrojowo-gospodarcza końca lat 80. XX w. zapoczątkowała całościową zmianę dotychczasowych stosunków polityczno-społeczno-ekonomicznych i nowy okres rozwoju miast polskich, które kolejno zaczęły

uwalniać się od cech miasta socjalistycznego. Przesunięcie kontroli nad przestrzenią z centrum do władz lokalnych oraz powrót renty gruntowej i innych mechanizmów rynkowych spowodowały konwersję kryteriów alokacji przestrzennej z politycznych na ekonomiczne. Zmiany w strukturze własnościowej ziemi oraz wzrost liczby podmiotów rywalizujących o przestrzeń miasta wpłynęły na bardziej racjonalne i intensywne jej użytkowanie. Wiele dawnych zakładów przemysłowych upadło, inne uległy restrukturyzacji i prywatyzacji. Obok nich w krajobrazie miast pojawiło się nowe ekstensywne i wyspecjalizowane zagospodarowanie, lokalizowane peryferyjnie głównie ze względu na niższą cenę gruntu oraz potrzebę większych otwartych przestrzeni. Obejmuje ono różnego rodzaju przedsiębiorstwa (m.in. spedycyjne, logistyczne), składy i magazyny, instytucje, inwestycje komunalne oraz tereny sportu i rekreacji, niemniej w większości miast polskich nie formuje, jak dotąd, odrębnego FB. Lokalizowane jest najczęściej w obrębie istniejących MFB i OFB o wcześniejszej genezie tudzież pośród gruntów rolnych w znacznej odległości od zabudowy miejskiej.

Mając na uwadze powyższe oraz bazując na ogólnej wiedzy o morfologii i rozwoju urbanistycznym miast polskich, można też wskazać na odmienności strukturalne zjawiska FB uformowanego w **ośrodkach miejskich o różnej genezie i funkcjach**. W warunkach krajowych, podobnie jak na zachodzie Europy, najwięcej cech zbliżonych do klasycznego modelu FB posiada zjawisko ukształtowane w **miastach o średniowiecznym rodowodzie, cechujących się wysokim stopniem rozwoju społeczno-gospodarczego i pełniących ważne funkcje w ówczesnej sieci osadniczej**. Do takich miast zaliczyć można chociażby omówiony w literaturze przedmiotu **Lublin** (Slater 1989), którego IFB i OFB powstałe w późnym średniowieczu oraz renesansie, a omówione dla roku 1762, wskazują na dużą rolę instytucji religijnych i działań planowych w procesie ich formowania. Są one rezultatem dynamicznego rozwoju miasta, które od końca XIV w. stanowiło główny ośrodek wymiany handlowej Polski z Litwą, a od XVI w. pełniło również ważną rolę administracyjną, rozrastając się jako największe miasto wschodniego regionu kraju. Powstały wówczas liczne fundacje kościelne i klasztorne usytuowane poza obszarem Starego Miasta, między innymi kościół jezuitów, kościół i klasztor karmelitów bosych, kościół św. Józefa i klasztor karmelitanek bosych w sąsiedztwie ogrodów szpitala św. Ducha, kościół św. Wojciecha przy szpitalu św. Łazarza na Podwalu, kościół Bernardynek oraz kościoły i klasztory franciszkanów, bazylianów i augustianów, których peryferyjna lokalizacja zainicjowała proces formowania się zjawiska. Pośród miast polskich szczególnym przykładem jest **Kraków**, dawna stolica kraju, miasto z bogatą i wielowiekową historią, pełniące szereg funkcji administracyjnych, kulturowych, naukowych i gospodarczych, które w odróżnieniu od Lublina wykształciło IFB o klasycznym,

zwartym układzie przestrzennym. Zaczął się on formować w okresie późnego średniowiecza, a jego zasadniczy trzon wyznaczyło, podobnie jak w przypadku Lublina, zagospodarowanie o funkcjach religijnych. W pierwszej połowie XIX w. krakowski IFB został wzmocniony przez założenie parkowe Planty zrealizowane w miejscu dawnych fortyfikacji otaczających miasto. Ich początki stanowiły instalacje z okresu kościuszkowskiego rozbudowywane przez Austriaków pod koniec lat 50. XIX w., kiedy Kraków został przekształcony w twierdzę otoczoną pięciokilometrowym wałem ziemnym z zewnętrznymi szancami oraz restrykcjami budowlanymi na ich przedpolu. Umocnienia te przez wiele dziesięcioleci hamowały rozwój przestrzenny miasta i budownictwo na przedmieściach, sprzyjając formowaniu się zjawiska FB. Klasyczny IFB o dużym zasięgu przestrzennym i koncentrycznym układzie uzyskało wiele **miast pełniących w przeszłości rolę twierdzy**, jak np. Zamość czy Toruń. Szczególnie interesujący jest przykład **Torunia**, który ukazuje rolę aż dwóch systemów fortecznych – wewnętrznego i zewnętrznego – w formowaniu dwóch niezależnych stref obrzeży miejskich, odpowiednio IFB i OFB (Deptuła 2014a). Co więcej, długotrwałe ograniczenia progowe w postaci rozbudowanych umocnień miasta i wyznaczenie na ich przedpolu rejonów fortecznych wolnych od zabudowy doprowadziły do sytuacji, w której Toruń, jedno z najstarszych i najbogatszych miast Polski, wykształcił zaledwie dwie strefy FBs, podczas gdy analiza wybranych planów miast dowodzi występowania na ogół nie mniej niż trzech odrębnych FBs w ich przestrzeni. Zwraca też uwagę częsty brak klasycznego, zwartego IFB w miastach posiadających w przeszłości tylko jeden pierścień średniowiecznych fortyfikacji, jak również w ośrodkach o charakterze otwartym. Jest to w większości efektem burzliwych losów naszego kraju i skali zniszczeń spowodowanych wojnami, w pierwszej kolejności zaś potopem szwedzkim w XVII w., które zatarły ślady oryginalnego zagospodarowania FB wyznaczającego dawne obrzeża miejskie. Podobnie dużo odmienności w porównaniu z modelowymi cechami FB posiada zjawisko uformowane w przestrzeni **miast stagnujących**, które, mimo odległej genezy, z czasem utraciły swe funkcje, znaczenie w sieci osadniczej i nie osiągnęły wysokiego stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego. Przykładem może być **Tarnów**, w którym uformowany FB nie tworzy klasycznej bariery rozdzielającej strefy rezydencjonalne o różnej genezie, jak ma to miejsce w klasycznym ujęciu Conzena. W planie Tarnowa uderzający jest niemal zupełny brak IFB oraz dominacja MFB, który wyróżnia się pod względem skali oraz zasięgu przestrzennego i mimo iż wprowadza czytelny podział na dwie strefy rezydencjonalne – wewnętrzną i zewnętrzną – to charakteryzują się one zaburzoną chronologią kolejnych przyrostów tkanki miejskiej i przemieszaniem zabudowy o odmiennej genezie. Ponadto znamienne dla miast stagnujących jest to, iż wiele komponentów FB posiada układ pasmowy, nawiązujący do dawnych podziałów agrarnych.

Zgoła odmienna specyfika zjawiska FB towarzyszy **miastom przemysłowym w Polsce**, spośród których szczególne miejsce zajmuje **Łódź**, miasto o krótkiej, ale niezwykle złożonej historii, którego dynamiczny, XIX-wieczny rozwój stanowi ewenement na skalę światową. W tym przypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem FB, którego kształtowanie się, poczynawszy od XIX w., było rezultatem odgórnej organizacji przestrzeni, rozplanowanej od podstaw, jako sprawnie funkcjonujący mechanizm produkcji bazujący na trzech jednostkach sprzężonych funkcjonalnie – Nowym Mieście, osadzie lniano-bawełnianej Łódce i posiadłach wodno-fabrycznych. Towarzyszące im zagospodarowanie w postaci m.in. ogrodów sukienniczych i strefy przemysłowej utworzyło zarys IFB, wzmocniony przestrzennie w okresie Łodzi wielkoprzemysłowej przez liczne kompleksy fabryczne, wyrastające w krajobrazie miasta wraz z powiększaniem fortun wielkich kapitalistów, obejmujące często, obok fabryki, pałac właścicieli i założenie parkowe. Kolejny okres intensywnego rozwoju zjawiska FB w strukturze przestrzennej miasta miał miejsce po wojnie w warunkach ustroju komunistycznego i planowania centralnego, kiedy nastąpiła dalsza rozbudowa przemysłu włókienniczego, ale również gdy zaczął się rozwój funkcji akademickich mających odzwierciedlenie w strukturze miasta. Rozwój przestrzenny Łodzi w latach powojennych dobitnie podkreśla rolę funkcjonalizacji przestrzeni w procesie kształtowania zjawiska FB.

Podsumowując powyższe rozważania, warto zwrócić uwagę na dużą rolę, jaką odgrywają **ograniczenia progowe** w rozwoju zjawiska FB w miastach polskich. Obejmują one zarówno progi naturalne, jak i antropogeniczne, które – ograniczając swobodną ekspansję terenów zurbanizowanych – przyciągają wyspecjalizowane zagospodarowanie o ekstensywnym charakterze i przyczyniają się do formowania się FBs. Wielokrotnie podkreślane w pracy znaczenie **murów miejskich**, jako osi rozwojowej FB, w warunkach polskich wyraźnie akcentują te przykłady miast, które posiadały rozbudowane systemy forteczne, będące odzwierciedleniem ich pozycji ekonomicznej i znaczenia obronnego w systemie osadniczym kraju. Kolejne ograniczenie antropogeniczne, wykazujące silny związek przestrzenny z FB, formują **linie kolejowe**. Będąc ważnym bodźcem stymulującym rozwój gospodarczy w XIX w., linie kolejowe przyciągały ekstensywne, wyspecjalizowane zagospodarowanie, głównie o charakterze przemysłowo-składowym, i przyczyniły się do uformowania czytelnych stref funkcjonalnych, stanowiących barierę dla ekspansji zabudowy rezydencjonalnej. Ich znaczenie dla procesu formowania FB wzrosło w okresie międzywojennym, a przede wszystkim w okresie Polski Ludowej wraz z realizacją przyspieszonej industrializacji kraju. Obecnie rola linii kolejowych w formowaniu FB jest zdecydowanie mniejsza.

Spośród **naturalnych ograniczeń progowych** wpływających na proces formowania się FB w przestrzeni miast polskich podkreślić należy szczególnie

znaczenie **rzek i ich dopływów**. Rzeki od najdawniejszych czasów były czynnikiem rozwoju miast. Umożliwiały zdobywanie pokarmu, użyźniały gleby, nawadniały uprawy, ułatwiały handel i usprawniały komunikację. Stwarzały też dogodne warunki obronne. Jednocześnie wywierały niebagatelny wpływ na przestrzeń miejską oraz oddziaływały na kształt i zasięg obszarów zabudowanych. Ponadto dostarczając energii i stwarzając możliwość odprowadzania ścieków, przyciągały zagospodarowanie wymagające dostępu do wód technologicznych. Wraz z nim formowały silną barierę przestrzenną. Z czasem zaczęto też doceniać ich walory krajobrazowe, stąd nadbrzeża rzek stały się miejscem lokalizacji zagospodarowywania o charakterze rekreacyjnym, jak parki i ogrody (np. Stary Ogród w w dolinie Rzeki Mlecznej w Radomiu).

W powstawaniu FB w strukturze przestrzennej miast polskich należy podkreślić również **rolę decydentów i procesów decyzyjnych** wyższego szczebla, szczególnie widoczną w XIX w., kiedy kształtowanie stref wyspecjalizowanego zagospodarowania było rezultatem polityki władz okupacyjnych (różnej w zależności od zaborcy), oraz w okresie PRL-u, w którym kreowanie przestrzeni miast podporządkowane zostało względem ideologii komunistycznej. Co charakterystyczne i podkreślające specyfikę miast polskich, intensyfikacja procesów formowania zjawiska FB w ich strukturze miała miejsce w okresach braku suwerenności państwa polskiego.

6. FRINGE BELT W STRUKTURZE MORFOLOGICZNEJ RADOMIA

W ciągu ostatnich dziesięcioleci koncepcja FB stała się niezwykle popularna w światowych badaniach morfologicznych miast. Studia nad nią podejmowane są w wielu zagranicznych ośrodkach badawczych i potwierdzają zasadność koncepcji w odniesieniu do osiedli rozwijających się w odmiennych warunkach historyczno-politycznych i w różnej kulturze urbanistycznej. Analizy historycznego rozwoju zjawiska FB w miastach o różnej genezie, funkcji i wielkości dowodzą, że czynniki wpływające na proces jego powstawania, a zwłaszcza ograniczenia progowe oraz fluktuacje w budownictwie mieszkalnym, występują powszechnie. Na gruncie polskim koncepcja FB nie stała się jednak, jak dotąd, przedmiotem szerszego zainteresowania badaczy zajmujących się historyczną zmiennością struktur miejskich. Pomijana jest również w badaniach nad miastami prowadzonych w większości państw Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie na ogół zjawisko FB w dalszym ciągu pozostaje nierozpoznane i niezbadane. Analiza struktury morfologicznej Radomia oraz planów wybranych miast polskich, m.in. Torunia, Piotrkowa Trybunalskiego, Kalisza, Kielc, Tarnowa, wskazuje jednak na częste występowanie w ich przestrzeni stref, w ogólnym zarysie koncentrycznych, wyznaczających dawne obrzeża miejskie. Strefy te posiadają wiele cech wspólnych, głównie fizycznych, ze zjawiskiem FB w klasycznej, conzenowskiej interpretacji. Istnienie tych podobieństw, pomimo zupełnie odmiennych uwarunkowań, w jakich rozwijały się miasta polskie w porównaniu z miastami zachodnioeuropejskimi, mimo okresu zaborów, wojen, a następnie dominacji ustroju socjalistycznego w czasach Polski Ludowej i kilku dekad wrogości wobec własności prywatnej, prowokuje do głębszej analizy relacji pomiędzy procesem a formą w odmiennym kontekście polityczno-kulturowym. Podnosi potrzebę porównania dróg rozwojowych oraz specyfiki zjawiska FB uformowanego w miastach rozwijających się w sposób swobodny, stymulowany przez mechanizmy rynkowe w warunkach ustroju kapitalistycznego z FB powstałym w miastach, które doświadczyły rozwoju kontrolowanego.

Analiza wpływu ustroju politycznego na odmienności rozwojowe i strukturalne FBs stanowi jednocześnie próbę ustosunkowania się do stawianej przez niektórych badaczy hipotezy, że planowanie centralne w okresie dominacji komunistycznego modelu gospodarki mogło się przyczynić do uformowania

dobrze zdefiniowanego FB, z uwagi na panującą wówczas tendencję do strefowania funkcjonalnego przestrzeni miejskiej (Kukina 2006a; M.P. Conzen 2009; Whitehand i in. 2011).

Analizie został poddany historyczny Radom. Reprezentuje on przykład ośrodka o średniowiecznej genezie, pełniącego w różnych okresach ważne funkcje polityczne i administracyjne, którego przestrzeń jest odzwierciedleniem burzliwej historii kraju, głównie zaś polityki państw zaborczych, działań wojennych i wpływu powojennego ustroju komunistycznego.

W związku z przystąpieniem do badań nad FB w Radomiu konieczne było omówienie zróżnicowania przestrzennego miasta, wywołanego narastaniem i przeobrażeniami jego wewnętrznej struktury w historycznym procesie rozwoju. Szczegółowa analiza organizacji przestrzennej terenów miejskich pozwoliła na wskazanie i zrozumienie różnorodnych procesów zachodzących na wybranym obszarze, prowadzących w rezultacie do wykształcenia się zjawiska FB. Pod uwagę wzięto kluczowe elementy determinujące rozwój organizmów miejskich, m.in. czas trwania i warunki rozwoju historycznego, pełnioną funkcję, rozwój społeczno-ekonomiczny, administracyjny czy specyfikę środowiska naturalnego. Umożliwiło to wydzielenie zasadniczych okresów historycznych budowy i rozbudowy miasta oraz wskazanie charakterystycznych dla nich form zagospodarowania FBs, które mniej lub bardziej trwale zapisały się w jego przestrzeni.

Niniejszy rozdział stanowi próbę przeniesienia koncepcji FB na grunt krajowej urbomorfologii i ma charakter wstępnych badań nad kształtowaniem się zjawiska FB w miastach polskich. Jest rezultatem pionierskiej w warunkach rodzimych analizy zjawiska przeprowadzonej dla całego obszaru miasta w okresie jego historycznego rozwoju. Z uwagi na odmienne podstawy rozwojowe ośrodków miejskich w Polsce w porównaniu z miastami Zachodu analiza ta wymagała adaptacji ujęcia problemu badawczego. Wobec wpływu politycznych ideologii na rozwój struktur urbanistycznych, jak i braku danych pomija rolę renty gruntowej i czynników ekonomicznych podnoszonych przez J.W.R. Whitehanda. Podejmuje głównie aspekt przestrzennego wymiaru zjawiska w klasycznej interpretacji Conzena. Główny nacisk kładzie na jego rozpoznanie w przestrzeni miejskiej, analizę historycznych procesów i czynników, które doprowadziły do jego uformowania, oraz ukazanie jego specyfiki w warunkach polskich. Problematykę genezy (pochodzenia) poszczególnych komponentów FBs uwzględniono tylko w wymiarze niezbędnym dla ukazania ewolucyjnego charakteru FB, podkreślenia jego stopnia trwałości w strukturze urbanistycznej oraz uchwycenia jego najważniejszych cech na różnych etapach rozwoju miasta.

6.1. Proces kształtowania zjawiska *Fringe Belt* na tle rozwoju struktury przestrzennej miasta

Ramy analizy FB w Radomiu zostały nakreślone przez szereg atrybutów zjawiska, będących przedmiotem dotychczasowych badań w zagranicznej literaturze przedmiotu. O wyborze Radomia zadecydowały cechy miasta ogólnie uznane za sprzyjające powstawaniu zjawiska FB. Radom posiada średniowieczną genezę oraz czytelne jądro osadnicze w postaci lokacyjnego Miasta Kazimierzowskiego, co w założeniu koncepcji winno sprzyjać koncentrycznemu rozwojowi zabudowy miejskiej i formowaniu wyraźnego IFB. W jego strukturze znajdują się również przedlokacyjne obszary rdzeniowe (grodzisko Piotrówka i Stary Radom), co podnosi kwestię ich wzajemnej relacji i roli w procesie kształtowania zjawiska FB. Posiada ponadto naturalne i antropogeniczne ograniczenia progowe na drodze ekspansji terenów miejskich w postaci Rzeki Mlecznej, jej dopływów (Potok Północny, Południowy i Malczewski) i rozlewiska w południowej części miasta, a także średniowiecznych murów miejskich. Mury te, zapewniając dogodne warunki obronne, stwarzały jednocześnie barierę uniemożliwiającą swobodny rozwój przestrzenny zabudowy intramuralnej i przyciągały wyspecjalizowane ekstensywne formy zagospodarowania, inicjując tym samym proces formowania się FB w jego przestrzeni. Rolę antropogenicznej bariery w ekspansji miasta w kierunku wschodnim odegrała również linia kolejowa z 1885 r., przyczyniając się do lokalizacji w jego sąsiedztwie użytków o funkcjach przemysłowych i składowania. Rozwój gospodarczy Radomia miał ponadto charakter cykliczny – można w nim wskazać zarówno okresy wzrostu, jak i upadku koniunktury, co miało przełożenie m.in. na dynamikę ruchu budowlanego.

Jednocześnie Radom posiada wiele cech odróżniających go od przykładów miast angielskich, na kanwie których wypracowano metodologię badań nad zjawiskiem FB. Przede wszystkim Radom doświadczył obcych wpływów politycznych, które nie pozostały obojętne dla jego struktury urbanistycznej. Po trzecim rozbiorze Polski w 1795 r. został włączony do zaboru austriackiego, by następnie, po krótkim okresie przynależności do Księstwa Warszawskiego (1809–1815), stać się na 100 lat częścią Królestwa Polskiego pod berłem cara Rosji. Zmiana uwarunkowań politycznych zadecydowała o kierunkach rozwoju miasta i wpłynęła na jego specyfikę. Co więcej, o rozwoju przestrzennym miasta w dużej mierze zadecydowały działania planowe, w pierwszej połowie XIX w. zasadzające się na projektach regulacyjnych, które wyznaczały kierunki ekspansji miasta, wreszcie – na polityce planowania przestrzennego doby PRL-u, zorientowanej na funkcjonalizację zagospodarowania przestrzennego. Zatem rozwój Radomia odbywał się w większości w wyraźnych ramach określających

optymalne dla danego okresu historycznego standardy. Wyjątek stanowił czas liberalnej polityki w warunkach rozwoju stosunków kapitalistycznych, zapoczątkowany pod koniec XIX w. i trwający przez całe międzywojnie i pierwsze lata powojenne, kiedy dynamiczny wzrost demograficzny, inwestycyjny oraz przestrzenny, przy braku odpowiednich regulacji i samowoli budowlanej, doprowadził do żywiołowej urbanizacji podmiejskiej (Maj 2012; Witkowski 1967).

Ocena dostępnego materiału źródłowego. Dokonując analizy zachowanych źródeł kartograficznych Radomia, należy zauważyć, że światło na przybliżoną lokalizację dawnego zagospodarowania FB, również o średniowiecznej genezie, rzuca już najstarszy znany plan miasta z połowy XVIII w., który oprócz układu przestrzennego założenia lokacyjnego (Miasto Kazimierzowskie), zamkniętego w obrębie murów, ukazuje też przestrzeń ekstramuralną ze Starym Miastem i osadnictwem w okolicach placu przedbramnego – głównego węzła komunikacyjnego ówczesnego miasta. Kolejno identyfikacji użytków FB w przestrzeni miasta dokonano na podstawie planu regulacyjnego Radomia z 1822 r., wykonanego przez inżyniera województwa sandomierskiego, I. Ebertowskiego, który dokładnie przedstawia najważniejsze rodzaje ekstensywnego użytkowania ziemi w granicach administracyjnych miasta. Wartość naukową do badań nad zjawiskiem FB w Radomiu ma również rekonstrukcja W. Kalinowskiego (1986, s. 409), ukazująca Miasto Kazimierzowskie oraz zagospodarowanie przedmieść w 1830 r. z lokalizacją zespołów klasztornych benedyktynów i bernardynów. Do analizy porównawczej, umożliwiającej wskazanie przeobrażeń starych i delimitację nowych elementów zagospodarowania FB dla okresu zaboru, wykorzystano plan sytuacyjny Radomia z 1876 r. wykonany przez M. Smoleńskiego oraz plan Radomia z 1899 r. sporządzony przez geometrę K.I. Pauliego. Dla okresu międzywojennego dokonano analizy planów Radomia z 1919 r. autorstwa H. Kozierowskiego „podług” Pauliego oraz z 1925 r. Kolejno posłużono się planem Radomia z 1939 r. autorstwa K. Wosińskiego, mapą Radomia i okolic z 1943 r. wydaną przez okupacyjne władze wojskowe, planem miasta z 1944 r., powojennymi planami Radomia, m.in. z 1974 r., 1979 r., 1989 r., po plany z 1994 oraz 2011 r. Pomocniczo korzystano z map ewidencyjnych, współczesnych planów miast, ortofotomap i in. dostępnych na geoportalu krajowym (www.geoportal.gov.pl), zawierających aktualną informację przestrzenną.

Radom z racji swego zabytkowego układu urbanistycznego stał się przedmiotem wielu opracowań naukowych, które przybliżając rozwój przestrzenny miasta w różnych okresach historycznych, stanowiły niezbędne uzupełnienie źródeł kartograficznych. Światło na zagadnienia struktury urbanistycznej Radomia i jej ewolucji w czasie rzucają prace o charakterze zarówno ogólnym, w postaci licznych monografii, m.in. J. Lubońskiego (1907), J. Jędrzejewicza

(1961), S. Witkowskiego (1985), jak i bardziej szczegółowym, poświęcone *stricto* zagadnieniom urbanistyki i architektury. Niezwykle cennych informacji z zakresu rozwoju przestrzennego Radomia w ujęciu historycznym dostarczyła praca S. Witkowskiego pt. *Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia* (1967). Zaprezentowana w niej szczegółowa charakterystyka społeczno-gospodarcza, przestrzenna i funkcjonalna dała holistyczny obraz miasta oraz przeobrażeń, jakim podlegało ono w czasie. Ułatwiła rozpoznanie form zagospodarowania FB w planie miasta, ukazała ich specyfikę i zależności leżące u podstaw kształtowania się struktury urbanistycznej Radomia. Ważnych informacji z zakresu jego rozwoju przestrzennego dostarczyły również prace W. Kalinowskiego, m.in. *Studium historyczne rozwoju układu przestrzennego Radomia* (1953), *Rozbudowa Radomia w latach 1815–1830* (1955), oraz opracowania *Urbanistyka i architektura Radomia* (1979) i *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce* (1986) pod jego redakcją. Zawierają one cenny materiał dokumentacyjny oraz wytyczne konserwatorskie dotyczące zabytkowej części miasta oraz szczegółowo ukazują rozwój przestrzenny miasta, jego regulacje i zabudowę. Uzupełnienie i kontynuację zagadnień w nich poruszanych stanowi praca E. Maj pt. *Radom w półwieczu 1960–2010. Rozwój przestrzenny z 2012 r.*

Ogólna charakterystyka miasta

Radom położony jest w centralno-wschodniej Polsce, nad Rzeką Mleczną, w województwie mazowieckim, historycznie w północnej części Małopolski. Należy do najstarszych osad miejskich w Polsce. Jego początki wiążą się z wczesnośredniowiecznym grodziskiem broniącym wschodnich rubieży państwa polskiego. Rozwój właściwego miasta zapoczątkowała lokacja Nowego Radomia w połowie XIV w. (Miasto Kazimierzowskie). Radom w okresie swego istnienia odgrywał doniosłą rolę w dziejach politycznych, gospodarczych i kulturalnych Polski. Połączony siecią drogową z innymi dzielnicami, stanowił ważny punkt na szlakach handlowych, zajmował też ważną pozycję w ówczesnym systemie obronnym kraju. Zmienne były jednak jego losy. W XVII w. doświadczony klęskami i najazdem wojsk szwedzkich utracił swoją dawną pozycję. Ponownie rozkwitł w Królestwie Kongresowym, by wreszcie, poprzez szybką i dość chaotyczną rozbudowę w okresie zaborów oraz industrializacji, wejść na drogę dynamicznego i planowego rozwoju przestrzennego i gospodarczego w okresie powojennym.

Ponad 1000-letnie dzieje Radomia pozostawiły po sobie w układzie przestrzennym miasta trwałe ślady, świadczące o jego rozwoju i roli, jaką odgrywał w regionie. Wczesnośredniowieczny Stary Radom pełnił funkcję grodu

kasztelańskiego. Nowe Miasto, założone w połowie XIV w. przez Kazimierza Wielkiego, stanowiło ważną rezydencję królewską, miejsce zjazdów, sejmów i spotkań wagi państwowej. W 1613 r. na 150 lat Radom stał się siedzibą Koronnego Trybunału Skarbowego. Również w okresie zaborów pełnił ważne funkcje administracyjne, będąc kolejno stolicą Cyркуlu Galicji Zachodniej, stolicą departamentu Księstwa Warszawskiego, stolicą województwa sandomierskiego Królestwa Polskiego oraz stolicą guberni radomskiej. W ślad za funkcją administracyjną rozwijały się rzemiosło usługowe oraz handel, a od połowy XIX w. przemysł, który w szczytową fazę rozwoju wszedł w XX w., kiedy Radom znalazł się w obszarze Centralnego Okręgu Przemysłowego utworzonego po pierwszej wojnie światowej. Wpłynęło to znacząco na rozwój gospodarczy miasta. W Radomiu funkcjonowała m.in. najnowocześniejsza w Polsce Państwowa Wytwórnia Broni oraz fabryki Polskiego Monopolu Tytoniowego. Swoją fabrykę otworzył tu też znany szwedzki producent telefonów Ericsson. Mimo zniszczeń wojennych, spowodowanych drugą wojną światową, przemysł odgrywał istotną rolę w rozwoju Radomia przez cały okres Polski Ludowej. W latach 90. XX w., w warunkach transformacji, wiele zakładów państwowych, niepotrafiących sprostać wymogom wolnego rynku, zlikwidowano.

Współczesne granice administracyjne Radomia obejmują obszar 112 km², a miasto liczy 212 230 mieszkańców (stan na 2019 r.)¹. Jest obecnie siedzibą wielu instytucji o znaczeniu regionalnym oraz organizatorem międzynarodowych pokazów lotniczych Radom Air Show. Posiada bogatą ofertę edukacyjną. Funkcjonuje w nim jedna państwowa uczelnia wyższa – Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny im. Kazimierza Pułaskiego (dawna Politechnika Radomska), wydziały zamiejscowe Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz szereg uczelni niepublicznych. Rozwój gospodarki miasta opiera się na potencjale małych i średnich przedsiębiorstw.

Rozwój struktury morfologicznej Radomia

Struktura morfologiczna Radomia jest rezultatem wielowiekowej działalności osadniczej na obszarze miasta i charakteryzuje się występowaniem zachowanych i doskonale czytelnych stadiów historycznego rozwoju miasta, poczynwszy od osady wczesnośredniowiecznej aż do osiedli współczesnych. Radom wykształcił zatem wyraźne jednostki morfogenetyczne związane z kolejnymi fazami rozwoju osadnictwa: jądro przedlokacyjne (grodzisko Piotrówka i wczesnośredniowieczne Stare Miasto), średniowieczne miasto

¹ Liczba ludności na podstawie danych GUS-u.

lokacyjne (Miasto Kazimierzowskie), przedmieścia – Lubelskie i Warszawskie – uregulowane i zabudowane do połowy XIX w., oraz dawne wsie i osiedla mieszkaniowe z XX w. Z tego względu zespół urbanistyczno-architektoniczny Radomia ma niezwykle dużą wartość historyczną. Co więcej, jego rozwój stanowi w pewnym sensie syntezę rozwoju większości miast polskich (Kalinowski 1986, s. 410). Jak pisze S. Witkowski, „zaobserwowane prawidłowości w rozwoju poszczególnych jednostek przestrzennych Radomia znajdują potwierdzenie w przykładach innych miast rozwijających się w podobnych warunkach społeczno-gospodarczych” (Witkowski 1967, s. 151).

Zasadniczy trzon układu sieci drogowej Radomia, który zdecydował o przyszłych kierunkach rozwoju miasta, wykształcił się w pierwszej połowie XIX w. w rezultacie regulacji realizowanej przez władze zaborcze według planu z 1822 r. W konsekwencji tego przedsięwzięcia wyznaczano nowe centrum miasta – ul. Lubelską, stanowiącą jego reprezentacyjną oś, której podstawowe punkty skrajne wyznaczały: od zachodu plac przedbramny, usytuowany przed Bramą Lubelską Miasta Kazimierzowskiego, od wschodu zaś reprezentacyjny budynek siedziby władz wojewódzkich. Pozostałe drogi prowadzące do miasta zostały wyprostowane, a na ich krańcach zlokalizowano inwestycje mające podnieść ich atrakcyjność, m.in. stajnie wojskowe, szpital i ogród spacerowy, inicjujące formowanie XIX-wiecznego FB. Nowy układ drogowy wyznaczył kierunki rozwoju przedmieść na przeszło 130 lat, do czasu wprowadzenia zmian układu miejskiej sieci komunikacyjnej w latach 1954–1958 (Witkowski 1967). Jakościową zmianę dla funkcjonowania Radomia przyniosła budowa linii kolejowej dęblińsko-dąbrowskiej, otwartej w 1885 r. Jej przebieg we wschodniej części miasta utworzył barierę rozwojową, która do okresu międzywojennego powstrzymywała przestrzenny rozwój zabudowy mieszkalnej, stwarzając jednocześnie sprzyjające warunki do lokalizacji w jej sąsiedztwie, zwłaszcza w okolicach dworca, zagospodarowania FB o przemysłowo-składowym charakterze.

Kształtowanie się struktury przestrzennej Radomia odbywało się w okresach jego historycznego rozwoju, a kolejne nawarstwienia historyczne decydowały o jego obecnym układzie i funkcjach. Szczegółowa analiza rozwoju miasta umożliwiła **wydzielenie okresów morfologicznych**, które odegrały kluczową rolę w kształtowaniu jego struktury urbanistycznej oraz, z różnym natężeniem, sprzyjały powstawaniu charakterystycznych form zagospodarowania FB. Należą do nich: **osadnictwo średniowieczne, okres zaboru rosyjskiego, okres międzywojenny, okres powojenny od 1945 r. (okres komunizmu), okres współczesny od 1989 r.** Każdy z wymienionych znajduje odzwierciedlenie w specyficznej strukturze społeczno-gospodarczej miasta oraz określonej tendencji rozwoju jego układu urbanistycznego.

Średniowiecze to przede wszystkim czas kształtowania się zasadniczej struktury przestrzennej miasta w postaci ufortyfikowanego zespołu staromiejskiego z połowy XIV w., wokół którego powstały wczesne formy zagospodarowania FB, zdominowane przez funkcje religijne i produkcyjne.

Okres zaboru rosyjskiego wiązał się z rozbudową miasta i nowoczesnymi przeobrażeniami jego struktury przestrzennej w następstwie rozwoju kolei, industrializacji i polityki władz zaborczych. Doszło do likwidacji fortyfikacji miejskich, rozszerzenia granic administracyjnych miasta, rozwoju przedmieść z zabudową czynszową oraz intensyfikacji wielkoskalowych i heterogenicznych elementów FB, głównie o wojskowym i instytucjonalnym charakterze.

Z kolei okres międzywojenny to czas dynamicznych przeobrażeń funkcjonalnych miasta z ośrodka administracyjnego w przemysłowy w rezultacie polityki rządu oraz rozbudowy infrastruktury komunalnej, a także żywiłowej parcelacji, spekulacji gruntami i rozwoju zespołów zabudowy jednorodzinnej. Ówczesny FB formowały głównie przemysłowe formy ekstensywnego zagospodarowania.

Kolejny okres morfologiczny otworzyła urbanizacja powojenna, związana z rozpowszechnieniem nowego typu zabudowy mieszkaniowej – zabudowy osiedlowej. Był to czas rozszerzenia granic administracyjnych miasta, wypełniania zabudową wolnych przestrzeni i dalszej rozbudowy przedmieść. W strefie obrzeży miejskich powstawało głównie zagospodarowanie przemysłowo-składowe, komunalne, instytucjonalne i rekreacyjne, będące efektem polityki przestrzennego planowania w PRL.

Transformacja ustrojowa przyniosła powrót stosunków kapitalistycznych w gospodarce gruntami i wiązała się z rozwojem zespołów zabudowy jednorodzinnej na obrzeżach miasta oraz wypełnianiem luk pośród istniejącej zabudowy. Peryferia miejskie stopniowo przejmowane były przez wyspecjalizowane zagospodarowanie FB, m.in. zakłady produkcyjne (np. specjalna strefa ekonomiczna) oraz użyteczności publicznej (np. składowiska odpadów, oczyszczalnie ścieków).

Proces i czynniki rozwoju FB w Radomiu

Czynnikiem sprzyjającym powstawaniu zjawiska FB w przestrzeni miasta są w pierwszej kolejności ograniczenia progowe, zarówno naturalne, jak i antropogeniczne, uniemożliwiające swobodną ekspansję terenów zurbanizowanych. Do ograniczeń naturalnych w rozwoju przestrzennym Radomia należy zaliczyć przede wszystkim zabagnione tereny doliny Rzeki Mlecznej. Ograniczenie to, zapewniając w średniowieczu dogodne warunki obronne dla grodu kasztelańskiego, uformowało zarazem barierę, która przez kolejne

stulecia powstrzymywała rozwój zabudowy w kierunku zachodnim i południowym, przyciągając jednocześnie pierwsze formy zagospodarowania FB. Rolę progę rozwojowego odgrywały też w późniejszych okresach dopływy Rzeki Mlecznej, mianowicie Potok Północny, Potok Południowy (zasilający niegdyś fosę Miasta Kazimierzowskiego, obecnie niemal w całości skanalizowany) i Potok Malczewski.

Drugą grupę czynników mających niebagatelny wpływ na kierunki kształtowania struktury urbanistycznej miasta tworzą antropogeniczne ograniczenia progowe, spośród których do najstarszych należą średniowieczne mury miejskie. Budowa ufortyfikowanego Miasta Kazimierzowskiego, mająca na celu umocnienie militarne kraju (radomska twierdza była najbardziej wysuniętym na północ punktem obronnym ziemi sandomierskiej), otworzyła nowy etap w historii rozwoju miasta. System fortyfikacji obronnych Radomia, wzmocniony basztami i otoczony fosą, wzniesiony został w XIV w. Do miasta prowadziły trzy bramy: Lubelska na wschodzie, Piotrkowska na zachodzie i Iłżecka (Krakowska) na południu. Mury miejskie szczelnie otoczyły średniowieczne miasto lokacyjne o powierzchni ok. 9 ha, z prostokątnym rynkiem, regularnym układem ulic oraz dominantą w postaci zamku obronnego, tworzącego wraz z kościołem św. Jana ufortyfikowany zespół, odgrodzony od miasta murami (Witkowski 1967, s. 47). W XV w., wobec rozwoju miasta przy jednoczesnym braku wolnych przestrzeni dla lokalizacji obiektów użyteczności publicznej w obrębie murów, zabudowa miejska przekroczyła ich linię. Pierwszym zagospodarowaniem średniowiecznego ekstramuralnego FB, powiązaniem z oddziaływaniem murów miejskich i będącym rezultatem sił odśrodkowych miasta, były, nieistniejące już, łaźnia za Bramą Lubelską oraz budynki szpitalne i kościół św. Ducha (1433–1791) za Bramą Piotrkowską, przy Grobli Mlecznej. Z kolei w 1468 r., na południe od placu przedbramnego, stanowiącego w średniowieczu ważny węzeł komunikacyjny (tu zbiegały się drogi z Iłży, Lublina, Koźlenic i Warki), wzniesiony został kościół św. Katarzyny i klasztor Bernardynów (zachowany do dziś), a w latach 1617–1628, w północnej pierzei placu, kościół pw. Świętej Trójcy i klasztor Benedyktynów. Poza murami miejskimi, również ze względów sanitarnych, zlokalizowany został cmentarz parafialny, przy zbiegu obecnej ul. Żeromskiego i ul. Traugutta. Średniowieczny FB uzupełniały w owym czasie także obiekty produkcyjne, lokalizowane w części ekstramuralnej głównie z uwagi na profil produkcji, m.in. cegielnia, wapiennik i młyny (dwa na Rzece Mlecznej) (Jędrzejewicz 1961, Witkowski 1967, 1985).

Wraz z XVII i XVIII w. nastąpił upadek Radomia spowodowany zarazą morową (1622–1623), pożarami (m.in. w 1628 r.) oraz najazdem wojsk szwedzkich w 1655 r. Miasto uległo znacznej agraryzacji i utraciło swe dotychczasowe znaczenie obronne, administracyjne i handlowe, stając się do

końca XVIII w. jedynie lokalnym ośrodkiem handlowo-usługowym z określonym zapleczem osiedli wiejskich (Jędrzejewicz 1961). Niemniej w latach 1613–1764 Radom pełnił funkcję siedziby Trybunału Skarbowego, co wpłynęło na pojawienie się na terenie zespołu staromiejskiego budowli renesansowych i barokowych, natomiast w strefie obrzeży dworów podmiejskich, zlokalizowanych głównie wzdłuż dróg prowadzących do miasta. Ponownie na arenę dziejową Radom wszedł jednak dopiero za panowania Stanisława Augusta. W 1784 r. na terenie Miasta Kazimierzowskiego powstało Kolegium Pijarów, a w 1787 r. powołano Komisję Dobrego Porządku, mającą za zadanie rozbudowę i uporządkowanie miasta. Okres nowożytny nie wyróżnił się jednak pod względem skali wyspecjalizowanych form zagospodarowania FB, a te, które usytuowały się w strefie ówczesnych obrzeży miejskich, nie przetrwały do czasów dzisiejszych.

Po trzecim rozbiore Polski w 1795 r. Radom znalazł się w granicach zaboru austriackiego. Stał się wówczas siedzibą nowo utworzonej jednostki administracyjnej – cyrkułu – a wraz z wkroczeniem Austriaków – stałego garnizonu wojskowego. Wyzwolenie spod okupacji austriackiej nastąpiło w 1808 r., kiedy Radom został włączony do Wielkiego Księstwa Warszawskiego. Jednak już z początkiem 1813 r. znalazł się pod okupacją wojsk carskich (Witkowski 1985). Ukonstytuowanie się Królestwa Polskiego pod berłem cara Rosji w 1815 r. zapoczątkowało ważny etap rozwoju gospodarczego i przestrzennego Radomia. Miasto otrzymało nowe funkcje administracyjne – stało się siedzibą władz województwa sandomierskiego, a następnie władz gubernialnych, co przeobraziło je w ożywiony ośrodek administracyjno-handlowy. Towarzyszył temu dynamiczny wzrost ludności, której liczba przez stulecie powiększyła się prawie dwudziestokrotnie (z 2 550 w 1810 r. do 48 934 w 1910 r.) (Witkowski 1967, s. 57–58). Równolegle przeobrażeniom podlegała przestrzeń Radomia. W pierwszej kolejności w latach 1816–1817 dokonano rozbiórki murów obronnych, które z uwagi na rozwój techniki wojennej od XVI w. nie przedstawiały już żadnej wartości. Dalszym zmianom struktury urbanistycznej sprzyjała protekcyjna polityka rządu Królestwa, realizowana w odniesieniu do wojewódzkich miast stołecznych. W rezultacie planowej działalności władz państwowych, a zwłaszcza powołanej w 1820 r. Komisji Miast, rozpoczęto akcję regulacji i porządkowania zabudowy osiedli miejskich, głównie zaś stolic województw i obwodów oraz ośrodków przemysłu włókienniczego. Plan regulacji i rozbudowy Radomia autorstwa J. Sadkowskiego został zatwierdzony w 1822 r., a jego głównymi elementami była integracja miasta lokacyjnego, Starego Miasta i przedmieść w jednolity organizm miejski, uregulowanie sieci dróg dojazdowych do miasta oraz ulic w jego obrębie, wytyczenie nowych terenów pod zabudowę oraz osuszenie cieków Rzeki Mlecznej, Potoku Południowego

wraz ze stawem Łodwigowskiego i dawnych fos miejskich (Witkowski 1985). Plan regulacyjny z 1822 r. skierował rozwój Radomia w kierunku wschodnim, na grunty mieszczan radomskich i wsi Dzierzków, rozciągające się wzdłuż drogi lubelskiej (ul. Żeromskiego), czyniąc z niej nowe centrum miasta. W ramach planu regulacji na terenach średniowiecznej fosi wzniesiono ponadto ulice o charakterze spacerowym – ul. Spacerową (ob. Reja) i ul. Wałową. Przez przeszło 100 lat rozwój przestrzenny śródmieścia następował przez przedłużanie i rozwinięcie układu sieci ulicznej planu regulacyjnego z 1822 r., zwłaszcza w kierunku wschodnim (Jędrzejewicz 1961; Witkowski 1967).

W XIX w., równoległe z rozwojem gospodarczym i przestrzennym miasta, w następstwie pełnionej funkcji administracyjnej oraz w rezultacie realizacji planu regulacji obrzeża Radomia zaczęły być zajmowane przez ekstensywne formy zagospodarowania FB, w pierwszej kolejności przemysłowe. Od początku XIX w. w strefie obrzeży miejskich powstały pierwsze zakłady przemysłu garbarskiego, m.in. F. Schniersteina (1819 r.), L. Karscha (1831 r.) oraz T. Karscha i F. Wickenhagena (1866 r.), stanowiące ważną siłę wzrostu miasta. Ich peryferyjna lokalizacja wynikała głównie z potrzeby dostępu do zasobów wody technologicznej, możliwości odprowadzenia ścieków oraz sąsiedztwa potężnych lasów dostarczających niezbędny surowiec drzewny. Stąd ówczesne garbarnie zakładano głównie w pobliżu Rzeki Mlecznej i jej dopływów, zwłaszcza Potoku Południowego. Ważnym czynnikiem lokalizacji garbarni było również sąsiedztwo rzeźni miejskich, dostarczających odpowiedniej ilości skór. Uciążliwość ich profilu produkcji także wpływała na lokalizację przemysłu garbarskiego na terenach FB. W Radomiu względy sanitarne stały się przedmiotem troski władz miejskich w 1854 r., kiedy z uwagi na zanieczyszczenie wód dokonano likwidacji kilku zakładów garbarskich na Potoku Południowym. Niestety, osłabienie nadzoru sanitarnego przed pierwszą wojną światową i w okresie międzywojennym doprowadziło do powstania wielu wadliwych oraz uciążliwych lokalizacji garbarni, zwłaszcza na Glinicach i na Młodzianowie.

Jak już wspomniano, rozwojowi przemysłu w Radomiu sprzyjała polityka władz. Już za czasów Księstwa Warszawskiego wprowadzono ulgi podatkowe, m.in. wobec garbarń. Politykę wspierania przemysłu kontynuował rząd Królestwa Polskiego, otaczając protekcją fabrykantów napływających m.in. z zaboru pruskiego. Władze lokalne również zachęcały przemysłowców do osiedlania się w Radomiu. Jednakże zasadnicze zmiany dla przemysłu przyniosła dopiero industrializacja drugiej połowy XIX w., która zadecydowała o dynamicznym wzroście gospodarczym, ludnościowym i przestrzennym miasta. Pierwszorzędną rolę w tym zakresie odegrał rozwój nowoczesnych środków komunikacji, zwłaszcza kolei żelaznej. W 1885 r. zostało uruchomione pierwsze połączenie kolejowe Dęblin–Dąbrowa Górnicza przez Radom. Budowa linii kolejowej

w wschodniej części miasta utworzyła ważne ograniczenie progowe dla zabudowy mieszkalnej, a jednocześnie zadecydowała o szybkim rozwoju przemysłu o zróżnicowanym profilu produkcyjnym – m.in. odlewniczego (fabryki przy ul. Giserskiej, Średniej, Gieryczewskiej, Dolnej i Struga), szklarskiego (fabryka wyrobów fajansowych w miejscu dawnej garbarni Schniersteina nad Rzeką Mleczną, huta szkła Radom przy ul. Dzierżyńskiego, huta Gieryczów na Prędocinku) czy materiałów ogniotrwałych – który często, z uwagi na uciążliwość produkcji, lokalizowano w pewnej odległości od zwartej zabudowy miasta. Z kolei w 1887 r. na południowo-wschodnich peryferiach miasta (Glinice), na linii kolejowej Dęblin–Dąbrowa Górnicza, założono duże Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego. Lokalizacja większości nowych zakładów nie była przypadkowa. Wznoszone najczęściej w pobliżu stacji kolejowej tudzież wzdłuż linii kolejowej, gdzie istniała możliwość łatwego doprowadzenia bocznicy kolejowej, utworzyły zwarte FB o charakterze przemysłowym i składowym, m.in. na Borkach, Żakowicach, Glinicach i Młodzianowie (Witkowski 1967). W drugiej połowie XIX w. na obrzeżach miasta powstały także nowe garbarnie, m.in. zakład J. Martofla na Glinicach (1881 r.), nowa garbarnia T. Karscha na Nowym Świecie (1885 r.), zakład W. Fröhlicha na Zamłyniu (1886 r.), S. Adlera na Żakowicach (1889 r.), J. Borkowskiego na Zamłyniu (1894 r.) oraz M. Tancera na Glinicach (1894 r.), a także młyny parowe, browary, zakład wyrobów szamotowych, liczne wytwórnie maszyn rolniczych i in. W końcu XIX w., w okresie ożywionej rozbudowy miasta, nastąpił również dynamiczny rozwój cegielni, lokalizowanych peryferyjnie przeważnie na terenach większej własności gruntów, folwarków oraz na gruntach wykupionych z folwarków przez przemysłowców. Powstały wówczas cegielnie, m.in. T. Karscha, F. Wickenhagena, S. Adlera, M. Gierycza (Witkowski 1967, 1985).

XIX-wieczne zagospodarowanie FB o charakterze przemysłowym stosunkowo trwale zapisało się w przestrzeni miasta. Z czasem przyciągało nowe inwestycje o zbliżonym profilu produkcji, co wzmocniło odrębność tej strefy względem otaczających terenów. Oprócz przemysłu na obrzeżach miejskich XIX-wiecznego Radomia lokalizowano także, zgodnie z wytycznymi planu regulacji, inwestycje władz rządowych i miejskich, powiększając istniejący FB o zagospodarowanie instytucjonalne, odpowiadające potrzebom administracyjnym oraz kulturalnym miasta. Wzniesiono wówczas gmach siedziby Komisji Wojewódzkiej (1825–1827) (następnie rządu gubernialnego, po wojnie zaś Prezydium Miejskiej Rady Narodowej), sądu, Resursy Obywatelskiej, gmachy banków oraz siedzibę Towarzystwa Dobroczynności. Z kolei inwestycją, która podniosła walory estetyczne miasta i stworzyła strefę wypoczynku dla jego mieszkańców, było urządzenie w pierwszej połowie XIX w., jednego z pierwszych w Polsce, publicznego ogrodu spacerowego (park Stary Ogród). Ogród ten został założony

przy wjeździe od strony Kielc, w miejscu dawnego zagospodarowania FB, na gruntach średniowiecznego szpitala św. Ducha. I choć doszło w tym miejscu do zmiany funkcji, to ekstensywny charakter sposobu użytkowania FB utrzymał się, podkreślając trwałość zjawiska w strukturze miasta.

Po powstaniu styczniowym (1863/1864) zapanował w kraju ze strony władz carskich ucisk polityczny, kulturalny i gospodarczy, który odbił się niekorzystnie na ruchu budowlanym i osłabił rozwój miasta. Do jedynych niemal inwestycji tego okresu należało założenie w latach 60. XIX w. – na wschodnich obrzeżach miasta, przed gmachem gubernatorstwa – drugiego publicznego ogrodu spacerowego o powierzchni 7 ha (Nowy Ogród, obecny park Kościuszki) (Jędrzejewicz 1961). Zagospodarowanie to uformowało trwały element FB. W niewielkiej odległości od niego, w kierunku północnym, w sąsiedztwie Potoku Północnego, założono natomiast szkołę leśną i roślin ozdobnych na potrzeby Radomia i okolic, co przyczyniło się do utrwalenia zjawiska w tej części miasta. W latach 70. XX w., na terenie szkoły utworzono park Leśniczówka – to nowe zagospodarowanie utrwaliło ekstensywny charakter FB i podkreśliło odrębność tego obszaru w planie miasta.

Okres Królestwa Polskiego zapisał się w strukturze urbanistycznej Radomia również realizacją inwestycji o charakterze wojskowym (budową koszar, poligonów i placów ćwiczeń dla stałego garnizonu wojskowego) na obszarze ówczesnych peryferii (Witkowski 1967, s. 68). Zagospodarowanie wojskowe uformowało w przestrzeni miasta czytelny FB obejmujący m.in. stajnie artylerii konnej i plac ćwiczeń dla wojska urządzony na wzór Pola Marsowego, zlokalizowane przy trakcie warszawskim, koszary na Zamłyniu (przebudowane na cele mieszkaniowe – przykład recesji FB), koszary artyleryjskie (później zniesione, obecnie skwer u zbiegu ul. Malczewskiego i ul. Wernera), stajnie wojskowe przy wjeździe od strony Krakowa przy ul. Malczewskiego (w okresie międzywojennym siedziba straży pożarnej) oraz plac ćwiczeń przy tej samej ulicy (obecnie teren szpitala – kolejny przykład zastąpienia dawnego zagospodarowania FB nowym, o cechach typowych dla zjawiska). W drugiej połowie XIX w. władze rosyjskie rozbudowały zespoły koszarowe na Obozisku (ok. 60 ha), które jednak w latach powojennych, po przekazaniu miastu, zostały przeznaczone pod budowę nowoczesnego Osiedla XV-lecia i utraciły pierwotny charakter FB. Natomiast w 1879 r. tereny położone na północ od miasta, stanowiące uposażenie probostwa radomskiego, zostały przekazane wojsku pod budowę koszar i poligonu ćwiczeń. Inwestycja ta uformowała czytelną barierę powstrzymującą rozwój miasta w kierunku północnym na niemal 80 lat (Jędrzejewicz 1961, s. 53; Witkowski 1985, s. 120).

Do wyspecjalizowanego zagospodarowania XIX-wiecznego FB w Radomiu należy zaliczyć również kompleksy szpitalne i szkolne, wznoszone na

peryferiach terenów zurbanizowanych. Trzeba jednak podkreślić, że w zaborze rosyjskim administracja państwowa nie poświęcała zbytnej uwagi zagadnieniom służby zdrowia oraz, w odróżnieniu od zaboru pruskiego, nie popierała budowy szkół (Jędrzejewicz 1961). Z tego względu, mając na uwadze niekorzystny stan sanitarny miasta i częste epidemie wśród mieszkańców, budowy i utrzymania szpitali miejskich podjęły się polskie i żydowskie towarzystwa dobroczynności. Pierwszy szpital w Radomiu wybudowano w 1829 r. przy ul. Nowy Świat (ob. Limanowskiego). W 1844 r., wobec zwiększających się potrzeb, rozpoczęto budowę nowego szpitala św. Aleksandra, a w 1851 r. św. Kazimierza przy ul. Warszawskiej (ob. Malczewskiego, teraz mieści się tu hotel Aviator). Szpital wyznaniowy dla ludności żydowskiej został urządzony w 1851 r. w gmachu Rady Opiekuńczej Żydowskiej przy obecnej ul. Limanowskiego. Natomiast w zakresie szkolnictwa jedyny okazały budynek szkolny wybudowano w 1902 r. przy ul. Wysokiej (ob. 1 Maja) dla miejskiej szkoły rzemieślniczej (ob. Zespół Szkół Samochodowych w Radomiu) (Jędrzejewicz 1961).

W okresie zaborów nie podjęto także szeroko zakrojonych przedsięwzięć komunalnych, które wpłynęłyby korzystnie na sytuację sanitarną miasta. Spośród nielicznych inwestycji warto wymienić elektrownię uruchomioną w 1901 r., pierwszą w Królestwie Polskim, rozbudowaną w okresie międzywojennym. Zlokalizowana na południowych obrzeżach miasta, przy obecnej ul. Kopernika, mieści obecnie Mazowieckie Centrum Sztuki Współczesnej.

XIX-wieczny FB Radomia współtworzyły również cmentarze. Wiele spośród dawnych miejsc pochówku, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie kościołów: św. Jana, św. Wacława, św. Leonarda i św. Ducha, zniesiono w 1782 r. w związku z zarządzeniem zakazującym grzebania zmarłych w obrębie miasta. Z kolei stary cmentarz parafialny, który ze względów sanitarnych zlokalizowano poza murami miejskimi u zbiegu ul. Żeromskiego i ul. Traugutta, w 1790 r. przeniesiono na teren dawnego grodziska przy kościele św. Piotra (Piotrówka), gdzie istniał do 1813 r. W tym samym roku, przy szosie starokrakowskiej (obecnie ul. Limanowskiego) założono nowy cmentarz miejski, funkcjonujący do dziś. Natomiast w 1831 r., na wschodnich obrzeżach miasta, gruntach wsi Gołębiów, urządzono cmentarz epidemiczny dla ludności żydowskiej, przekształcony z czasem w grzebalny (ob. ul. Towarowa). W 1989 r. cmentarz ten został wpisany do rejestru zabytków (Witkowski 1985).

Wiek XIX całościowo zmienił dotychczasowy obraz Radomia. Realizacja szeroko zakrojonego programu inwestycyjnego, a następnie dynamiczny rozwój miasta w warunkach industrializacji i stosunków kapitalistycznych przekształciły miasteczko o zabudowie drewnianej w stolicę województwa o murowanej, klasycystycznej zabudowie z licznymi budynkami publicznymi (Witkowski 1985). Wspomniane już reprezentacyjne inwestycje, zlokalizowane w strefie

FB przy głównych arteriach wlotowych do miasta – jak gmach Komisji Województwa Sandomierskiego z ogrodem spacerowym przy ul. Lubelskiej, koszary artyleryjskie przy ul. Warszawskiej, ogród spacerowy i stajnie wojskowe przy arterii piotrkowskiej, szpital przy arterii krakowskiej – wyznaczyły kierunki rozwojowe miasta i nadały mu odpowiednią skalę (Jędrzejewicz 1961, s. 58). Zabudowa miejska zaczęła ciążyć w ich kierunku, aktywizując tereny dotychczas nieurbanizowane i wpływając na szybki koncentryczny rozwój miasta, zwłaszcza pod koniec XIX w. W pierwszej kolejności wypełniły się zabudową tereny na południe od historycznej osi kompozycyjnej miasta, biegnącej od grodziska Piotrówka przez Stare Miasto, Nowe Miasto (Kazimierzowskie) i klasycystyczną zabudowę ul. Lubelskiej (ob. Żeromskiego). Następnie – już w XX w. – zabudowa miejska wkroczyła na tereny północne, blokowane dotychczas przez wielohektarowy zespół koszarowy (obecnie na jego terenie znajduje się zespół handlowo-usługowy z osiedlem mieszkaniowym Słoneczne Centrum). W ten sposób jeszcze w XIX w. utworzyły się nowe, poprzeczne osie kompozycyjne (m.in. wzdłuż obecnej ul. Piłsudskiego oraz założenia parkowego Nowy Ogród – obecnie park Kościuszki).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy podkreślić, że do wybuchu pierwszej wojny światowej zabudowa mieszkalna w zasadzie nie przekroczyła linii głównych ograniczeń progowych miasta w postaci zabagnionej doliny Rzeki Mlecznej i jej dopływu – Potoku Północnego – otaczających miasto od zachodu i północy, oraz przebiegu linii kolejowej od wschodu i jej bocznicy od południa. W ich sąsiedztwie, na skutek lokalizacji ekstensywnych form zagospodarowania, wykształcił się zasadniczy trzon XIX-wiecznego FB, formując barierę dla wznowionej ekspansji zabudowy mieszkalnej. Od północy obrzeża miejskie zostały zajęte przez założenie Starego Ogrodu, tereny produkcyjne i wojskowe (koszary). Od wschodu strefę FB utworzyło zagospodarowanie instytucjonalne (z najważniejszym gmachem Komisji Województwa w otoczeniu założenia parkowego Nowy Ogród oraz szkółką leśną założoną w sąsiedztwie Potoku Północnego), którego przedłużenie w kierunku południowym i wschodnim stanowił kompleks zabudowy przemysłowo-składowej (m.in. z Zakładami Naprawczymi Taboru Kolejowego). Przemysłowy charakter uzyskał także południowo-zachodni fragment FB, wzmocniony poprzez lokalizację w jego sąsiedztwie cmentarza komunalnego przy ul. Limanowskiego.

Po wojnie ruch budowlany zupełnie zamarł. Radom przestał pełnić funkcję ośrodka administracyjnego, a siedzibę władz wojewódzkich przeniesiono do Kielc. Niemniej w latach 20. XX w., z uwagi na dogodne położenie w centralnej części Polski, Radom wraz z sąsiednimi miastami (Skarżysko, Starachowice, Pionki) wyznaczono pod realizację koncepcji „trójkąta bezpieczeństwa” państwowego przemysłu zbrojeniowego. Pod koniec lat 30. XX w. włączony został

ponadto do Centralnego Okręgu Przemysłowego. W konsekwencji w Radomiu powstało wiele nowoczesnych zakładów przemysłowych, m.in. zakłady zbrojeniowe – Państwowa Wytwórnia Broni (po wojnie – Zakłady Metalowe im. gen. Waltera, w latach 90. XX w. przemianowane na Zakłady Mechaniczne Łuczniczka) z przyzakładowym osiedlem oraz pracowniczym ogrodem działkowym w dzielnicy Ustronie, fabryka masek przeciwgazowych, wytwórnia papierosów, Radomska Wytwórnia Telefonów, zakłady mięsne, fabryka obuwia Bata i in. Inwestycje te, przyciągając kolejne, głównie z branży metalowej, w szybkim tempie przekształciły Radom z ośrodka administracyjnego w przemysłowy. Budowa infrastruktury komunalnej (wodociągu, kanalizacji, gazu), przeprowadzona w latach 1926–1928, dodatkowo zwiększyła atrakcyjność miasta dla przemysłu. Nowe zakłady lokalizowane w większości na peryferiach miasta, w sąsiedztwie zakładów już istniejących, powiększyły zasięg ówczesnego FB i wzmocniły jego charakter. Podobnie przedsiębiorstwa komunalne, budowane na ogół w strefie obrzeży miejskich, podkreśliły odrębność zjawiska od otaczających terenów i nadały mu większą spójność przestrzenną. Przykładem może być peryferyjna lokalizacja stacji wodociągowej (1927 r.) w północnej części miasta, w sąsiedztwie szkoły leśnej nad Potokiem Północnym, przy obecnej ul. Filtrowej, tudzież gazowni miejskiej na gruntach Młodzianowa (1929 r.), w sąsiedztwie linii kolejowej i fabryki broni (Witkowski 1967). Z kolei w latach 20. XX w. na terenach folwarku państwowego Wacyn, po wschodniej stronie Rzeki Mlecznej, z inicjatywy Związku Kółek Rolniczych Radomskiego Towarzystwa Rolniczego została utworzona Ludowa Szkoła Rolnicza Męska im. Józefa Piłsudskiego (późniejszy Zespół Szkół Mechanizacji Rolnictwa, następnie Kolegium Licencjackie UMCS, a obecnie ponownie Zespół Szkół Agrotechnicznych i Gospodarki Żywnościowej), natomiast w latach 30. XX w. w jej sąsiedztwie wzniesiono radiostację. Zagospodarowanie to uformowało zwarty fragment FB, który został rozbudowany w okresie powojennym i do dziś wyznacza kraniec terenów zurbanizowanych w tej części Radomia. Ważną inwestycją, która podniosła rangę miasta i na stałe wpisała się w jego krajobraz, była budowa przyszłego lotniska wojskowego (od 2014 r. cywilnego), rozpoczęta w 1927 r. na wschodnich peryferiach miasta, na terenach wsi Sadków. W wymiarze przestrzennym lotnisko wraz z sąsiednimi koszarami, hangarami i strzelnicą utworzyły ścisły kompleks użytków FB o wojskowym charakterze, który zablokował rozwój zabudowy miejskiej w kierunku wschodnim. W okresie międzywojennym powstało natomiast niewiele monumentalnych budowli użyteczności publicznej. Do najważniejszych, zlokalizowanych w obszarze FB, należy zaliczyć budynek szpitala garnizonowego przy ul. Narutowicza, który stworzył podwaliny pod późniejszy Radomski Szpital Specjalistyczny im. Tytusa Chałubińskiego, oraz gmach Dyrekcji Lasów Państwowych przy

ul. 25 Czerwca, usytuowany w sąsiedztwie wspomnianej już szkółki leśnej. Pozostałe inwestycje, tj. gmach Dyrekcji Kolei Państwowej, Sąd Okręgowy, obiekty kulturalne, służby zdrowia bądź szkoły, zostały zlokalizowane pośród istniejącej zabudowy miejskiej. W dolinie Potoku Południowego wzniesiono ponadto strefę sportu i rekreacji.

Druga wojna światowa przerwała rozwój Radomia. Podczas wojny stał się on siedzibą władz jednego z dystryktów Generalnej Guberni, wskutek czego napłynęła do miasta znaczna liczba urzędników niemieckich. Nastąpiła reorganizacja społecznej struktury przestrzennej oraz segregacja pod względem rasowym i narodowościowym. Na terenie Starego Miasta, Miasta Kazimierzowskiego oraz na Glinicach utworzono getta dla ludności żydowskiej, w których umieszczono ok. 32 000 Żydów z Radomia oraz okolicznych wsi i miasteczek. Wyrazem przestrzennej dyskryminacji wobec ludności polskiej był natomiast, opracowany przez okupantów, strefowy plan ogólny² miasta z 1942 r., narzucający Polakom najgorsze, peryferyjnie zlokalizowane „strefy” (Witkowski 1967). Szczęśliwie jednak podczas drugiej wojny światowej Radom uniknął zniszczeń zabudowy, aczkolwiek zagrabienie przez okupantów maszyn, aparatury i surowców na długo unieruchomiło radomski przemysł.

Po wyzwoleniu z okupacji hitlerowskiej w 1945 r. władze państwowe i miejskie przystąpiły do rozbudowy i przebudowy miasta, zgodnie z potrzebami społeczeństwa socjalistycznego. W latach 50. XX w. powstało kilka koncepcji urbanistycznych zorientowanych na rozwój przestrzenny, zwłaszcza wzdłuż nowo przyjętej południkowej osi rozwoju. Plan zagospodarowania przestrzennego dla Radomia, zatwierdzony w 1955 r., uwzględniając niekorzystną fizjografię poszczególnych obszarów miasta, wskazywał dogodną lokalizację dla nowych osiedli pod względem położenia nad poziomem morza, nasłonecznienia i przewietrzania. Realizowana zgodnie z nim rozbudowa miasta przybrała charakter koncentryczny w stosunku do istniejącej zabudowy i była lokalizowana w większości poza XIX-wiecznym FB rozbudowanym w okresie międzywojennym. Przykładem może być Osiedle XV-lecia – jedna z największych dzielnic Radomia – wzniesione w północnej części miasta, poza zespołem koszar, po drugiej stronie Potoku Północnego, na terenie wsi Oświęcim. Niemniej na cele zabudowy mieszkaniowej i użyteczności publicznej wykorzystywano także wolne, niezabudowane tereny w śródmieściu. Ograniczono ponadto rozbudowę terenów leżących po drugiej stronie torów kolejowych, „dla uniknięcia trudności transportu i przejść nad torami” (Jędrzejewicz 1961, s. 34).

Ponowny rozwój sektora przemysłowego nastąpił dopiero w 1950 r. wraz z odbudową i rozbudową istniejących zakładów przemysłowych, m.in.:

² Strefowy plan ogólny miasta obowiązywał do ucieczki Niemców w 1945 r.

Zakładów Metalowych im. gen. Waltera, fabryki obuwia, wytwórni aparatów telefonicznych, fabryki wyrobów ogniotrwałych, fabryki farb i lakierów. Do całkowicie nowych zakładów powstałych w okresie powojennym należy zaliczyć m.in. wytwórnię części zamiennych dla przemysłu obuwniczego, zakład remontowy ciągników i maszyn rolniczych, bazy prefabrykatów dla budownictwa, fabrykę łączników do rur na Potkanowie, bazę remontową dla autobusów oraz zakład mleczarski. Wobec rozwoju nowej technologii budownictwa i produkcji prefabrykatów budowlanych zmalało zapotrzebowanie na cegłę, w konsekwencji czego wiele radomskich cegielni na obszarze FB zlikwidowano. Wzrosło natomiast zapotrzebowanie na tereny składowania i magazyny. Zgodnie z wytycznymi planu zagospodarowania przyjęto zasadę tworzenia zespołów przemysłowo-składowych, uzbrojonych w bocznicę kolejowe i urządzenia komunalne. Zakłady uciążliwe, rozrzucone po zachodniej stronie miasta i wśród zabudowy mieszkaniowej, przeniesiono do odpowiednich zespołów przemysłowych. W północnej części miasta, dogodnej ze względu na kierunki wiatru, wyznaczono tereny rezerwowe dla przemysłu, głównie garbarskiego (Jędrzejewicz 1961, s. 34). W drugiej połowie XX w. na obrzeżach miasta rozbudował się zespół zabudowy przemysłowej Borki – Żakowice – Młodzianów. W północnej części miasta zlokalizowano duże zgrupowanie przemysłowe Gołębiów. Na terenach wielkiej parowozowni z okresu okupacji niemieckiej powstał zespół przemysłowy Potkanów, a w sąsiedztwie przeniesionej na tereny północno-wschodnie stacji towarowej – wielki kompleks składów i magazynów Dzierzków. Potężne bazy prefabrykatów, bazy transportowe i materiałowe zlokalizowano również we wschodniej części FB, w sąsiedztwie linii kolejowej (Witkowski 1967). Zespoły te uformowały zwarte fragmenty FB o przemysłowo-składowym charakterze i w większości do dziś wyznaczają kraniec terenów zabudowanych.

Podobnie duży nacisk w omawianym okresie kładziono na rozwój terenów sportu i rekreacji, stanowiących ważny element struktury FB. Zgodnie z planem zagospodarowania przestrzennego na tereny zieleni miejskiej przeznaczono grunty o złych warunkach fizjograficznych – obszar wzdłuż doliny Rzeki Mlecznej, łącznie z Laskiem Kosowskim i Laskiem Kapturskim. Na obrzeżach miasta zorganizowano kilka stref wypoczynku, z największym kompleksem Borki, zlokalizowanym w latach 70. XX w. nad sztucznym zalewem w dolinie Rzeki Mlecznej (Witkowski 1985). Na terenach pokoszarowych zaprojektowano ponadto zespół zieleni wzdłuż Potoku Północnego oraz założono kolejny park miejski na Obozisku, w północnej części miasta (obecnie park im. Malczewskiego). Dynamicznie rozwijały się również zasoby Pracowniczych Ogrodów Działkowych (m.in. ROD Godów, Relaks, Stokrotka), lokalizowane głównie w strefie obrzeży, w sąsiedztwie istniejącego zagospodarowania FB.

Przykładem mogą być chociażby kompleksy rodzinnych ogrodów działkowych założone na terenie Dzierżkowa, w sąsiedztwie lotniska, tudzież na Wacynie, przylegające do terenów Zespołu Szkół Mechanizacji Rolnictwa, które wraz z sąsiednim zagospodarowaniem uformowały trwałą i zwartą strefę FB, stanowiącą barierę dla wznowionej ekspansji zabudowy mieszkalnej (Witkowski 1967).

W zakresie budownictwa użyteczności publicznej okresu Polski Ludowej w Radomiu wybudowano kilka kompleksów szpitalnych, mianowicie zespół szpitalny przy ul. Bernardyńskiej, nowy szpital przy ul. Tochtermana – Radomski Szpital Specjalistyczny im. dr. Tytusa Chałubińskiego (1961 r.) w sąsiedztwie dawnego szpitala garnizonowego, a także Szpital Psychiatryczny im. dr. Barbary Borzym na terenach majątku Krychnowice koło Radomia (1965 r.). Znacząco rozbudowano infrastrukturę komunalną, lokalizując w strefie obrzeży miejskich m.in. elektrociepłownię (Północ i Radom) na terenach Gołębiowa oraz Woli Gołębiowskiej. Podjęto też działania mające na celu wyrównanie zaniedbań w dziedzinie szkolnictwa, zorientowane głównie na zakładanie licznych placówek szkolnych na terenie nowych osiedli blokowych. Zasadniczą zmianę w dziedzinie oświaty i wzrost znaczenia Radomia przyniosła budowa uczelni wyższej – Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego im. Kazimierza Pułaskiego, założonej w 1950 r. pod nazwą Szkoła Inżynierska NOT. Jej ważnym przestrzennym odzwierciedleniem było założone w 1973 r., na terenie północnego FB, osiedle akademickie (o powierzchni ok. 0,4 km²), obejmujące m.in. wydziały, instytuty, bibliotekę główną, akademiki i towarzyszącą infrastrukturę sportową. To ekstensywne zagospodarowanie FB uformowało czytelną barierę dyfuzji zabudowy rezydencjonalnej. Jej dalszy rozwój poza terenem kampusu nastąpił dopiero w latach 80. XX w., kiedy powstało osiedle Michałów.

Wraz z transformacją ustrojową i powrotem mechanizmów gospodarki rynkowej uwidocznił się w Radomiu spadek liczby przedsiębiorstw sektora publicznego. Nastąpiło ożywienie na rynku nieruchomości i wzrost roli indywidualnych podmiotów w kształtowaniu przestrzeni miejskiej. Dynamicznie zaczęło się rozwijać budownictwo jednorodzinne. Jednocześnie współczesne obrzeża stały się miejscem lokalizacji ekstensywnych form zagospodarowania FB, w pierwszej kolejności o charakterze komunalnym. W 1998 r. w dzielnicy Wincentów, ok. 7 km na północ od centrum Radomia, na terenie po byłej kopalni piasków i żwirów założono składowisko odpadów Radkom sp. z o.o. Zlokalizowane w odległości blisko 1 km na południowy zachód od dawnego wysypiska odpadów komunalnych graniczy z nieczynnym od 1990 r. wylewiskiem ciekłych odpadów komunalnych i garbarskich (od strony południowo-zachodniej), składowiskiem pyłów, popiołów i żużli z elektrociepłowni (od

strony północno-wschodniej), schroniskiem dla zwierząt oraz kompleksem ogródków działkowych, a także współtworzy, razem z wymienionym zagospodarowaniem, zwartą strefę FB w północnej części miasta. W 2001 r. w Radomiu została utworzona ponadto podstrefa Tarnobrzskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Wisłosan. Założona została na terenach Wólki Kłwateckiej (w 2014 r. powstała tu m.in. Fabryka Broni „Łucznik”) i Gołębiowa, w sąsiedztwie Ługu Gołębiowskiego – jedyne go użytku ekologicznego na terenie miasta. Z kolei w 2005 r. w północnym fragmencie FB, na terenie Józefowa, wybudowano Wojewódzki Szpital Specjalistyczny, radomską filię mazowieckiego NFZ-etu oraz stację sanepidu. W strefie południowego FB, na granicy administracyjnej miasta, w 1998 r. została uruchomiona kopalnia piasku i kruszywa. Rozbudowuje się także zlokalizowany nieopodal przemysłowo-składowy zespół na Potkanowie.

6.2. Charakterystyka poszczególnych stref *Fringe Belts* w przestrzeni Radomia

Na podstawie analizy planu miasta w ujęciu historycznym oraz szczegółowej charakterystyki rozwoju przestrzennego Radomia zidentyfikowano w jego strukturze cztery strefy, odpowiadające definicji zjawiska FB, mianowicie: centralny (IFB), dwa wewnętrzne (MFB1 i MFB2) oraz najbardziej zewnętrzny (OFB) (rys. 25). Strefy te wyznaczają w przestrzeni miasta dawne, a w przypadku OFB współczesne obrzeża miejskie. Posiadają koncentryczny układ przestrzenny, odpowiadający tendencjom rozwojowym miasta, oraz obejmują heterogeniczne rodzaje użytkowania ziemi o ekstensywnym charakterze zagospodarowania (rys. 26).

IFB

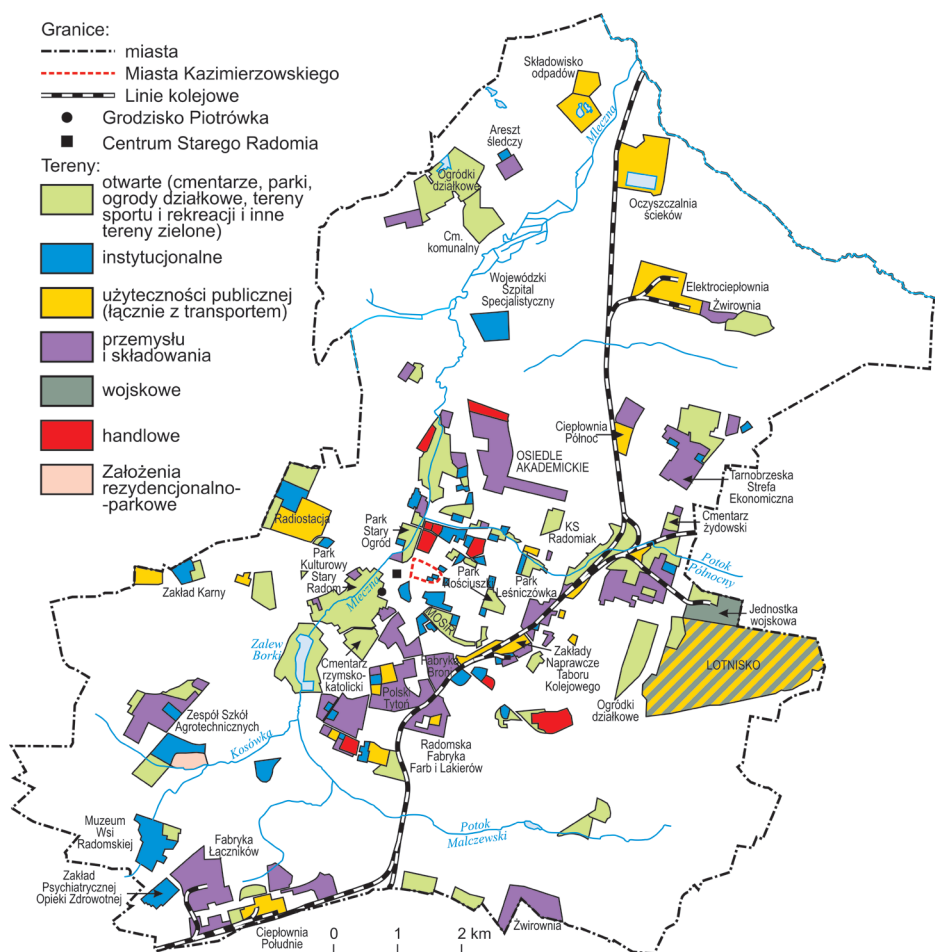
Zagospodarowanie centralnego FB w przestrzeni Radomia w większości nie przetrwało do czasów współczesnych, stąd ma on charakter fragmentaryczny. Jednocześnie jest efektem oddziaływania sił odśrodkowych aż kilku obszarów rdzeniowych, w postaci wczesnośredniowiecznego grodu Piotrówka, Starego Radomia oraz lokacyjnego Miasta Kazimierzowskiego. Jego struktura stanowi tym samym wyraz złożonej genezy miasta, ale też podkreśla wzajemne relacje między każdą z wymienionych części. Do najstarszych komponentów IFB, możliwych do odczytania we współczesnym planie miasta, należy zatem zaliczyć otoczenie grodziska Piotrówka, obejmujące tereny bagienne i dolinne Rzeki Mlecznej, pełniące oryginalnie ważną funkcję obronną (obecnie obszar Parku Kulturowego Stary Radom); samo grodzisko, z uwagi na fakt, iż na jego terenie w 1790 r. założono cmentarz miejski – efekt oddziaływania miasta

Granice:

- miasta
- - - - - Miasta Kazimierzowskiego
- ==== Linie kolejowe
- Grodzisko Piotrówka
- Centrum Starego Radomia
- IFB
- MFB1
- MFB2
- OFB

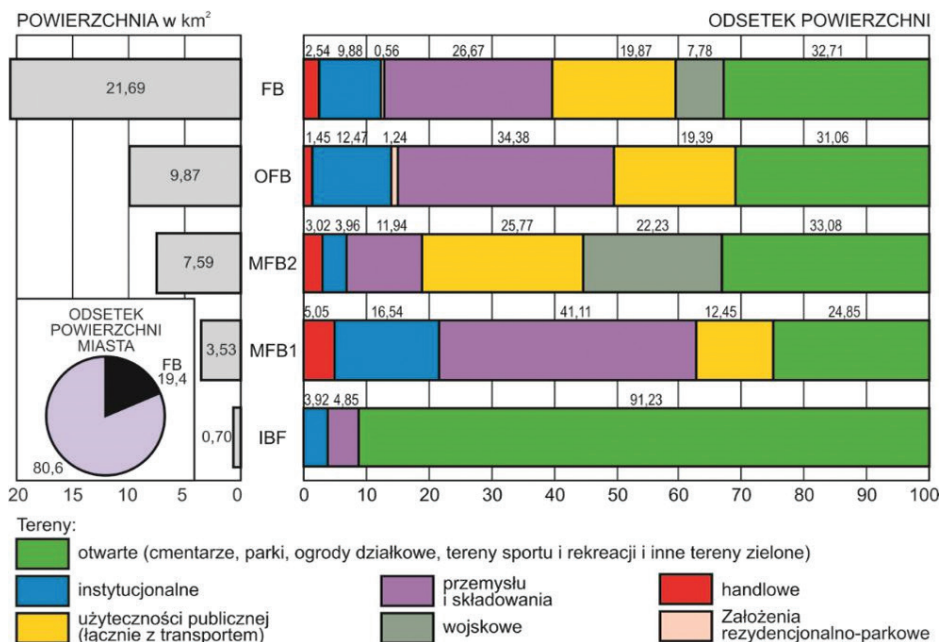

włączone niegdyś w system obronny miasta. Natomiast część ekstramuralną współtworzą ufortyfikowany zespół klasztorny oo. Bernardynów z 1468 r. i zabudowania dawnego klasztoru Bernardynek z lat 20. XVII w. (obecnie oo. Jezuitów), zlokalizowane w strefie przymurza, rozdzielające średniowieczną zabudowę miasta lokacyjnego od zabudowy placu przedbramnego z domami czynszowymi z początku XIX w. Bernardyński konwent zakonny uległ kasacji w 1864 r., a kościół i klasztor przeszedł pod opiekę księży diecezjalnych. Bernardyni powrócili do niego dopiero w 1936 r. Obecnie stanowi jeden z najlepiej zachowanych kompleksów klasztornych w Polsce. Z kolei klasztor Sióstr Bernardynek, zniszczony w czasie wojny szwedzkiej w 1656 r., odbudowany został

Rysunek 26. Rodzaje użytkowania ziemi w obrębie FBs w Radomiu w 2016 r.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 27. Procentowy udział wyspecjalizowanych rodzajów użytkowania ziemi w powierzchni zjawiska FB w Radomiu

Źródło: opracowanie własne.

na przełomie XVII i XVIII w. W 1809 r. władze austriackie przejęły klasztor i urządziły w nim lazaret wojskowy, a następnie więzienie. Funkcję tę zabudowania klasztorne pełniły do 1997 r. Obecnie znajduje się w nich siedziba kurii biskupiej. Należy podkreślić, że obydwie zespoły klasztorne zachowały odrębność względem otaczających terenów i dowodzą trwałości zagospodarowania FB (rys. 26).

Fortyfikacje miejskie Radomia niemal na całym obwodzie przetrwały do początku XIX w. Znaczna ich część została rozebrana przez władze austriackie w latach 1807–1809. Prace rozbiórkowe kontynuowano w latach 1818–1821. Do dziś zachowało się jedynie kilka odcinków, stanowiących głównie fragmenty budynków mieszkalnych i Kolegium Pijarów. Pozostałą linię narysu murów obronnych pozwala w przybliżeniu odtworzyć przebieg obwodnicy staromiejskiej wzdłuż ul. Mikołaja Reja, ul. Wałowej, ul. Bolesława Limanowskiego.

Podsumowując, należy podkreślić, że w Radomiu, mimo jego średnio-wiecznej genezy, nie zachował się czytelny IFB o klasycznym, koncentrycznym i zwartym układzie przestrzennym. W planie miasta przetrwały jedynie najbardziej trwale relikty dawnego wyspecjalizowanego zagospodarowania, przez co uzyskał on wyspowy, rozproszony charakter i nie przypomina typowego IFB

zgodnego z koncepcją Conzena. Nieliczne komponenty radomskiego IFB, zajmujące ok. 0,7 km² (ok. 3% ogólnej powierzchni zjawiska FB w Radomiu), jedynie w dużym uogólnieniu akcentują odrębność terenów Starego Miasta i lokacyjnego Miasta Kazimierzowskiego z najstarszą zabudową względem późniejszych XIX-wiecznych przyrostów rezydencjonalnych (rys. 25, 27). W niewielkim stopniu podkreślają również specyfikę dawnej strefy fortyfikacji, której narys we współczesnym krajobrazie miasta najlepiej odtwarza przebieg obwodnicy staromiejskiej oraz układ sąsiadujących z nią działek.

MFB1

Kolejną po IFB strefą reprezentującą relikty dawnych obrzeży miejskich jest MFB1. Ten pierwszy wewnętrzny FB formują zachowane, ekstensywne formy zagospodarowania, pochodzące głównie z okresu zaboru rosyjskiego, niemniej na jego obszarze można odnaleźć również użytki o genezie międzywojennej oraz powojennej. XIX-wieczne komponenty MFB1 otaczają zespół śródmieścia i wyznaczają w większości obrzeża zabudowy zrealizowanej na podstawie planu regulacyjnego z 1822 r., reprezentowanej przez powszechny wówczas, również na zachodzie Europy, typ dwupiętrowej kamienicy czynszowej³. Na północny zachód od Miasta Kazimierzowskiego MFB1 obejmuje tereny Starego Ogrodu z 1818 r., następnie, zgodnie z kierunkiem zegara, kompleks koszar z pierwszej połowy XIX stulecia (obecnie tzw. Galeria Słoneczna), obszar szkoły leśnej i roślin ozdobnych (dzisiejszy park Leśniczówka), gmach Komisji Wojewódzkiej z 1825 r. z założeniem parkowym Nowy Ogród z 1867 r. (dzisiejszy park Kościuszki), tereny przemysłowe zlokalizowane w sąsiedztwie linii kolejowej (m.in. Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego z 1887 r., garbarnie i tartaki) oraz teren cmentarza rzymskokatolickiego z 1812 r. przy ul. Limanowskiego. Tak skomponowany XIX-wieczny MFB1 został powiększony w latach międzywojennych, powojennych i współczesnych o kolejne wyspecjalizowane zagospodarowanie, co przyczyniło się do zwiększenia jego zasięgu przestrzennego oraz uzyskania większej spójności struktury wewnętrznej. Przykładem może być rozbudowa południowego fragmentu XIX-wiecznego MFB1 o przemysłowym charakterze w następstwie lokalizacji w sąsiedztwie Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego z 1887 r. międzywojennych inwestycji: Państwowej Fabryki Broni oraz Wytwórni Papierosów. Wyróżniającym się pod względem genezy fragmentem MFB1 jest kompleks zagospodarowania

³ Wyjątek stanowi strefa zabudowy socjalistycznej, w większości jednorodzinnej, sąsiadująca z zespołem staromiejskim od północy, powstała na terenie XIX-wiecznego FB oryginalnie obejmującego ogrody i tzw. żółte koszary (przykład recesji FB).

o charakterze instytucjonalnym i rekreacyjno-sportowym, zlokalizowany nieopodal południowego narysu dawnych fortyfikacji Miasta Kazimierzowskiego. Obejmuje on Radomski Szpital Specjalistyczny im. Tytusa Chałubińskiego oraz założenie parkowe z obiektami sportowymi Miejskiego Ośrodka Sportu i Rekreacji (MOSiR). Ten fragment MFB1 począł się formować w okresie międzywojennym, na niezagospodarowanych dotąd, zabagnionych terenach doliny Potoku Południowego, które w latach 20. XX w. zostały osuszone w następstwie budowy kolektora i niemal całkowitego skanalizowania ciek. Na pozyskanych w ten sposób gruntach wzniesiono m.in. wspomnianą fabrykę broni z osiedlem przyzakładowym Planty⁴ i założeniem parkowym oraz szpital garnizonowy przy ul. Narutowicza, w sąsiedztwie którego, w latach 70. XX w., powstał Radomski Szpital Specjalistyczny im. Tytusa Chałubińskiego.

W okresie międzywojennym równolegle z powiększaniem zasięgu MFB1 na jego zewnętrznych terenach podmiejskich, głównie o wiejskim charakterze, dynamicznie zaczęło się rozwijać budownictwo indywidualne, m.in. na Kapturze, Zamłynie, Borkach, Żakowicach, Młodzianowie, Glinicach i Dzierzkowie. Po wojnie w jego sąsiedztwie wzniesiono socjalistyczną zabudowę osiedlową.

MFB2

Pozostałe ekstensywne zagospodarowanie okresu międzywojennego zlokalizowane zostało na obrzeżach zabudowy rezydencjonalnej w znacznej odległości od miasta, co rozpoczęło proces formowania kolejnego (drugiego) wewnętrznego FB. W pierwszej kolejności na terenie Sadkowa, w odległości ok. 3,5 km od centrum Radomia, wzniesiono obiekty jednostki wojskowej z lotniskiem, którego budowę rozpoczęto w 1927 r. Była to inwestycja inicjująca rozwój MFB2 we wschodnim fragmencie miasta. W okresie powojennym pomiędzy terenem jednostki a linią kolejową w kierunku Dębłina założono wielki kompleks składów i magazynów, którego przedłużenie, w kierunku południowym, utworzył teren rodzinnych ogródków działkowych Dzierzków. Wymienione zagospodarowanie uformowało stosunkowo zwarty fragment MFB2, wyznaczający ówczesne wschodnie obrzeża miejskie, które do dziś stanowią barierę dla ekspansji zabudowy rezydencjonalnej. Podobną rolę odgrywa fragment MFB2 usytuowany po zachodniej stronie miasta, na Wacynie, reprezentowany przez tereny Ludowej Szkoły Rolniczej z lat 20. XX w.,

⁴ Osiedle Planty w Radomiu, wzniesione w latach 1923–1928 na rozległych terenach byłego folwarku Mariackie między śródmieściem a dworcem, reprezentuje rodzaj zabudowy osiedlowej „przyzakładowej”, zapoczątkowanej w okresie międzywojennym i rozwiniętej w okresie Polski Ludowej.

w sąsiedztwie której, na przekazanych Ministerstwu Poczty i Telegrafów 28 ha, wzniesiono w latach 1928–1929 radiostację, w latach powojennych zaś zespół rodzinnych ogródków działkowych. Inwestycje te znacząco powiększyły zasięg fragmentu MFB2 w tej części miasta.

Z kolei w południowej części miasta kraniec terenów zabudowy międzywojennej osiedli Borki i Żakowice wyznacza ekstensywne zagospodarowanie głównie o przemysłowo-komunalnym i rekreacyjnym charakterze, reprezentowane m.in. przez Rolniczą Spółdzielnię Mleczarską Rolmlecz z okresu międzywojennego oraz Zakład Transportu Energetyki, Zajeżdżnię MPK i Zalew Borki wraz z otoczeniem o powojennej genezie. Znamienny jest brak elementów MFB2 w północnej części miasta. Tutaj zagospodarowanie MFB1, w rozwoju którego bardzo ważną rolę odegrało ograniczenie progowe w postaci Rzeki Mlecznej i Potoku Północnego, uformowało długotrwałą barierę dla wznowionej ekspansji zabudowy rezydencjonalnej. Tereny poza pierścieniem MFB1 pozostały na marginesie procesów urbanizacji do lat 50. XX w., kiedy na terenie Oboziska wzniesiono osiedle Malczewskiego (1950–1955), a pod koniec lat 60. XX w. zrealizowano zespoły budownictwa spółdzielczego, m.in. Osiedla XV-lecia oraz Nad Potokiem w północno-wschodniej części miasta. W ich sąsiedztwie w latach 80. XX w. podjęto budowę kolejnego osiedla blokowego – Gołębiów I i II. W zachodniej i południowej części miasta, w latach 70. XX w., pośród istniejącej zabudowy jednorodzinnej z okresu międzywojennego – na Borkach, Zamłyniu i Młodzianowie – powstały nowe osiedla blokowe, powiększone w późniejszym okresie przez jednostki na Ustroniu oraz Prędocinku. Z kolei w latach 80. XX w. między linią kolejową do Skarżyska a drogą do Starachowic wzniesiono dzielnicę Południe. W omawianym okresie na zewnątrz od MFB2 rozwinęły się także osiedla jednorodzinne, m.in. Halinów i Woźniki na południowym zachodzie, Kozia Góra i Wacyn na zachodzie oraz Józefów i Wólka Klwatecka na północy.

Dwa MFBs uformowane w sposób szczególny podkreślają historię miasta. Początek ich rozwoju przypada odpowiednio na okres zaboru rosyjskiego (MFB1) i dwudziestolecia międzywojennego (MFB2). W planie miasta utworzyły one czytelne strefy wyspecjalizowanego zagospodarowania, rozdzielające tereny rezydencjonalne o różnej genezie. MFB1 rozwinął się w stosunkowo niewielkiej odległości od zespołu staromiejskiego wraz z realizacją planu regulacyjnego Radomia z 1822 r. i lokalizacją na ówczesnych peryferiach miasta reprezentacyjnych wielkoskalowych inwestycji, mających stymulować rozwój przestrzenny Radomia w określonych przez nie kierunkach, a także w związku z budową XIX-wiecznych zakładów przemysłowych, głównie w sąsiedztwie linii kolejowej i cieków wodnych. Zagospodarowanie z okresu zaboru rosyjskiego utworzyło oś rozwojową MFB1 powiększonego w kolejnych okresach

morfologicznych przez dalsze wyspecjalizowane zagospodarowanie o młodszej genezie. W rezultacie MFB1 uzyskał typowy dla zjawiska koncentryczny układ przestrzenny oraz stosunkowo duży stopień ciągłości. Co charakterystyczne, w planie miasta wykazuje silny związek z występowaniem ograniczeń progowych, reprezentowanych głównie przez dolinę Rzeki Mlecznej i jej dopływ – Potok Północny – oraz linię kolejową. Wyróżnia się również stosunkowo dużą rozpiętością przestrzenną. Zajmuje ok. 3,5 km² (16% ogólnej powierzchni użytków FB w mieście) i obejmuje głównie tereny przemysłu oraz składowania (ok. 40% powierzchni MFB1), instytucjonalne (ok. 17%) oraz otwarte (ok. 25%) (rys. 28). Drugi wewnętrzny FB Radomia począł się formować w okresie międzywojennym na obrzeżach zabudowy rezydencjonalnej z tego samego okresu, która „przeskoczyła” MFB1 i objęła tereny dotychczasowych wsi podmiejskich. Rozwój MFB2 zapoczątkowała peryferyjna lokalizacja wielkoskalowych inwestycji, głównie lotniska wojskowego i radiostacji. Z czasem wzmocniony przestrzennie przez kolejne użytki MFB2 uformował w strukturze urbanistycznej Radomia pas ekstensywnego zagospodarowania, wyznaczającego pauzę w rozwoju zabudowy rezydencjonalnej. Cechuje się koncentrycznym układem przestrzennym, przerwany jednak w północnej części miasta, gdzie rozwój zabudowy rezydencjonalnej niemal do połowy XX w. był powstrzymywany przez zagospodarowanie MFB1, oraz w części południowo-wschodniej, gdzie, wobec ograniczenia w postaci linii kolejowej, zabudowa rezydencjonalna zaczęła się rozwijać dopiero w latach 70. XX w. MFB2 w porównaniu z MFB1 charakteryzuje się mniejszym stopniem ciągłości i zasięgiem przestrzennym. Jego powierzchnia wynosi ok. 5 km², co stanowi ok. 22% ogólnej powierzchni użytków zjawiska FB w Radomiu. Obejmuje głównie tereny otwarte (ok. 53% powierzchni MFB2), przemysłu i składowania (ok. 18%) oraz użyteczności publicznej (ok. 13%) (rys. 27).

OFB

Od lat 50. XX w. na peryferiach omówionej dotychczas osiedlowej i jednorodzinnej zabudowy socjalistycznej, głównie w północnej i południowej części miasta, zaczął się formować kolejny, tym razem zewnętrzny FB. W części północnej zdominowany został przez ekstensywne zagospodarowanie głównie o charakterze instytucjonalnym i komunalnym. Jego geneza sięga 1958 r., kiedy rozpoczęto budowę Automobilkłubu Radomskiego na Obozisku. W latach 70. XX w. został powiększony o tereny osiedla akademickiego, ogródków działkowych oraz Ciepłowni Północ na Gołębiowie. Przedłużenie tego fragmentu OFB w kierunku wschodnim stanowią tereny Tarnobrzelskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, Podstrefy Radom, zlokalizowanej na gruntach

Gołębiowa w początku XXI w. Dalsze zagospodarowanie północnej części OFB powstało w znacznej odległości od zwartej zabudowy miejskiej i uzyskało charakter wyspowy. Objęło użytki głównie z drugiej połowy XX i początków XXI w. rozrzucone w przestrzeni w otoczeniu gruntów rolnych i leśnych, m.in. teren cmentarza komunalnego na Firleju z 1974 r., oczyszczalnię ścieków i elektrociepłownię Radom z początku lat. 80. XX w., Wojewódzki Szpital Specjalistyczny na Józefowie z 2005 r., składowisko odpadów komunalnych Radkom, składowisko pyłów, popiołów i żużli z elektrociepłowni na Wincentowie.

W odróżnieniu od północnego fragmentu OFB jego południowa część przyjęła zdecydowanie bardziej koncentryczny układ. Zaczęła kształtować się w 1956 r. w znacznej odległości od zwartej zabudowy miejskiej w sąsiedztwie linii kolejowej na Potkanowie, w rezultacie budowy potężnego zespołu zabudowy przemysłowej, obejmującego m.in. odlewnię łączników i wytwórnię prefabrykatów strunobetonowych. Z czasem w sąsiedztwie zagospodarowania OFB o charakterze przemysłowym zrealizowano ekstensywne inwestycje instytucjonalne w postaci kompleksu szpitala psychiatrycznego w Krychnowicach (1962–1965) oraz Muzeum Wsi Radomskiej (1976), przedłużone w kierunku północnym przez teren szkoły rolniczej na Wośnikach. Z kolei w kierunku wschodnim, wzdłuż granicy administracyjnej miasta, założono zespół ogrodów działkowych Godów oraz kopalnię piasku i kruszywa. Całość zagospodarowania południowego fragmentu OFB wyznacza aktualne obrzeża miejskie w tej części miasta.

OFB w Radomiu zajmuje ok. 12 km², co stanowi ok. 58% ogólnej powierzchni zjawiska FB w przestrzeni miasta. Na tle pozostałych stref FB wykazuje najwięcej cech wspólnych z klasycznym OFB Conzena. Określa go charakterystyczny, koncentryczny układ przestrzenny oraz stosunkowo luźna kompozycja komponentów o wyspecjalizowanych funkcjach. Jego południowy fragment wykazuje związek z ograniczeniami progowymi w postaci przebiegu linii kolejowej i granicy administracyjnej miasta, przez co uzyskał bardziej ciągły układ przestrzenny aniżeli fragment północny, gdzie poszczególne ekstensywne komponenty FB są mocno rozproszone. Zagospodarowanie radomskiego OFB pochodzi w większości z XX w. Jego trzon utworzyły inwestycje z okresu PRL-u, głównie o charakterze przemysłowo-składowym, instytucjonalnym i komunalnym (wyjątek stanowi założenie rezydencjonalno-parkowe na Wośnikach), wzmocnione przestrzennie po 1989 r. przez zagospodarowanie współczesne. W jego strukturze przestrzennej dominują tereny otwarte (ok. 34% powierzchni OFB), przemysłu i składowania (ok. 24%), instytucjonalne (ok. 17%) (rys. 27).

7. WNIOSKI KOŃCOWE

Każde miasto w toku swoich dziejów doświadcza zróżnicowanych czynników i procesów, które wpływają na indywidualny charakter jego struktury morfologiczno-funkcjonalnej. Zastosowanie koncepcji FB Conzena umożliwia jej analizę w ujęciu historycznym oraz podkreśla specyfikę rozwojową badanych ośrodków. Koncepcja odgrywa niezwykle ważną rolę w studiach morfologicznych, zarówno w skali makro – odnosząc się do rozmiaru i kształtu całego obszaru miejskiego, stopnia jego fragmentacji i tendencji do monocentryzmu bądź policentryzmu – jak i w skali mikro, w której badania prowadzone są na poziomie pojedynczych działek miejskich (M.P. Conzen i in. 2012, s. 24). Ułatwia rekonstrukcję i zrozumienie procesów nadających poszczególnym dzielnicom miasta określoną specyfikę, umożliwia umiejscowienie tych procesów w przestrzeni miejskiej oraz określenie charakteru terenów będących ich rezultatem.

Przeprowadzone postępowanie badawcze dowiodło występowania zjawiska FB w przestrzeni Radomia, mimo zakłóconej ciągłości historycznego rozwoju jego struktury przestrzennej. Wskazało jednocześnie na podobieństwa i różnice między nim a klasycznym modelem FB. Pierwsze dotyczą rodzajów użytkowania ziemi w obrębie stref reprezentujących dawne i aktualne obrzeża miejskie. W Radomiu obejmują one najczęściej tereny otwarte, przemysłu i składowania, użyteczności publicznej (łącznie z transportem) oraz instytucjonalne o ekstensywnym charakterze zagospodarowania, wyróżniające się w strukturze miasta wielkością działek oraz stosunkowo niską przepuszczalnością dla ruchu kołowego. Ich cechą wspólną jest tendencja do lokalizacji na skraju terenów zurbanizowanych na różnych etapach historycznego rozwoju miasta, stąd poszczególne FBs odzwierciedlają w strukturze urbanistycznej dawne oraz współczesne obrzeża miejskie. W planie miasta charakteryzują się klasycznym, koncentrycznym układem przestrzennym i formują czytelną sekwencję stref o wyspecjalizowanych funkcjach pośród istniejącej zabudowy rezydencjonalnej. Odznaczają się znacznym stopniem trwałości oraz wykazują silny związek przestrzenny z występowaniem ograniczeń progowych. Razem z nimi formują wyraźne bariery dla ekspansji zabudowy rezydencjonalnej.

Jednak mimo wielu cech wspólnych z klasycznym modelem FB strefy wyznaczające dawne i współczesne obrzeża w Radomiu cechuje pewna specyfika, obszernie omówiona w poprzednim rozdziale. Spośród cech przestrzennych

uwagę zwraca przede wszystkim brak w pełni ukształtowanego IFB powiązanego z systemem fortyfikacji miejskich. Jednocześnie miasto wykształciło aż dwa wewnętrzne FBs – MFB1 i MFB2 – mimo przerwanej ciągłości historycznego rozwoju jego struktury przestrzennej. Jednak co najważniejsze, FB uformowany w krajobrazie Radomia jest rezultatem zupełnie odmiennych uwarunkowań społeczno-polityczno-gospodarczych, a jego unikalny charakter tłumaczy burzliwa przeszłość historyczna naszego kraju oraz duża rola procesów decyzyjnych w warunkach rozwoju kontrolowanego w okresie zaborów oraz powojennej dominacji ustroju komunistycznego. Odzwierciedla również indywidualne cechy miasta w zakresie jego struktury funkcjonalnej oraz podstaw i warunków rozwoju. Szczegółowa analiza kształtowania się struktury przestrzennej Radomia wykazała, że każdy z omówionych okresów historycznych, mianowicie średniowiecze, okres zaborów, międzywojnia, powojenny i współczesny (po 1989 r.), pozostawił po sobie trwały ślad w strukturze morfologicznej miasta w postaci zagospodarowania reprezentującego dawne obrzeża miejskie. Jednak skala tego zjawiska we współczesnym planie miasta dla każdego z okresów jest różna. Wynika to nie tylko z poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego miasta w danym momencie historycznym, lecz także ze skali zniszczeń, jakich doświadczył Radom w toku swoich dziejów.

Spośród średniowiecznych form ekstensywnego zagospodarowania w przestrzeni Radomia przetrwało niewiele. Dawne cmentarze i pierwsze zakłady przemysłowe lokalizowane poza murami Miasta Kazimierzowskiego w większości nie zachowały się do czasów współczesnych, a jedynym reliktem obszarów krańcowych miasta lokacyjnego są użytki, głównie o funkcjach religijnych, we wschodniej strefie przymurza. Wyjątkowy obszar, który trwale zapisał się w strukturze miasta, a wyznacza tereny skrajne wczesnośredniowiecznego ośrodka, stanowi strefa dolinna Rzeki Mlecznej.

We współczesnym planie miasta czytelną strefę FB o charakterystycznym, koncentrycznym układzie i klasycznych cechach zjawiska formują dopiero XIX-wieczne wyspecjalizowane rodzaje zagospodarowania, lokalizowane na terenie dawnych obrzeży miejskich. Jest to jednak okres braku samodzielności państwowej Polski i rozejścia się dróg rozwojowych naszych ośrodków względem miast Europy Zachodniej. Podczas gdy te ostatnie rozwijały się dynamicznie w następstwie rewolucji przemysłowej i stosunków gospodarki wolnorynkowej, miasta polskie doświadczały skutków polityki państw zaborczych. W Radomiu działania okupanta spowodowały zastój gospodarczy i przestrzenny miasta, a jednocześnie – z racji pełnionych przez miasto funkcji administracyjnych i realizacji zagospodarowania głównie o charakterze reprezentacyjnym, instytucjonalnym oraz wojskowym – doprowadziły do powstania, na ówczesnych obrzeżach miasta, charakterystycznej strefy stanowiącej trzon rozwojowy MFB1.

Kluczowe dla formowania się zjawiska FB w przestrzeni Radomia okazały się jednak dwa kolejne okresy historyczne, mianowicie dwudziestolecie międzywojenne i okres dominacji ustroju komunistycznego po drugiej wojnie światowej, które, mimo zasadniczych różnic polityczno-ideologicznych, pozostawiły po sobie trwałe ślady w strukturze miasta w postaci zachowanych FBs o dużym zasięgu przestrzennym. Pierwszy z wymienionych zapisał się w krajobrazie miejskim przede wszystkim dzięki budowie lotniska w jego wschodniej części oraz radiostacji w zachodniej, jak również realizacji inwestycji przemysłowych na ówczesnych, głównie południowych, obrzeżach miasta w następstwie realizacji koncepcji „trójkąta bezpieczeństwa” i włączenia Radomia do COP-u. Drugi okres, wraz z wdrożeniem ideologii komunizmu, przyczynił się do dalszego dynamicznego rozwoju terenów przemysłowo-składowych na obrzeżach zabudowy jednorodzinnej, głównie z okresu międzywojennego, i socjalistycznej zabudowy osiedlowej. Ponadto pozostawił po sobie, na peryferiach zabudowy miejskiej, zagospodarowanie o charakterze rekreacyjnym (w postaci ogródków działkowych, terenów sportu i rekreacji) oraz instytucjonalnym z dominantą w postaci osiedla akademickiego Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego im. Kazimierza Pułaskiego. Co charakterystyczne, ekstensywne inwestycje doby komunizmu realizowano również na niezagospodarowanych terenach pośród istniejącej zabudowy miejskiej, głównie zaś w sąsiedztwie komponentów FB z okresu międzywojennego.

Powrót gospodarki rynkowej po 1989 r. rozpoczął nowy rozdział funkcjonowania i rozwoju Radomia. Nastąpiła zmiana kryteriów alokacji przestrzennej z politycznych na ekonomiczne oraz wzrost liczby aktorów rywalizujących o przestrzeń miasta, co wpłynęło korzystnie na racjonalną gospodarkę gruntami. Wraz z odpływem ludności miejskiej na obrzeża powiększają się istniejące osiedla podmiejskie, niemniej skala tego procesu nie jest duża. Analiza FB w Radomiu, dla omawianego okresu, zwraca uwagę na dwa procesy:

1. Utrwalenie i ekspansję istniejących FBs – nowe ekstensywne inwestycje realizowane są w sąsiedztwie istniejącego zagospodarowania FB, np. lokalizacja Specjalnej Strefy Ekonomicznej w pobliżu Ciepłowni Północ z okresu PRL-u.
2. Utrata pierwotnego charakteru FB – np. budowa Osiedla Słonecznego w miejscu dawnych koszar.

Jak wynika z powyższych rozważań, zjawisko FB w planie Radomia jest wypadkową szeregu czynników, procesów oraz koncepcji oddziałujących na miasto w różnych okresach jego historycznego rozwoju. Zadecydowały one o charakterze poszczególnych FBs, ich liczbie, lokalizacji i zasięgu przestrzennym. Ich rezultatem są cztery FBs ukształtowane w strukturze przestrzennej miasta, wyznaczające swoiste „pauzy” na drodze ekspansji terenów zurbanizowanych.

Unikalne cechy FBs w Radomiu, sposób organizacji ich wewnętrznej struktury oraz pełnione przez nie funkcje, typowe dla okresu, w którym powstały, podkreślają ewolucyjny charakter organizmu miejskiego, jako historycznie narastającej struktury, oraz uwydatniają jego specyfikę rozwojową. Ich obecność w krajobrazie miasta, zgodnie z założeniem koncepcji, porządkuje jego strukturę przestrzenną oraz akcentuje wpływ najważniejszych czynników na jego współczesne oblicze.

Z perspektywy morfologicznej krajobraz miejski stanowi historyczny fenomen, w którym przeszłość, teraźniejszość i przyszłość są nierozzerwalnie powiązane. Tkanka miejska jest odzwierciedleniem podstawowych wartości społeczno-kulturowych i może być uważana za materialny wyraz struktury politycznej, społecznej oraz gospodarczej danego społeczeństwa (M.P. Conzen i in. 2012, s. 28). Miasta, będąc rezultatem najczęściej długotrwałych procesów historycznych, cechują się dużym zróżnicowaniem wewnętrznej organizacji przestrzeni, form jej wykorzystania i rozmieszczenia elementów działalności gospodarczej. Tworzą pozornie chaotyczną strukturę, która jednak – poddana szczegółowej analizie – wykazuje prawidłowości, świadczące o tym, że rozwój przestrzenny miasta podlega określonym zasadom zmiennym w czasie, zależnym od panujących w danym momencie stosunków społeczno-własnościowych oraz stopnia rozwoju techniki, produkcji i transportu (Werwicki 1973).

Odmienne konteksty kulturowe, zmienne warunki polityczno-ustrojowe i społeczno-gospodarcze ziem polskich, ewolucja poglądów ekonomicznych w ujęciu historycznym tudzież charakter struktury własności ziemi zadecydowały o różnicach rozwojowych miast polskich w porównaniu z miastami Zachodu. Wpłynęły jednocześnie na specyfikę zjawiska FB wykształconego w ich przestrzeni. Specyfika ta, rozpatrywana w kategoriach ogólnej kompozycji FBs, ich złożonej struktury przestrzennej, genezy poszczególnych komponentów tudzież powiązań funkcjonalnych, jest ściśle skorelowana z okresami morfologicznymi, które miały decydujący wpływ na współczesny krajobraz miejski. Niemniej, analizując relacje pomiędzy procesem, traktowanym jako historyczne kształtowanie się struktury przestrzennej miast w zróżnicowanych warunkach polityczno-społeczno-ekonomicznych, a formą, rozumianą jako układ wyspecjalizowanego zagospodarowania FB w przestrzeni miejskiej, można stwierdzić, że każde miasto wykształca indywidualne, właściwe tylko sobie zjawisko FB, którego charakter odzwierciedla tendencje rozwojowe, strukturę funkcjonalną oraz znaczenie danego ośrodka w sieci osadniczej. Miasta bowiem są tworami na tyle złożonymi, że nawet duże podobieństwa,

zachodzące między nimi w zakresie specyfiki i rozmieszczenia komponentów FB, będące odzwierciedleniem kolejnych okresów morfologicznych, nie zacierają ich cech indywidualnych.

Koncepcja FB Conzena nie narzuca zatem gotowych schematów lub modelowych rozwiązań. Jest narzędziem, które w połączeniu z analizą planu miasta pozwala na holistyczną i kompleksową rekonstrukcję oraz eksplikację procesu rozwoju miejskiej struktury przestrzennej w ujęciu historycznym. Heterogeniczne, wyspecjalizowane rodzaje użytkowania ziemi, współtworzące kolejne FBs, umożliwiają określenie funkcjonalnego charakteru poszczególnych jego dzielnic. Wyznaczając w strukturze urbanistycznej swoiste „pauzy” na drodze ekspansji terenów zurbanizowanych i rozdzielając strefy rezydencjonalne o różnej genezie, porządkują przestrzeń miejską oraz pomagają zrozumieć bogactwo procesów i czynników wpływających na aktualne oblicze miast.

BIBLIOGRAFIA

- Al-Ashab (1974), *The urban geography of Baghdad*, nieopublikowana praca doktorska, University of Newcastle upon Tyne.
- Bański J. (2008), *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Toruń, s. 29–44.
- Bański J. (2012), *Problematyka definicji i zasięgu przestrzennego obszarów wiejskich i stref podmiejskich*, „Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum”, 11(3), s. 5–15.
- Baranowska M. (2007), *Koncepcja zjawiska fringe belt, czyli przyrostów pierścieni obrzeży miejskich*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Polska geografia osadnictwa. Dotychczasowy dorobek. Program badań, XX Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 177–183.
- Baranowska M. (2009), *Fringe belt – geneza zjawiska i rozwój koncepcji w literaturze badawczej*, [w:] M. Kulesza (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Łódzkiego, Legnica–Łódź, s. 255–266.
- Barke M. (1974), *The changing urban fringe of Falkirk: some morphological implications of urban growth*, „Scottish Geographical Magazine”, 90(2), s. 85–97.
- Barke M. (1976), *Land use succession: A factor in fringe belt modification*, „Area”, 8(4), s. 303–306.
- Barke M. (1982), *Beyond the urban growth map: suggestions for more analytical work in urban morphology*, „Teaching Geography”, 7(3), s. 111–115.
- Barke M. (1990), *Morphogenesis, fringe belts and urban size: an exploratory essay*, [w:] T.R. Slater (red.), *The Built Form of Western Cities: Essays for M.R.G. Conzen on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Leicester University Press, Leicester, s. 279–299.
- Bienstman H. (2007), *Morphological concepts and urban landscape management: the cases of Alkmaar and Bromsgrove*, University of Birmingham.
- Cao G., Liu T., Liu H. i in. (2012), *Changing spatial and structural patterns of non-agricultural activities in outward-moving Beijing urban fringe*, „Chinese Geographical Science”, 22(6), s. 718–729.

- Carter H., Wheatley S. (1979), *Fixation lines and fringe belts, land uses and social areas: nineteenth-century change in the small town*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 4(2), s. 214–238.
- Castro Simão K.M. (2012), *Fringe belts como elementos estruturadores da paisagem: o caso de Belo Horizonte*, Escola de Arquitetura da UFMG, Belo Horizonte.
- Chądzynski J., Nowakowska A., Przygodzki Z. (2007), *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*, CeDeWu, Warszawa.
- Chmielewska M., Majchrowska E. (2014), *Zastosowanie narzędzi GIS do analizy planu miasta w morfologii miast*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 16, s. 189–201.
- Chmielewska M. (2016), *Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Conzen M.P. (1968), *Fringe location land uses: relict patterns in Madison, Wisconsin*, nieopublikowany referat wygłoszony na 19th Meeting of the Association of American Geographers West Lakes Division, Madison.
- Conzen M.P. (1997), *The European settling and transformation of the Upper Mississippi Valley lead mining region*, [w:] R.C. Ostergren, T.R. Vale (red.), *Wisconsin land and life*, University of Wisconsin Press, Madison, s. 163–196.
- Conzen M.P. (2001), *The study of urban form in the United States*, „Urban Morphology”, 5(1), s. 3–14.
- Conzen M.P. (2001–2002), *Anatomy of an American grid town: Paris without Haussmann*, „Enseignement Architecture Ville”, 7, s. 72–84.
- Conzen M.P. (2004), *A Conzenian view of Como*, nieopublikowany referat wygłoszony na 11th International Seminar of Urban Form (ISUF), University of Northumbria, Newcastle upon Tyne.
- Conzen M.P. (2007), *Ouro Preto's urban morphology from a Conzenian perspective*, nieopublikowany referat wygłoszony na 14th International Seminar on Urban Form (ISUF), Ouro Preto.
- Conzen M.P. (2009), *How cities internalize their former urban fringes: A cross-cultural comparison*, „Urban Morphology”, 13, s. 29–54.
- Conzen M.P., Kai G., Whitehand J.W.R. (2012), *Comparing traditional urban form in China and Europe: A fringe-belt approach*, „Urban Geography”, 33(1), s. 22–45.
- Conzen M.R.G. (1932), *Die Havelstädte*, nieopublikowana praca dyplomowa, University of Berlin, Berlin.
- Conzen M.R.G. (1958), *The growth and character of Whitby*, [w:] G.H.J. Daysh (red.), *A survey of Whitby and the surrounding area*, Shakespeare Head Press, Eton, s. 49–84.
- Conzen M.R.G. (1960), *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis*, Publication 27, Institute of British Geographers, London.

- Conzen M.R.G. (1962), *The Plan Analysis of an English City Centre*, [w:] K. Norborg (red.), *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*, Gleeerup, Lund, s. 383–414.
- Conzen M.R.G. (1966), *Historical townscapes in Britain: a problem in applied geography*, [w:] House J.W. (red.), *Northern geographical essays in honour of G.H.J. Daysh*, University of Newcastle upon Tyne, Newcastle upon Tyne, s. 56–78.
- Conzen M.R.G. (1969), *Glossary of technical terms* in 'Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis, Publications 27 (2nd ed.), Institute of British Geographers, London, s. 123–131.
- Conzen M.R.G. (1978), *Zur Morphologie der englischen Stadt im Industriezeitalter*, [w:] H. Jäger (red.), *Probleme des Städtewesens im Industriellen Zeitalter*, Städteforschung, Böhlau, Köln, s. 1–48.
- Conzen M.R.G. (2004), *Thinking about urban form: papers on urban morphology, 1932–1998*, Peter Lang, Oxford.
- Deptuła M. (2014a), *Polish city from conzenian perspective – fringe belt phenomenon in Toruń*, [w:] V. Oliveira, P. Pinho, L. Batista, T. Patatas, C. Monteiro (red.), *Our common future in Urban Morphology*, FEUP, Porto, s. 344–352.
- Deptuła M. (2014b), *Przeobrażenia terenów pofortecznych na przykładzie Torunia w świetle koncepcji M.R.G. Conzena*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 16, s. 57–71.
- Deptuła M. (2016), *Tradycyjne szkoły urbomorfologii a nowe podejścia do analizy miejskich form przestrzennych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 25, s. 25–38.
- Dollen B. von der (1983), *Stadtrandphänomene in historisch-geographischer Sicht*, „Siedlungsforschung, Archäologie – Geschichte – Geographie”, 1, s. 15–37.
- Dollen B. von der (1990), *An historico-geographical perspective on urban fringe-belt phenomena*, [w:] T.R. Slater (red.), *The Built Form of Western Cities: Essays for M.R.G Conzen on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Leicester University Press, Leicester.
- Dragan W. (2014), *Przemiany struktury przestrzennej miasta w świetle archiwalnych materiałów kartograficznych: Nowe Miasto w Mysłowicach*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, 7, s. 81–94.
- Ducom E. (2003), *Fringe belts and planning: a French example*, „Urban Morphology”, 7(2), s. 103–104.
- Ducom E. (2005a), *Fringe belts in French cities: Comparative study of Rennes, Nantes, Tours*, [w:] M. Barke (red.), *Approaches in Urban Geography*, Northumbria University Publication, Newcastle Upon Tyne.

- Ducom E. (2005b), *Processes of Urban change: planning and monitoring strategies through the application of the fringe belt model to Nantes and Rennes, France*, Tokyo, s. 7–23.
- Ducom E. (2008), *Fringe belt analysis in France: a Conzenian aproach to urban renewal*, „Environment and Planning b: Planning and Design”, s. 1–24.
- Dziewoński K. (1947), *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 18(1–4), s. 202–231.
- Dziewoński K. (1962), *Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 33(4), s. 441–457.
- Dziewoński K. (1987), *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego (Suburban zone – an effort at theoretical approach)*, „Przegląd Geograficzny”, 59(1–2), s. 55–63.
- Dziewoński K. (1990), *Przemiany miejskiej sieci osadniczej na ziemiach polskich*, [w:] *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, Prace Geograficzne IGIPZ PAN, nr 154, Ossolineum, Wrocław.
- Geisler W. (1918), *Danzig: ein siedlungsgeographischer Versuch*, Kafemann, Danzig.
- Geisler W. (1924), *Die deutsche Stadt. Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft*, „Forschungen zur deutschen Landes und Volkskunde”, 22(5), Engelhorn, Stuttgart.
- Gu K. (2010), *Exploring the fringe-belt concept in Auckland: an urban morphological idea and planning practice*, „New Zealand Geographer”, 66(1), s. 44–60.
- Harasimowicz A. (2018), *Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne*, „Studia Miejskie”, 29, s. 115–130.
- Hassinger H. (1916), *Kunsthistorischer Atlas der K.K. Reichshaupt – und Residenzstadt Wien, und Verzeichnis der erhaltenswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Stadtbildes*, „Österreichische Kunsttopographie”, 15, Schroll, Wien.
- Hazar D., Kubat A. (2015), *Fringe belts in the process of urban planning and design: Comparative analyses of Istanbul and Barcelona*, „A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture”, 12(5), s. 53–65.
- Hazar D., Kubat A.S. (2016), *The Fringe Belt Development Process of Istanbul*, 23rd International Seminar on Urban Form (ISUF): Urban Morphology and the Resilient City, s. 423–433.
- He S. (2018), *Exploring the fringe-belt phenomenon in Sino-Portuguese environment: the case of Macao*, „Urban Morphology”, 22(1), s. 35–52.
- Isard W. (1942), *Transport development and building cycles*, „Quarterly Journal of Economics”, 57(1), s. 90–112.

- Iwanicka-Lyra E. (1969), *Delimitacja aglomeracji wielkomiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne IGI PAN, nr 76, PWN, Warszawa.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. (1988), *Niektóre aspekty urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, 9, s. 35–51.
- Jasnosz M. (2008), *Problematyka genezy i ewolucji funkcji miast w świetle literatury*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 9, s. 31–44.
- Jasnosz M., Kulesza M. (2005), *Ze studiów nad strukturą morfogenetyczną Zgierza*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 6, s. 109–144.
- Jelonek A. (1985), *O problemach demograficznych strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, 5, s. 327–336.
- Jędrzejewicz J. (red.), (1961), *Radom: szkice z dziejów miasta*, Arkady, Warszawa.
- Kaczorowski M. (red.), (1970), *Delimitacja obszarów zurbanizowanych*, PWN, Warszawa.
- Kalinowski W. (1953), *Studium historyczne rozwoju układu przestrzennego Radomia*, mps, PP PKZ, Warszawa.
- Kalinowski W. (1955), *Rozbudowa Radomia w latach 1815–1830*, [w:] *Studia z historii budowy miast*, Budownictwo i Architektura, Warszawa.
- Kalinowski W. (red.), (1979), *Urbanistyka i architektura Radomia*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Kalinowski W. (red.), (1986), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, t. 1, *Miasta historyczne*, Arkady, Warszawa.
- Koter M. (1969), *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Prace Geograficzne IG PAN, nr 79, Warszawa.
- Koter M. (1974a), *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, Seria II, z. 55, s. 3–16.
- Koter M. (1974b), *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, Rada Naukowa przy Prezydencie m. Łodzi. Materiały i Studia, nr 4, Łódź.
- Koter M. (1976), *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 48(4), s. 667–687.
- Koter M. (1979), *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis. Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, Seria II, z. 21, s. 25–52.
- Koter M. (1980), *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] R. Rosin (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, PWN, Warszawa, s. 148–191.

- Koter M. (1984), *Rozwój układu miejskiego Łodzi wczesnoprzemysłowej*, [w:] *Mysł urbanistyczna a rozwój przestrzenny Łodzi*, „Miscellanea Łódzkie”, 1, s. 54–81.
- Koter M. (1985), *Kształtowanie się strefy podmiejskiej w świetle badań historyczno-geograficznych*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica”, 5, s. 61–73.
- Koter M. (1990), *The morphological evolution of a nineteenth-century city centre: Łódź, Poland, 1825–1973*, [w:] T.R. Slater (red.), *The Built Form of Western Cities: Essays for M.R.G. Conzen on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Leicester University Press, Leicester, s. 109–141.
- Koter M. (1994), *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń–Łódź, s. 23–32.
- Koter M., Kulesza M. (1994), *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa miejskiego w Polsce w latach 1918–1993*, [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993, t. 2, Kierunki badań naukowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Koter M., Kulesza M. (2007), *Morfologia miast – stan i tendencje rozwoju*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Polska geografia osadnictwa. Dotychczasowy dorobek. Program badań, XX Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 303–314.
- Koter M., Kulesza M. (2008), *Zastosowanie metod conzenowskich w polskich badaniach morfologii miast*, [w:] M. Kulesza (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 257–272.
- Koter M., Wiktorowska D. (1974), *Przemiany morfologiczne śródmieścia Łodzi na przykładzie bloku urbanistycznego: Piotrkowska – Moniuszki – Sienkiewicza – Tuwima*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, Seria II, Folia Geographica, Geografia Ekonomiczna, 55, s. 17–29.
- Koter M., Wiktorowska D. (1976), *Proces przemian morfologicznych śródmieścia Łodzi (w granicach byłej kolonii tkackiej) pod wpływem kształtowania się ogólnomiejskiego centrum usługowego*, „Zeszyty Naukowe UŁ, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze”, Seria II, Folia Geographica, Geografia Ekonomiczna, 7, s. 41–88.
- Kotlicka J. (2008), *Przemiany morfologiczne terenów przemysłowych Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.

- Krajnik D., Šćitaroci M.O., Šćitaroci B.B.O. (2008), *City fortifications and the form of European cities, with special reference to Croatia*, „Urban Morphology”, 12, s. 117–129.
- Krim A.J. (1977), *Survey of Architectural History in Cambridge. Report 5: North-west Cambridge*, Cambridge Historical Commission, Cambridge.
- Kristjansdottir S. (2007), *Fringe belts: you know when you are in them*, nieopublikowany referat wygłoszony na 14th International Seminar on Urban Form (ISUF), Ouro Preto.
- Kubat A., Karaulan D. (2018), *Analyzing Fringe Belt Phenomenon in The Historico-Geographical Structure of Milan, Italy*, „ICONARP International Journal Of Architecture & Planning”, 6(2), s. 304–332.
- Kubat A.S., Gumru B. (2014), *Investigating the fringe belt concept: The case of Istanbul, Turkey*, nieopublikowany referat wygłoszony na 21st International Seminar on Urban Form (ISUF), University of Porto, Porto.
- Kukina I.V. (2006a), *Fringe belts and the planning of Russian cities*, „Urban Morphology”, 10(2), s. 145–146.
- Kukina I.V. (2006b), *Historical fringe belts planning for the contemporary large city: case of Krasnoyarsk*, nieopublikowany referat wygłoszony na 13th International Seminar of Urban Form (ISUF), Stockholm.
- Kukina I.V. (2011), *The similarity of German, English and Russian scientific approaches to the history of the urban form investigation. Case of the fringe belts studies of the Russian cities*, nieopublikowany referat wygłoszony na 18th International Seminar on Urban Form (ISUF), Montreal.
- Kulesza M. (1994a), *Ślady wczesnomiejskich osad targowych w planach niektórych miast wschodniej Wielkopolski (dawna ziemia łęczycka i sieradzka)*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń–Łódź, s. 89–103.
- Kulesza M. (1994b), *Z zagadnień pierwotnego rozplanowania miast obecnego województwa łódzkiego w okresie przedrozbiorowym*, „Kronika Miasta Łodzi”, 1, s. 97–106.
- Kulesza M. (1996), *Uwagi na temat pierwotnego rozplanowania miast obecnego województwa sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym (zasygnalizowane zagadnienia)*, „Rocznik Łódzki”, 43, s. 73–88.
- Kulesza M. (1999), *Uwagi o niektórych zabytkowych układach miejskich na obszarze Polski Środkowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 43(1–2), s. 95–107.
- Kulesza M. (2001), *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Kulesza M. (2009), *The origin of pre-chartered and chartered urban layouts in West Pomerania*, [w:] K. Heffner (red.), *Historical regions divided by the borders. Cultural heritage and multicultural cities*, „Region and Regionalism”, 9(2), s. 233–246.
- Kunisz A. (1971), *Zarys historii miasta Tarnowa*, [w:] K. Dziewoński, M. Kielczewska-Zaleska, E. Iwanicka-Lyra (red.), *Studia z geografii średnich miast w Polsce: problematyka Tarnowa*, PWN, Warszawa, s. 29–34.
- Lihua H., Zheng J., Yinsheng T. (2019), *Fringe-Belt Phenomenon in a Historic Chinese City: The Case of Foshan*, „Journal of Urban Planning and Development”, 145(3), s. 05019008.
- Liszewski S. (1985), *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, 5, s. 75–90.
- Liszewski S. (1987), *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy (Suburban zone as a subject of geographical research)*, „Przegląd Geograficzny”, 59(1–2), s. 65–79.
- Liszewski S. (red.), (2008), *Geografia urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Louis H. (1936), *Die geographische Gliederung von Gross-Berlin*, [w:] H. Louis, W. Panzer (red.), *Landerkundliche Forschung: Krebs-Festschrift*, Engelhorn, Stuttgart, s. 146–171.
- Luboński J. (1907), *Monografia historyczna miasta Radomia*, Druk J. Grodzicki i S-ka, Radom.
- Maik W. (1985), *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. Próba rekonstrukcji modelu pojęciowego i metody badawczej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, 5, s. 41–60.
- Maj E. (2012), *Radom w półwieczu 1960–2010. Rozwój przestrzenny*, Radomskie Towarzystwo Naukowe, Radom.
- Markowski T., Marszał T. (2006), *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: problemy i pojęcia podstawowe*, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa.
- Martiny R. (1928), *Die Grundrißgestaltung der deutsche Siedlungen*, Petermanns Mitteilungen, „Ergänzungsheft”, 197, Perthes, Gotha.
- Matczak A. (1981), *Tereny wypoczynkowe w strefie podmiejskiej Łodzi*, „Miasto”, 31(6), s. 9–14.
- Miejska Pracownia Urbanistyczna (1997), *Uwarunkowania urbanistyczne rozwoju miasta Radomia*, Radom.
- Miszewska B. (1971), *Analiza morfologiczna Opola*, „Studia Społeczno-Ekonomiczne”, 2, s. 180–217.

- Miszewska B. (1979), *Elementy struktury morfologicznej Wrocławia*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 438, Prace Instytutu Geograficznego, B3, s. 29–41.
- Miszewska B. (1994), *Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń–Łódź, s. 111–129.
- Miszewska B. (2005), *Badania morfologii miast śląskich na tle badań geograficzno-historycznych osadnictwa miejskiego w Polsce*, [w:] M. Bogucka, J. Słodczyk (red.), *Procesy i kierunki przemian w gospodarce, przestrzeni i społeczeństwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 361–366.
- Musiaka Ł. (2017), *Przemiany morfologiczne małego miasta na przykładzie Nowego Stawu*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, 6, s. 71–105.
- Openshaw S. (1974), *A theory of the morphological and functional development of the townscape in an historical context*, University of the Newcastle upon Tyne, Department of Geography, Seminar Papers 24.
- Pereira Costa S. de A., Teixeira M.C.V., Maciel M.C., Simão K.M.C., Perna S.A. (2011), *A research on fringe belts in Belo Horizonte, Brazil*, nieopublikowany referat wygłoszony na 18th International Seminar on Urban Form (ISUF), Montreal.
- Pereira J., Meneguetti K. (2011), *Urban fringe belts in planned new towns: the case of Maringá – Brazil*, nieopublikowany referat wygłoszony na 18th International Seminar on Urban Form (ISUF), Montreal.
- Pereira J., Meneguetti K., Rego R. (2011), *Urban Fringe Belts em Cidades Novas: O Caso de Maringá– Brasil*, „Paisagem e Ambiente”, 29, s. 85–102.
- Pirveli M. (2011), *Od morfologii przez urbomorfologię do morfoznaku*, „Przegląd Geograficzny”, 83(4), s. 507–529.
- Rakowski W. (1985), *Urbanizacja stref podmiejskich*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica”, 5, s. 313–325.
- Ratzel F. (1903), *Die geographische Lage der großen Städte Großstadt*, „Jahrbuch der Gehe-Stiftung”, 9, Zahn & Jaensch, Dresden.
- Rodrigo-Cervantes N.E. (1999), *The concept of the fringe belt in a Mexican city: Morelia*, [w:] R. Corona, G.L. Maffei (red.), *Transformations of urban form: from interpretations to methodologies in practice*, Alinea, Firenze.
- Safe S., Pereira Costa S. (2016), *Fringe belt analysis: a method for confirming the establishment of the historical boundaries Of Rabat*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 25, s. 39–62.
- Schlüter O. (1899a), *Bemerkungen zur Siedlungsgeographie*, „Geographische Zeitschrift”, 5, s. 65–84.

- Schlüter O. (1899b), Über den Grundriss der Städte, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin”, 34, s. 446–462.
- Sikorski D. (2009), Wpływ przeobrażeń terenów przemysłowych na fizjonomię i morfologię przestrzeni miejskiej na przykładzie Wrocławia, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, 24, s. 189–198.
- Slater T.R. (1976), *Estate ownership and nineteenth-century suburban development*, [w:] A. McWhirr (red.), *Studies in the archaeology and history of Cirencester*, British Archaeological Reports, British Series 30, Oxford, s. 145–157.
- Slater T.R. (1977), *Landscape parks and the form of small towns in Great Britain*, „Transaction of the Institute of British Geographers”, 2(3), s. 314–331.
- Slater T.R. (1978), *Family, society and the ornamental villa on the fringes of English country towns*, „Journal of Historical Geography”, 4(2), s. 129–144.
- Slater T.R. (1989), *Medieval and Renaissance urban morphogenesis in eastern Poland*, „Journal of Historical Geography”, 15, s. 239–259.
- Slater T.R. (1990), *The Built Form of Western Cities: Essays for M.R.G. Conzen on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Leicester University Press, Leicester.
- Sligo County Council Planning Department (2004), (Sligo), *Sligo and environs development plan*.
- Ślodziak J. (2003), *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Straszewicz L. (1955), *Strefa podmiejska jako problem urbanistyczny*, „Miasto”, 12, s. 29–30.
- Straszewicz L. (1985), *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica”, 5, s. 7–16.
- Suurenbroek F. (2004), *Reconstructing the fringe: a spatial reconstruction of the 1832 fringe belt of Haarlem, using GIS approach*, nieopublikowany referat wygłoszony na 5th European Social Science History Conference, Berlin.
- Szajnowska-Wysocka A., Kulesza M. (2007), *Studia społeczne i przestrzenne ośrodka przemysłowego (na przykładzie Sosnowca)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szmytkie R. (2014), *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Ünlü T. (2012), *Thinking about urban fringe belts: a Mediterranean perspective*, „Urban Morphology”, 17(1), s. 5–12.
- Ünlü T., Baş Y. (2016), *Multi-nuclear growth patterns in a rapidly changing Turkish city: a fringe-belt perspective*, „Urban Morphology”, 20(2), s. 107–121.

- Vilagrà J. (1990), *The fringe-belt concept in a Spanish context: the case of Lleida*, [w:] T.R. Slater (red.), *The Built Form of Western Cities: Essays for M.R.G. Conzen on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Leicester University Press, Leicester.
- Werwicki A. (1973), *Model struktury przestrzennej polskiego średniego miasta*, „Przegląd Geograficzny”, nr 45, s. 373–383.
- Whitehand J.W.R. (1967), *Fringe belts: a neglected aspect of urban geography*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 41, s. 223–233.
- Whitehand J.W.R. (1972a), *Building cycles and the spatial pattern of urban growth*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 56, s. 39–55.
- Whitehand J.W.R. (1972b), *Urban-rent theory, time series and morphogenesis: an example of eclecticism in geographical research*, „Area”, 4, s. 215–222.
- Whitehand J.W.R. (1974), *The changing nature of the urban fringe, a time perspective*, [w:] J.H. Johnson (red.), *Suburban growth: geographical processes at the edge of the Western city*, John Wiley & Sons, London, s. 31–52.
- Whitehand J.W.R. (1975), *Building activity and intensity of development at the urban fringe: the case of a London suburb in the nineteenth century*, „Journal of Historical Geography”, 1(2), s. 211–224.
- Whitehand J.W.R. (1977), *The basis for an historico-geographical theory of urban form*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 2, s. 400–416.
- Whitehand J.W.R. (1981a), *Background to the urban morphogenetic tradition*, [w:] J.W.R. Whitehand (red.), *The urban landscape: historical development and management. Papers by M.R.G. Conzen*, Institute of British Geographers. Special Publication, nr 13, Academic Press, London, s. 1–24.
- Whitehand J.W.R. (1981b), *Conzenian ideas: extension and development*, [w:] J.W.R. Whitehand (red.), *The urban landscape: historical development and management. Papers by M.R.G. Conzen*, Institute of British Geographers. Special Publication, nr 13, Academic Press, London, s. 127–152.
- Whitehand J.W.R. (red.), (1981c), *The urban landscape: historical development and management. Papers by M.R.G. Conzen*, Institute of British Geographers. Special Publication, nr 13, Academic Press, London.
- Whitehand J.W.R. (1987), *The changing face of cities: a study of development cycles and urban form*, Institute of British Geographers, Special Publication 21, Blackwell, Oxford.
- Whitehand J.W.R. (1988), *Urban fringe belts: development of an idea*, „Planning Perspectives”, 3(1), s. 47–58.
- Whitehand J.W.R. (1994), *Development cycles and urban landscapes*, „Geography”, 79, s. 3–17.
- Whitehand J.W.R. (2001a), *British urban morphology: the Conzenian tradition*, „Urban Morphology”, 5(2), s. 103–109.

- Whitehand J.W.R. (2001b), *The physical form of cities: a historico-geographical approach*, [w:] R. Paddison (red.), *Handbook of urban studies*, Sage, London, s. 69–87.
- Whitehand J.W.R. (2007), *Conzenian urban morphology and urban landscapes*, Proceedings, 6th International Space Syntax Symposium, İstanbul.
- Whitehand J.W.R. (2009), *The structure of urban landscapes: strengthening research and practise*, „Urban Morphology”, 13(1), s. 5–27.
- Whitehand J.W.R., Carr C.M.H. (2001), *Twentieth-century suburbs: a morphological approach*, Routledge, London.
- Whitehand J.W.R., Gu K., Whitehand S.M. (2011), *Fringe belts and socioeconomic change in China*, „Environment and Planning”, B, 38(1), s. 41–60.
- Whitehand J.W.R., Morton N.J. (2003), *Fringe belts and the recycling of urban land: an academic concept and planning practice*, „Environment and Planning, B, Planning and Design”, 30, s. 819–839.
- Whitehand J.W.R., Morton N.J. (2004), *Urban morphology and planning: the case of fringe belts*, „Cities”, 21, s. 275–289.
- Whitehand J.W.R., Morton N.J. (2006), *The fringe-belt phenomenon and socioeconomic change*, „Urban Studies”, 43(11), s. 2047–2066.
- Whitehand J.W.R., Morton N.J., Hopkins M.I.W. (2003), *Fringe belts and city planning: reality and potential*, [w:] A. Petruccioli (red.), *The planned city*, Uniongrafica Corcelli Editrice, Bari.
- Witkowski S. (1962), *Dziedzictwo urządzeń trwałych w miastach*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, 6(12), s. 65–87.
- Witkowski S. (1967), *Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia*, Arkady, Warszawa.
- Witkowski S. (red.), (1985), *Radom. Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, Radomskie Towarzystwo Naukowe, PWN, Warszawa.
- Wojtkiewicz J. (2009), *Działka miejska – zmiany funkcji i morfologii na przykładzie nieruchomości przy ul. S. Kopcińskiego 31 w Łodzi*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Duże i średnie miasta polskie w okresie transformacji*, XXII Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 183–196.
- Wszółkowska-Szewczyk A. (2016), *Morfologia miasta a granice obszaru analizowanego w świetle badań urbanistycznych tkanki miejskiej*, „Technical Issues”, 4, s. 110–115.

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 1. FB w Berlinie w 1936 r., Niemcy	18
Rysunek 2. FB w Alnwick w 1956 r., Wielka Brytania	19
Rysunek 3. FB w Newcastle upon Tyne w 1965 r., Wielka Brytania	22
Rysunek 4. FB w Madison w 1962 r., USA	23
Rysunek 5. Rodzaje użytkowania ziemi we fragmencie MFB w Glasgow w 1968 r., Wielka Brytania	25
Rysunek 6. FB w Falkirk w 1961 r., Wielka Brytania	27
Rysunek 7. FB w Lublinie w 1762 r., Polska	31
Rysunek 8. OFB w Lleidzie w 1990 r., Hiszpania	32
Rysunek 9. Schemat FB w miastach brytyjskich	34
Rysunek 10. Formy użytkowania ziemi edwardiańskiego FB w Birmingham w 1995 r., Wielka Brytania	36
Rysunek 11. Główne kierunki badań nad koncepcją FB i ich czołowi przed- stawiciele	38
Rysunek 12. FB w Morelii w 1700 r., Meksyk	38
Rysunek 13. FB w Rennes w 2003 r., Francja	39
Rysunek 14. FB w Como w 2004 r., Włochy	40
Rysunek 15. FB w Krasnojarsku w 2006 r., Rosja	41
Rysunek 16. FB w Auckland w 2010 r., Nowa Zelandia	42
Rysunek 17. Pingyao, Chiny. FB powiązany z XIV-wiecznymi fortyfikacjami miejskimi	43
Rysunek 18. Główne elementy krajobrazu miejskiego w obrębie FB w Pingyao	44
Rysunek 19. FB w Makau w 2018 r., Chiny	45
Rysunek 20. FB w Mersin na tle rozwoju terenów zabudowanych	46
Rysunek 21. Użytkowanie ziemi na obszarze FB w Mersin w 1920 r., Turcja	47
Rysunek 22. Uproszczony model zjawiska FB w strukturze miast o średnio- wiecznej genezie	56
Rysunek 23. Model innowacji/cyklu budowlanego wg J.W.R. Whitehanda	61
Rysunek 24. Zasadnicze stadia rozwoju i możliwe fazy przeobrażeń stru- ktury FB	64
Rysunek 25. FBs w Radomiu w 2016 r.	101
Rysunek 26. Rodzaje użytkowania ziemi w obrębie FBs w Radomiu w 2016 r.	102
Rysunek 27. Procentowy udział wyspecjalizowanych rodzajów użytkowania ziemi w powierzchni zjawiska FB w Radomiu	103

SPIS TABEL

Tabela 1. Wykaz miast poddanych analizie FB w latach 1960–2019 (ujęcie chronologiczne z podziałem na kontynenty)	49
Tabela 2. Przykłady zagospodarowania FB	54
Tabela 3. Zestawienie wybranych cech różniących FB i strefę podmiejską	69